

389

БІБЛІОТЕКА МАРКСИЗМУ

РОЗА ЛЮКСЕМБУРГ

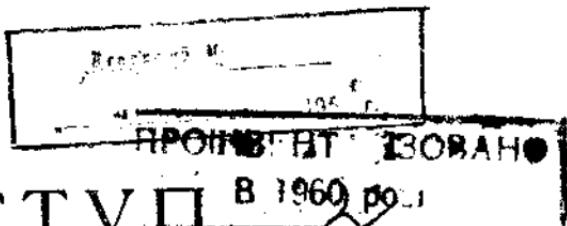
ВСТУП
ДО ПОЛІТИЧНОЇ
ЕКОНОМІЇ

Д В О У

ВИДАВНИЦТВО „ПРОЛЕТАР“

33.
194

РОЗА ЛЮКСЕМБУРГ

ВСТУП ДО ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

Переклав із другого російського видання
І. КРАВЧУК

За редакцією із вступною статтею
проф. С. ПОСФОРЛЬСЬКОГО
1982 р.

36480

ДВОУ
ВИДАВНИЦТВО „ПРОЛЕТАРІ“
ХАРКІВ 1931

ПЕРЕВІРЕНО
2007

ПЕРЕВІРЕНО
2005

1931
Інвесторів - 60

Бібліографічний опис цього видання
вищено в "Лінгвісі Українського
Друку", "Народовому реєстру"
та інших підвидичнице Української
Кінокінофото Галати

Київськ. Міськл. № 1892.

Зам. 371 / Тир. 5000. 16½ арк. Ост. А₆

І-та фото-літо друк. УПО. Київ, Сінний майдан, 14.

Велика революціонерка, що загинула від руки ката Носке, Роза Люксембург, була не менш великим теоретиком. Прекрасно розуміючи значення теорій для революційної практики, вона кожний крок боротьби як із буржуазією, так і з її підголосками — реформістами, намагалася підсилити теорією Маркса. Її «Вступ до політичної економії», що ми оце пропонуємо читачеві, являє собою такий самий бойовий марксистський твір, як і чимало інших її праць. Хоч авторка поставила перед собою завдання дати популярний виклад марксистської системи політ-економії, проте оригінальна поставка багатьох питань, дотепна й заразом глибоко-принципова критика теорій буржуазних знаменитостей, як от Шмольера, Вагнера та інших, використання та опрацювання величезного й цікавого фактичного матеріалу — ставить цю книжку далеко поза межі звичайної популярної літератури, в один ряд із ліпшими зразками марксистських праць, написаних після Маркса та Енгельса.

Ця книжка, як це видно з її назви, є вступ до політичної економії. Вона має підготувати читача до вивчення «Капіталу». Р. Люксембург ставить перед собою завдання висвітлити тут лише кілька основних проблем, а саме: 1) що таке політична економія, 2) історію розвитку народного господарства, 3) що таке товарове виробництво, 4) закон заробітної платні, 5) тенденції капіталістичного господарства.

Усі вони зв'язані сдвоюю ідеєю — показати класовий характер буржуазної політичної економії, показати, що ця наука, бувши ідейною зброєю в руках буржуазії для боротьби з феодалізмом, обернулася згодом на нікчемну апологетичну іспотріб. І тільки Маркс знов підніс на принципову височину пакувове дослідження, довівши цим, що носитель поступу є тільки но пролетаріят.

Спинімось на деяких із них.

У розділі «Що таке політична економія» авторка намагається дати відповідь на це питання не зразу, а розкривши ряд означень її в світіл буржуазної економії, викривши не просто їхню неспроможність, а показавши, що їхні квазінаукові означення

мають на меті затерти класові протитенства капіталізму й що ніби їхня безстороння понадб'єктивна теорія є сuto класова. Р. Люксембург подає сuto марксівське означення, як вона гадає (ми далі побачимо, що це не зовсім так), науки. В критичній частині авторка просто неперевершена. Вона нещадно зриває вчену тогу зі «знаменитих учених», показуючи їх з усією їхньою вульгарністю. Що вивчає політична економія? На це питання трудно знайти ясну, виразну відповідь у представників буржуазної науки. «Політична економія є наука про народне господарство», — каже патріарх німецьких економістів Рошер. Але політична економія в перекладі означає те саме, що народне господарство. «Чи ясно діловим людям та учням, що таке політична економія?» — іронічно запитує Роза Люксембург: — «Це, бачте, є наука про народне господарство. А що таке рогові окуляри? Це окуляри в роговій оправі». Ми бачимо, що в Рози є повна підстава кпити з теоретичної безпорадності «знаменитого вченого». Не ліпше означення й в іншої «знаменитості» — Шмольера. «Я сказав би, — пише він, — що політична економія є наука, яка описує народньо-господарчі явища, визначаючи й пояснюючи їхні причини, ставить перед собою завдання розглянути їх, як єдине ціле, до того, звісно, припускається, що раніше з'ясується правильне поняття народного господарства. В центрі є вивчення наявних у теперішніх розвинених народів типових явищ організації та поділу праці, обміну, розподілу доходу, суспільно-економічних установ, які, спираючись на певні форми публічного й приватного права, під впливом однакових чи подібних сил, породжують однакові чи подібні порядки й являють у своєму суцільному описанні економічну статику теперішнього культурного світу, щось ніби продовжений розтин його будови. Поруч із теорією політична економія подає й практичні правила керівництва життям». Ми перервали на половині це означення. Але чи можна мати будь-яке уявлення про предмет із цієї довгої й нудної цитати? «Звичайний смертний», — так кпитить Роза, — «буде до такої міри оглушений, ніби йому в голові крутились журна... Він приймусить себе два-три рази з напруженням прочитати цю мішанину, щоб злагнути якенебудь реальне значіння. Ми боймося, що це буде даремна праця, бо ми маємо перед собою не що інше, як гучні фрази, як просто складний словобрязкіт». Але Роза прекрасно розуміє причини цієї теоретичної неспроможності їх. Вона найменше скильна ставати з цими панами до теоретичної дискусії й скеровувати їх на шлях наукової істини. «Ми побачимо згодом, — каже вона, — що неясна й заплутана мова буржуазних учених про суть політичної економії — це не є випад-

ковість, що в ній виявляється як власна неясність, що панує в головах цих панів, так і їхня тенденційна злобна нехіть до дійсного з'ясування питання».

Підкреслюючи в один голос, що предмет політичної економії — це народне господарство, всі ці вчені ніяк не можуть гарразд пояснити, що ж треба розуміти під цим народнім господарством. «Сукупність установ і інститутів та дій, скерованих на задоволення потреб цілого народу, і становить народне господарство», — проголошує «відомий на цілий світ» проф. Бюхер. Таке означення мало що пояснює, зате спричинює в голові незвичайну плутанину. Незрозуміло, про які установи, інститути та дії може бути мова. Одні з них задоволяють матеріальні потреби, інші — духовні; одні дії скеровані на виробництво (праця людей на фабриці), інші на задоволення потреб (праця господині, кухаря, куховарки). І нарешті — це найважливіше — таке означення, застосоване до капіталізму, перекручує дійсність. Бо капіталістичне виробництво має на меті виробництво не задля задоволення потреб, а задля добування зиску. Що ж вивчає політична економія — виробництво чи споживання? а чи те й те разом, і яка між ними взаємозалежність? Р. Люксембург крок по крокові нещадно викриває неспроможність означення на багатьох фактах і дотепною аналізою показує, що світила буржуазної економії, подібно до свого знаменитого первовчітеля Рошера, спостерігають, як дотепно висловився Маркс, господарчі процеси в себе в дитячій кімнаті. Через те в них не знайдеш відповіді на питання: як і за якими законами розвивається народне господарство, які специфічні закони капіталістичного господарства; вони не роблять навіть спроби проаналізувати складні взаємини всередині единого народного господарства, зв'язки між окремими національними господарствами. А окремі «глибокодумні» міркування можуть збудити тільки презирливі кпини. На думку того ж таки Бюхера, наприклад, кожна країна вивозить на світовий ринок непотрібні їй лишки, і таким чином створюється мирний, гармонічний поділ праці в світовому маштабі. Роза, на підставі великого, цікаво складеного статистичного матеріялу щодо кількох країн, доводить вульгарність і ненауковість цієї думки. Світовий ринок — це аrena боротьби між світовими акулами капіталізму за вищу норму зиску, а не мирний розподіл світового виробництва. Роза Люксембург переконливо показує причину цієї теоретичної вульгарності. «Учені мужі» бояться показати заховані таємниці капіталістичної системи. Найти закон останньої — це означає показати всю глибину її суперечностей. Це означає викрити тенденції, що ведуть її до загибелі. Одно

слово — це означає показати історичну минущість капіталізму, отже й обов'язок намітити соціалістичну систему, що має змінити капіталістичну. А обмежений буржуазний світогляд та класова сліпота на очах затуляють перед ученими мужами як далекі, так і близькі перспективи в розвитку капіталізму й примушують оспіувати його, як єдино вічну й незмінну систему.

Отож на такому, з першого погляду ніби другорядному, питанні про предмет політичної економії Роза з незвичайною ясністю й переконливістю викриває класовий характер та класову заінтересованість буржуазної науки, руйнуючи таким чином міт про надкласову об'єктивність її. Але через це саме їй легко вдається довести, чому Марксова політекономія, давши наукову перспективу й довівши історичність капіталізму, є єдино наукова.

Злісні буржуазні критики можуть докоряті Розі тим, що вона полегшила собі боротьбу з буржуазною політекономією, обмежившись самою критикою історичної школи, яка не визначались здібністю до абстрактної теоретичної аналізи, свідомо відмовившись від цього, як від зайвого, на її думку, для суспільних наук. Далеко трудніше, мовляв, прийшлось би Розі, якби вона захтіла критикувати австрійську школу, що змінила собою історичну, бо ж сильний момент австрійської школи становить саме абстрактний метод. Але Роза може спокійно обминути цей закид. Її гостра критика однаково б'є як тих, так і тих. Теорія австрійської школи, хоч ніби з першого погляду має перевагу перед історичною школою, є така сама поверхова й вульгарна, як і остання. І з її погляду, капіталістична система є вічна й єдина система, а народне господарство — це якась містична категорія. І вона дає, як і її попередниця, таке саме вульгарне означення науки політичної економії. І через це вона так само бабрається в болоті вульгарності, як і історична школа. Цю ж таки характеристику цілком можна застосувати й до сучасних буржуазних шкіл: соціальної, об'єктивістської тощо, бо всі вони, грубо висловлюючись, танцюють від тої самої печі. Взагалі для всієї післямаркової буржуазної політекономії має силу характеристика, яку подав Маркс для своїх буржуазних сучасників. «Відтепер для буржуазного економіста, — каже він у післяслові до другого видання «Капітал», — питання сходить уже не до того, правильна чи неправильна та або інша теорема, а до того, корисна вона для капіталу чи шкідлива, зручна чи незручна, збігається вона з поліційними міркуваннями чи ні. Безкорисне дослідження поступається перед боями найманіх писак, безстороннє наукове дослідження заступає упереджена догодлива апологетика (виправдання)». На критиці

своїх буржуазних сучасників Роза зуміла переконливо довести правдивість і живучість такої характеристики.

Друге питання: історія розвитку народного господарства в яскравому висвітленні Р. Люксембург варта не меншої уваги. На жаль, зникла перша частина (другий розділ книжки) цього віddілу, але й те, що збереглося, являє собою величезний інтерес. І тут, на великому, самостійно опрацьованому матеріалі, Роза доводить, як на теоріях про походження суспільства позначаються апологетичні тенденції, які заводять їх далеко вбік від наукового шляху шукання істини.

У другій половині XIX століття чимало досліджень господарчої історії різних країн твердо довели, що за первісну форму суспільного ладу була комуністична, тобто суспільна власність на землю та засоби виробництва. Дослідженнями Маврера про походження германської марки, барона Гастгавзена про російську громаду, Моргана про північно-американських індійців, дослідженнями багатьох письменників суспільства Середньої й Південної Америки, Африки та Азії — наочно стверджено, що скрізь і всюди існувала комуністична форма господарства. Те, що цю форму досліджено на зовсім протилежних кінцях земної кулі, за найстародавніших часів, коли між окремими частинами світу не було ніяких зв'язків, і нарешті довге, що налічує цілі тисячоліття, існування її свідчить, що ми тут маємо діло не з випадковою формою господарства, яка випадково з'явилася й через те нехарактерна, а, навпаки, звідціль бачимо, що це є типова, властива певній стадії розвитку господарча система. Геніальні творці наукового соціалізму вже 1847 р. в «Комуністичному Маніфесті» на основі невеликого числа даних, відомих у той час, заявляли, що буржуазне суспільство, засноване на приватній власності, є не перша й не єдина стадія суспільного розвитку. А далі, на основі досліджень Маврера, особливо Моргана, остаточно доведено, що за перший ступінь у розвитку суспільства була комуністична форма землеволодіння. З цього погляду дуже характеристична є книжка Ф. Енгельса «Походження родини, власності та держави». Цим з'ясовано органічну роль приватної власності в історії людства, протилежно поглядові, що панував аж до другої половини XIX століття й що згідно з ним інститут приватної власності є супутник людства з самого початку його. Буржуазії дуже вигідний саме такий погляд, бо таким чином встановлюється непорушність буржуазного ладу як споконвічного. Ось чому історики навпіредки намагаються дискредитувати дослідження Моргана та інших. «Популярний» історик Ліпперт, працю якого перекладено на багато мов, намагається, відмінно від Моргана,

довести, що вже на найнижчім ступені культури в індійця було поняття приватної власності. Розвиток, на його думку, починається не з комунізму, а з цілком протилежного. Ще знаменитіший проф. Бюхер протиставить теорії первісного комунізму свою теорію індивідуального добування харчі та теорію про безмежно довгі епохи, коли людство існувало не працюючи.

Третій, теж «дуже видатний», історик Гроссе намагається навіть притягти на свій бік матеріалістичний погляд на історію, щоб за його допомогою обґрунтувати свою індивідуалістичну теорію. «Господарча діяльність є життєвий центр усякої форми культури, — заявляє він, — вона справляє на всі інші чинники культури глибокий і неминучий вплив... З певною підставою можна назвати форми виробництва первісним явищем культури, а всі інші явища культури — похідними, другорядовими, звісно, не в тому розумінні, що всі вони походять із цього первісного факту, а в тому розумінні, що всі вони, хоч і з'являються самостійно, складаються й розвиваються під могутнім тиском панівного господарчого принципу».

Навішо потрібне було Гроссе таке матеріальне обґрунтування походження культури? Це, бачте, для того, щоб довести, ніби за первісний інститут в історії суспільства є родина, а не рід, громада, що згодом розпалася на окремі родини. «Ніде, — каже він, — культурне значіння господарчої сторони не визначається так ясно, як у розвитку родини. Дивні форми родинних стосунків, що спонукали соціологів до ще дивніших гіпотез, стають незвичайно ясними, коли їх розглядати в зв'язку з формами виробництва.»

Тільки но одну «поступку» робить Гроссе теорії первісного комунізму: він згоджується, що рядова організація була в історії, але каже, що це був недовгий період — період нижчого рільництва. Гроссе ніяк не хоче зв'язати комунізм із вищою культурою: це, на його думку, неможливо. Він взагалі не згadжується визнавати закономірності в розвитку суспільних явищ, заявляючи, що «людство розвивається зовсім не в однім тільки напрямку; але оскільки різноманітні умови життя народів, остильки ж різноманітні й їхні шляхи та цілі». Отож, на славу буржуазному ладові Гроссе згоджується відмовитись навіть від найбільшого здобутку науки — від викриття закономірності в розвитку суспільних явищ. Як не згадати наведену вище характеристику від Маркса найманіх буржуазних писак. Учення типу Бюхера й Гроссе залишаються сліпі й глухі до всіх даних новітніх досліджень, не можуть зрозуміти тенденцій суспільного розвитку й запінivши, не маючи інших поважних аргументів, накидаються на тих, хто піддає науковій критиці й їхні «гли-

бокі» теорії. Роза з невтомною енергією, крок по крокові, розбиває їхні хитромудрі вигадки, використовуючи величезний фактичний матеріял, що його зібрали навіть буржуазні вчені, й побиваючи їх таким чином їхньою ж зброєю. Проведивши цю полеміку, не нову в історії марксизму, вона проте використанням прекрасного й найсвіжішого матеріалу, умілою розстановою та систематизацією його, талановитим викриттям клясової суті всіх антимарксистських теорій — робить важливий вклад у марксистську літературу. На історії громадського землеволодіння багатьох країн вона переконливо доводить, оскільки правильно наукова теорія Моргана-Маркса-Енгельса, що комуністична організація суспільства існувала в історії людства надзвичайно довго, далеко довше, ніж інститут приватної власності, що ця організація була властива не тільки нижчій формі рільництва, а й досить високій, що потім вона підпала й досі підпадає розкладові, під впливом буржуазного ладу, до того завжди насильним. Таким чином вщент розбито апологетичні теорії Бюхера, Гроссе та К°.

Удалим викладом двох перших тем Роза чимало полегшує розуміти третю тему: про товарове господарство за капіталізму. З переднього яскравого й переконливого викладу стає ясним минущий характер капіталізму, природа властивих йому суперечностей та тенденцій, що ведуть його до загибелі.

У розділі «Товарове виробництво» Роза дає докладну характеристику мінового господарства, особливо вдало з'ясовуючи роль грошей для цієї системи. Треба проте сказати, що цей розділ не належить до числа кращих у цій книжці. Справа в тому, що Роза ставить перед собою завдання показати, чому обмін є органічно доконечний для стихійної системи. Проти цього нічого не можна було б закинути, якби Роза показала діялектичний шлях розвитку мінового господарства з натурального. Але вона з тих чи тих причин цього не зробила, і через це вийшла надумана схема. Хоч Роза ніби прекрасно розуміє діялектичний зв'язок між виробництвом і обміном у капіталістичному суспільстві, але в цьому розділі зовсім не підкреслено примату виробництва, і в читача складається враження, що обмін є самостійний автономний чинник, який не випливає з характеру виробництва. Розі безперечно не вдалося показати справжнє місце обміну в системі товарового господарства, і вона не досить використала хоч би такі яскраві місця зі «Вступу до критики політичної економії»: «виробництво домінує як над самим собою в протилежності всіх означень виробництва, так і над усіма іншими елементами. З нього щоразу починається знов процес. Що обмін і споживання не мають панів-

ногого значіння — це ясно саме собою». Або далі: «Певна форма виробництва зумовлює таким чином певні форми споживання, розподілу, обміну та певну залежність між цими різними моментами».

Не так розуміє справу Роза. «Швець, пекар, сільський господар, прядник, ткач, слюсар, — пише вона, — усі вони взаємно обмінюють свої продукти й таким чином задовольняють свої різноманітні потреби. Отже обмін створив новий зв'язок між нарізними, одірваними один від одного приватними виробниками. Виробництво й споживання — все життя зруйнованої громади може початися знов, бо обмін дав їм змогу знов працювати один на одного, тобто він знов уможливив суспільне виробництво, хоч і під виглядом роздрібненого приватного виробництва» (див. стор. 163.) Ми бачимо звідціль ясно, що для Рози, яка з одного боку правильно підкреслює специфічну роля обміну в товаровому господарстві, незрозуміло проте, що обмін це є тільки окремий акт виробництва, «який входить у виробництво» (Маркс). Навпаки, вона вважає, що це є ніби момент, який панує над виробництвом і зумовлює його. Ми далі побачимо, що це не просто невдала форма вислову, а воно походить із хибного погляду, який ми далі докладно розглянемо.

Розділ «Закон заробітної платні» хибує тим, що Роза не робить ясного розмежування між ціною й вартістю робочої сили, хоч вона прекрасно розуміє різницю між ними. Маркс, аналізуючи капіталістичні виробничі стосунки, увесь час виходить із того, що вартість робочої сили оплачується повно. Таке припущення йому потрібне для того, щоб вивести всі основні закони політичної економії, а надто залежність між вартістю робочої сили та додатковою вартістю. Роза до такої аналізу не вдається, і, цілком правильно відзначаючи, що в конкретному капіталізмі заробітна платня завжди нижча від вартості робочої сили, — вона проте вважає, що боротьба між робітником і капіталістом відбувається не за збільшення заробітної платні, а за підвищення вартості робочої сили, і таким чином складається враження, що вартість не є величина дана і що заробітна платня ніби не має основи та коливається навколо самої себе.

В останньому розділі: «Тенденції капіталістичного господарства» вражає те, що Роза жодним словом не згадала за останню стадію капіталізму — імперіалізм, за характерні риси останнього, за добу загнивання. Цього дуже важливого явища, повного сили драматичних актів, Роза зовсім не помічає, хоч підкреслює і, як звичайно, дуже яскраво, напруженну атмосферу

сучасного їй капіталізму, боротьбу за ринки, колоніяльну політику, мілітаризм. Це не просто прикрій недогляд: це зв'язане з одною серйозною помилкою, яку ми зараз і візьмемося розглянути.

* * *

Метод, якого вживає Маркс, досліджуючи закони капіталістичної системи, є метод абстрактний. Маркс очищає конкретний капіталізм від усіх нашарувань минулого й таким чином доходить чистого капіталізму, де діють тільки дві антагоністичні кляси: капіталісти й робітники. Збудований таким чином абстрактний модель дає Маркові змогу вивчити як основний закон руху капіталістичного суспільства, так і всі інші часткові закони, що походять із нього. У звільненій від усіх сторонніх ьпливів обстанові тільки й можна дослідити чистий рух капіталізму та закони, що регулюють цей рух. Знайшовши закон руху, Маркс зумів показати, «звідкіль» прийшов капіталізм і «куди» він іде. Знайшовши загальні закони руху, легко вже поволі, чимраз більше конкретизуючи, знайти частковіші закони. Марксистський метод таким чином не відвертається від складної конкретності, а приходить до неї, збагатившись знанням законів руху цієї конкретності. Марксистська теорія завжди становить діялектичну одність із практикою. Говоривши в своєму «Вступі» про два можливі шляхи дослідження: про обхоплення зразу всього конкретного та про абстрагування від цього конкретного — Маркс зауважує: «Останній метод (тобто абстрактний — С. П.) очевидно є правильний із наукового погляду. Конкретне через те конкретне, що воно містить у собі силу означення, є одність у різноманітності. У думанні воно через це виступає як процес об'єднання, як наслідок, а не як вихідний пункт, хоч воно є за вихідний пункт у дійсності і отже так само вихідний пункт наочного споглядання та уявлення. Коли йти первім шляхом, то повне уявлення випариться до ступеня абстрактного означення; при другому ж — абстрактні означення ведуть до відтворення конкретного через думання». Чому чистий капіталізм дає плідний матеріал для дослідження? І на це ми знаходимо в Маркса так само докладну відповідь. «Буржуазне суспільство є найрозвиненіша й наймногобічніша історична організація виробництва. Категорії, що в них відбиваються його стосунки, розуміння його організації — дають змогу разом з тим злагодити будову й виробничі стосунки всіх минулих суспільних форм, що з уламків та елементів їх воно будуться, не перестаючи почасти тягти за собою їхні рештки, які воно не встигло подолати, почасти розвиваючи до польного значення те, що раніше було тільки як натяк. Анatomія людини є

ключ до анатомії мавпи. Натяк на вище в нижчих видів тварин можна зрозуміти тільки в тому разі, коли це вище вже відоме. Буржуазна економія дає нам таким чином ключа до античної і т. д. Але зовсім не в тому розумінні, як це уявляють економісти, що стирають історичні відмінні й в усіх суспільних формах бачать форми буржуазні».

Роза Люксембург не виступає проти абстрактного методу в науці політичної економії, але вона виступає проти абстрагування конкретного капіталізму та проти закономірності моделі чистого капіталізму. У другій книжці «Нагромадження капіталу», що викликала багато розмов і що з'явилася на світ, як каже автор, у наслідок першої книжки, що лежить перед нами,— Роза старається довести, що чистий капіталізм — це фікція, якої теоретично навіть не можна уявити. Чому? Та тому, що «капіталізм — перша господарча форма, яка без інших господарчих форм, як її середовища й споживчого ґрунту, не може існувати; тенденція капіталізму — перетворитися на світову форму виробництва — розвивається об його іманентну неспроможність обняти все світове виробництво» (Р. Люксембург, «Накопленіе капитала», ГІЗ, 1921, стор. 356).

Але ту саму думку вона висловлює й у своєму «Вступі». Наприклад, розділ «Тенденції капіталістичного господарства» вона закінчує так: «...що більше капіталізм витискає відсталіші форми виробництва, то тісніші стають створені прагненням зиску межі ринку для тої потреби в поширенні виробництва, яку виявляють наявні вже капіталістичні підприємства. Все це стане цілком ясне, коли ми на одну мить уявимо собі, що розвиток капіталізму зайдов так далеко, що на всій земній кулі все, що виробляє людина, вона виробляє по-капіталістичному, тобто все виробляється по приватних капіталістичних підприємствах, у великих підприємствах, працею сучасних найманих робітників. Тоді неможливість існування капіталізму виявляється цілком ясно» (підкреслення мое — С. П.).

Може з'явитися думка, що суперечка про теоретичну можливість чистого капіталізму є суто академічна, бо можна сміливо сказати, що капіталізм раніше зійде з історичної сцени, під на тиском пролетарської революції, ніж йому вдасться очиститись від усіх форм минулого. Але це велика помилка. З того чи іншого теоретичного погляду виходять різні теоретичні висновки. Тут не місце давати докладну критику теорії Рози, тим більше, що в нашій марксистській літературі це вже зроблено досить повно. Але про те, що нас цікавить, треба сказати, що таке твердження в Рози випливає з того, що за чистого капіталізму неможлива реалізація додаткової вартості. А коли так,

то неможливий і чистий капіталізм. Не уявляючи собі капіталізму без поживного докапіталістичного середовища, вона не може розрізнати й окремих фаз капіталізму, бо їй неясний згідно з якими капіталістичного розвитку. Ось чому вона не помічає імперіялістичної стадії капіталізму. На її думку, капіталізм від першого дня свого народження є імперіялістичний, бо завжди провадить і конче мусить провадити загарбницьку колоніальну політику та боротьбу за ринки. Нової якості колоніальної політики (експорт капіталу замість експорту товарів), боротьби за ринки (захоплення сировини) і, найважливіше, монополістичного характеру цієї системи Роза не бачить. А коли так, то їй непомітний і процес загнивання капіталізму. Теоретичний висновок із її твердження несподівано для неї самої винходить дуже сумний: коли капіталізм може існувати коштом некапіталістичного середовища (зовнішнього ринку за термінологією Рози), а останнє тим часом дуже велике, то існування капіталізму не видно кінця — про загнивання його говорити ще дуже рано; але передчасне є й питання про пролетарську революцію. Революціонерка Роза, пірнувши з головою в революцію, віддавши своє життя за революцію, заходить у кричущу суперечність із Розою теоретиком¹⁾.

А тим часом Маркс, проаналізувавши процес поширеної від-продукції в чистому капіталізмі, довів можливість реалізації в ньому додаткової вартості, викрив суперечності, неминучі при цьому процесі, знайшов причину кризи та їхню періодичність. Його ж геніяльний учень і послідовник Ленін дав на цій підставі теорію імперіалізму, що близьку справдилась на імперіялістичній війні та на післявоєнній добі (пролетарська революція, загальна криза капіталізму).

Нерозуміння шляхів розвитку капіталізму заважає Розі ясно уявити собі процес його походження. Роза не тільки не підкреслює, але скрізь обминає твердження, яке багато разів виставляє Маркс, що капіталізм, за доби свого зародження, був супроти феодалізму прогресивна форма й виконав певну історичну місію. У неї капіталізм із перших днів свого народження вже реакційний.

Ось чому вона з такою глибокою симпатією ставиться до Сімонді, надто переоцінюючи його наукові заслуги. На її

¹⁾ Коли Роза загинула незаплямованою революціонеркою, не зробивши для себе згубних висновків із своєї опортуністичної теорії, то не така доля й ученів, що підтримали її теорію. Не кажучи вже за речегата Павла Леві, а Й. Тильгаймер та інші позаздрили лавкам першого й перебувають тепер поза компартією та фактично борються проти неї. Такі наслідки, не виєрше в історії марксизму, опортуністичної теорії.

думку, питання, яке він поставив у науці, а саме, як можлива реалізація додаткової вартості за чистого капіталізму, ніхто досі не розв'язав (навіть Маркс ніби відмахнувся від нього, не розв'язав його). Вона дозволяє собі досить сердите зауваження на адресу Леніна, що піддав у своїх «*Экономических этюдах*» гострій, але справедливій критиці реакційну своєю суттю теорію Сімонді. «*Коли проте пізніші критики Сімонді, як от, приміром, російський марксист Ільїн* (літературний псевдонім Леніна — С. П.), — із роздратованням пише вона, — відзначаючи цю основну помилку в аналізі вартості всього продукту, гадали, що від усієї теорії нагромадження Сімонді, як від необґрунтованої й «безглаздої», можна відбутися посмішкою, що означає вищість критика, то вони цим тільки довели, що сами зовсім не помітили тої проблеми, про яку власне йде мова в Сімонді». («Накопление», стор. 125). Отже Роза бере під оборону Сімонді від надто «завзятого» критика Леніна, який «не помітив» всієї складності проблеми. Чи треба доводити, що закид не на адресу. Хто знайомий з «*Экономическими этюдами*», той добре знає, що Ленін прекрасно збагнув суть проблеми й послідовно, в цілковитій згоді з Марксом, її розв'язує. Роза не заперечує проти характеристики, яку подав Маркс та Енгельс Сімонді, як дрібнобуржуазному (тобто реакційному) соціалістові, але навряд чи зовсім вона з цим згідна, бо вона вважає, що «за вихідну точку критики Сімонді є безперечно інтереси пролетаріату», а творці наукового соціалізму вважають, що дрібнобуржуазний соціалізм Сімонді «застосовував до буржуазного режиму дрібнобуржуазне й дрібноселянське мірило та боронив справу робітників із дрібнобуржуазного погляду» (тобто, щоб обернути робітників на дрібних буржуа, а це є реакційна утопія).

Вражає так само й те, що Роза серед творців наукового соціалізму, поруч із Марксом та Енгельсом, називає також Ляскаля, що від теоретичної спілки з ним Маркс і Енгельс не раз відхрещувались і навіть якийсь час провадили проти нього дуже і перту боротьбу. Згадаймо Маркові зауваження з приводу Готської програми, Маркове листування з Енгельсом тощо.

Не визнаючи навіть у теорії можливості чистого капіталізму, вона за основу вивчення бере конкретний капіталізм, тобто капіталізм, що обріс докапіталістичними пережитками. Це примушує її, проти її бажання, триматися на поверхні явищ, бо заглибитися — це означає прийти до моделя ненависного чистого капіталізму. Ось чому вона надає такої непропорційно великої ролі обмінові і в ній залишається в тіні виробництво¹⁾.

¹⁾ Тов. Розенберг у передмові до російського другого видання, привильно відзначаючи нерегінання палиці в Розі щодо обігу, не зв'язує проте це

В питанні про предмет політекономії Роза додержує того погляду, що політекономія є наука про закони капіталістичного господарства й зникне разом із тим, як загине капіталізм. Вона зовсім нехтує Енгельсове зауваження в «Анти-Дюрінгу», що «політична економія в широкому розумінні є наука про закони, які керують виробництвом та обміном матеріальних засобів існування в людському суспільстві», і що «політична економія як наука про умови та форми, що в них різні людські суспільства виробляли й обмінювались і відповідно цьому розподіляли продукти, така політична економія в такому обсягу мусить проте бути ще створена». На думку Енгельса, розквіт науки починається саме тоді, коли, на думку Рози, її пора йти в архів. Треба сказати, що зі своїм поглядом на предмет політекономії Роза не самотня. Такого погляду додержують багато марксистів. Проте Ленін на берегах «Економики переходного періода» в тому місці, де Бухарін висловлює про предмет політичної економії подібний до погляду Рози свій погляд, зауважує: «Помилка. Крок назад від Енгельса». Хто ж правий у цьому питанні: Енгельс, чи Роза? Гадаємо, що праві Енгельс-Ленін проти Рози. З погляду Енгельса політична економія — історична наука. Не в тому розумінні, що вона за певної історичної доби з'являється, за іншої зникає, а в тому розумінні, як він сам пояснює, що «предмет її вивчення — історична, тобто повсякчас мінливі матерія. Вона досліджує спочатку особливі закони кожного окремого періоду розвитку виробництва та обміну й може тільки наприкінці такого дослідження виставити небагато загальних законів, що діють взагалі в виробництві та обміні». Отже наука політичної економії набуде повноти й закінченості, дослідивши не саму тільки капіталістичну систему, а всі відомі системи. Це дасть змогу знайти загальні закони; з другого боку ці загальні закони допоможуть вивчити ліпше господарчі форми. Таку саму думку в іншій формі висловлює Ленін. На Бухарінову заяву «отже кінець капіталістичного товарового суспільства буде й кінцем політичної економії», Ленін на берегах зауважує: «Неправильно. Навіть за чистого комунізму хоч би відношення I v+t до II c? і нагромадження?» (Ленінський збірник, XII, стор. 349). І далі — на Бухарінів висновок: «отже політична економія вивчає товарове господарство» — Ленін уперто відповідає: «не тільки» (там само). Отже такі дуже важливі проблеми, як відпродукція (пропорційність частин) та нагромадження, повинні за Леніном становити предмет вивчення навіть у комуністичному суспільстві. Поховати капіталізм та науку, що

помилки з загальною помилковою концепцією Рози в питаннях методології та теорії капіталізму, а це є, на нашу думку, серйозна вада.

розвинулася за нього, це означало б роззброїти пролетаріят. Роза Люксембург права тільки в тому, що основний закон капіталістичного господарства, закон вартості, та всі часткові закони, що походять із нього, як от додаткова вартість, норма зиску та інші, мають силу й стосуються тільки цієї системи, отже є через це історичні закони, які мають зникнути разом із капіталізмом.

Ми показали, оскільки могли, і сильні, і слабкі сторони праці Рози Люксембург. Які переважають? Безперечно, перші. Роза жила й загинула, як революціонерка. Кожний свій вчинок вона підпорядкувала інтересам революції. Книжка ця, нашвидку написана, недокінчена, мала служити тій самій меті: озброїти й надихнути пролетаріят на боротьбу з капіталом. Кожний рядок палає зненавистю до гнобительського буржуазного ладу, що вже загнивається, і закликає до бою за краще майбутнє. Поза всіма перерахованими помилками, це є найкращий підсобник для молодих пролетарів, що будують соціалізм. Та й не тільки для молодих. Досвідчений у боях комуніст, прочитавши цю книжку, краще усвідомить, як шлях, що його вже пройшла революція, так і наступний шлях, дуже нелегкий. Але до згаданих помилок він мусить поставитись критично. Ортодоксальний марксизм ніколи не йшов ні на які компроміси. Від еклектизму він завжди відвертався. Такий є марксизм і на вищій стадії свого наукового розвитку: марксизм-ленінізм. На теперішньому етапі загального соціалістичного наступу по цілому фронту та незвичайно жорстокої класової боротьби тим більше недозволене хоча б найменше примиренство до того чи того, хай навіть другорядного, питання, відстуپу від марксизму.

Книжка ця вперше вийшла німецькою мовою, за редакцією ренегата Павля Леві. Редактор із брудних політичних інтересів удався до таких фальсифікацій (викреслення гострих місць, які викривають реформізм і компроміси, свавільні редакторські по-правки), що викликав протест від німецького ЦК й навіть судовий процес, що його заклав ЦК й що на ньому доведено ряд фальшивань, які зробив Леві. ЦК КПН уязвся сам зредагувати зібрання творів Р. Люксембург. Але досі «Вступ» не з'явився в світ. Через це книжку перекладено з російського видання, перекладено знову ж із німецького рукопису, перевіреного й відновленого. В перекладі на українську мову залишено чимало потрібних приміток російської редакції.

I. ЩО ТАКЕ ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ

I

Політична економія є дивна наука. Труднощі й незгоди починаються вже з перших кроків у цій царині, уже з елементарного питання, що, власне, є предмет цієї науки. Робітник, маючи тільки дуже невиразне уявлення про те, чого вчить політична економія, схильний буде пояснювати свої сумніви вадами своєї власної загальної освіти. Однак цього разу він поділяє з певного погляду сумну долю багатьох учених і професорів, які пишуть грубі книжки про політичну економію й читають в університетах лекції молоді, що вчиться. Хоч як дивно чути, проте є безперечний факт те, що більшість фахівців із політичної економії має дуже невиразне уявлення про дійсний предмет своїх учених дослідів.

З огляду на звичку панів фахівців удаватися до означенів, тобто вичерпувати суть найскладніших речей у кількох добре зладжених реченнях, ми візьмемо, як приклад, одного офіційного представника політичної економії для того, щоб довідатися, що ж, власне, являє собою ця наука.

Послухаймо спочатку, що каже нам про те патріярх німецької професури, автор сили-силеної грубих-прегрубих підручників із політичної економії, засновник так званої «історичної школи», Вільгельм Рошер. У його першім великім творі «Засади політичної економії. Підручна книжка для учнів та ділових людей», що з'явилася 1854 р. й витримала з того часу аж 23 видання, ми читаємо в другім розділі, § 16, ось що:

«Під політичною економією, під науковою про народне господарство ми розуміємо вчення про закони розвитку господарчого життя народу («філософія історії народного господарства» за Мангольдтом). Вона, як і всі науки про життя народу, з одного боку шільно зв'язана з дослідженням та спостереженням окремої людини, а з другого боку вона поширює своє дослідження на ціле людство».

Чи ясно «діловим людям і учням», що таке політична економія? Це, бачте, наука про народне господарство¹⁾. Що таке рогові окуляри? Окулярі в роговій оправі. Що таке вантажний віслюк? Це віслюк, на якого навантажують вагу.

Це справді дуже простий спосіб роз'яснювати малим дітям значіння складних слів. Кепське тут тільки те, що той, хто досі не розумів значіння цих слів, не порозумішає, коли їх інакше розставлять у реченні.

Вдаймося до другого німецького вченого, теперішнього викладача політичної економії в берлінському університеті, до світила офіційної науки, що слава за нього розійшлася «по всіх країнах аж до самого синього моря», до проф. Шмольера. У великій енциклопедії німецьких професорів «Handwörterbuch der Staatswissenschaften», що її видають професори Конрад і Лексіс, Шмольлер у статті про політичну економію на питання, що являє собою ця наука, дає таку відповідь:

«Я сказав би, що політична економія є наука, яка описує народногосподарчі явища, з'ясовуючи її поясннюючи їхні причини, ставить перед собою мету розглянути їх, як одну цілість, до того, звичайно, припускається, що спочатку подастися правдиве поняття народного господарства. У центрі є вивчення типових явищ організації та поділу праці, обміну, розподілу доходу, суспільно-економічних установ, які існують у теперішніх розвинених народів; усе це, спираючись на певні форми публічного й приватного права, під впливом однакових чи подібних сил, породжує однакові чи подібні порядки й являє собою в своїм суцільнім описанні економічну статику теперішнього культурного світу, щось подібне до продовжнього розтину його будови. Виходивши звідціль, наука, намагаючись пояснити особливості в організації окремих господарств, поставила перед собою питання — в якім зв'язку перебувають і які наслідки дають різні форми, що їх набуває економічне життя в минулому, і таким чином досягла розуміння розвитку цих форм одної з другої та причин історичних змін господарчих станів. Таким чином вона до статичного вивчення долучила й динамічне. Подібно до того, як за першої своєї появи вона приходила до встановлення ідеалів через морально-історичну оцінку, так і тепер цей практичний бік до певної міри входить у зміст науки. Поруч із теорією політична економія виставляє й практичні правила для керівництва життям».

1) В німецькім оригіналі маємо гру словами: «Volkswirtschaftslehre» і «die Lehre von der Volkswirtschaft». Перший і другий терміни означають інше формулою, але те саме змістом поняття, що відповідає термінові «Nationalökonomie». *Прим. red.*

Аж упріти можна! Перепочиньмо. Що ж це таке, нарешті? Суспільно-економічні установи — приватне і публічне право — психічні впливи — однакове й подібне — подібне й однакове — статистика й динаміка — продовжній розгин — причиновий розвиток — морально-історична оцінка... Звичайна смертна людина від усього цього напевне оглухне, ніби в неї в голові крутилося млинове колесо. Вперто прагнучи знання й сліпо довіряючи професорській мудрості, вона примусить себе зо два — зо три рази з напруженням прочитати цю нісенітнію, щоб добути з неї хоч щонебудь реально зрозуміле. Але ми боїмся, що це буде марна праця, бо ми маємо тут перед собою не що інше, як дзвінкі фрази, як заплутане словосплетення. А щодо цього в нас є певна ознака: хто ясно думає й сам добре панує над предметом, про який він говорить, той висловлюється ясно й зрозуміло. Хто висловлюється туманно й пішномовно там, де мова мовиться не про філософські абстракції чи про фантастичне марення релігійної містики, той виявляє цим, що йому самому неясний предмет, або що в нього є підстави уникати ясності. Ми побачимо згодом, що невиразна й заплутана мова буржуазних учених про суть політичної економії є не випадковість, що в цьому виявляється як власна неясність, що панує в головах у цих панів, так і їхня тенденційна злісна огіда до того, щоб справді з'ясувати питання.

Що значіння суті політичної економії в дійсності є суперечне питання, це можна побачити з одної зовнішньої обставини. Це є той факт, що в питанні про вік політичної економії як науки можна натрапити на найсуперечливіші погляди. Відомий старий історик, колишній професор політичної економії в паризькому університеті, Адольф Блянкі — брат славетного соціалістичного вождя й борця комуни Огюста Блянкі — починає, наприклад, перший розділ своєї історії економічного розвитку, що з'явилася 1837 р., такою заявкою: «Політична економія віком старша, ніж звичайно вважають. У греків і римлян була вже своя політична економія». Інші історики політичної економії, як от, приріром, колишній доцент берлінського університету Евген Ліорінг, уважають за важливе, навпаки, підкреслити, що політична економія далеко молодша, ніж звичайно гадають, що вона, власне, з'явилася в другій половині XVIII століття. Щоб навести сумки соціалістів у цім питанні, відзначимо те, що Ляссаль у своїй класичній полемічній праці проти Шульце-Деліча «Капітал і праця», виданій 1864 р., так висловлюється:

«Політична економія — це Наука, яку ще треба створити; тепер є тільки початки її».

З другого боку, Карл Маркс у своїй головній економічній

праці «Капітал», що перший том її з'явився через 3 роки після Ляссалевої заяви, наче виконання Ляссалевого побажання, дав підзаголовок: «Критика політичної економії». Маркс цим ставить свій власний твір поза рамки переднішої політичної економії, вбачає в останній щось уже стало й закінчене, що треба піддати критиці. Ясно, що наука, про яку одні кажуть, що вона стара, мало не така стара, як писана історія людства, а другі кажуть, що вона ледве нараховує півтора століття, треті — що вона щойно перебуває в початковій стадії, і, нарешті, четверті — що вона віджила вже своє, і пора її критично поховати, — ясно, що така наука сама собою являє дуже своєрідну й заплутану проблему.

Якби ми вдалися до когонебудь із офіційних представників цієї науки з питанням, як пояснити той дивний факт, що політична економія, як це вже тепер усі визнають, виникла так пізно, всього яких півтораста років тому, то ми навряд чи дістали б пояснення. Проф. Дюрінг, наприклад, пишномовно викладе нам, що в греків і римлян взагалі не було ніяких наукових понять про політично-економічні справи; що в них були лише «неусвідомлені», «поверхові», «звичайнісінські уявлення», які ґрутувалися на повсякденнім досвіді, а середньовіччя взагалі було надзвичайно «ненаукове». Але це вчене роз'яснення, очевидно, не посугає нас ані на крок уперед, не кажучи вже за те, що воно, особливо щодо середніх віків, взагалі є хибне.

Друге оригінальне пояснення подає нам проф. Шмольер.

У цитованій уже вище його статті в «Handwörterbuch der Staatswissenschaften» він нас частує таким міркуванням:

«Окремі факти приватного й суспільного господарства спостерігали й описували вже давно, протягом століть; відкрито окремі економічні істини; господарчі питання обмірковували в системах етики й права. Але об'єднатися в особливу науку всі ці нарізні частини й відомості могли тільки тоді, коли народньо-господарчі питання набули ваги, якої раніше за ними не визнавали — коли вони повстали перед керівниками держави в XVII—XVIII ст. ст. як практичні питання. Тоді коло них заходилося багато письменників, знайомитися з ним стало обов'язковим для юнацтва, що вчилося, а піднесення наукової думки взагалі привело разом із цим і до усвідомлення потреби об'єднати всю суму економічних тверджень і істин у самостійну систему, зв'язану основними ідеями, як от грошовий і міновий обіг, державна економічна політика, праця й поділ праці. Це спробували зробити видатні письменники XVIII ст. З тих часів і існує вчення про народне господарство, або політична економія як самостійна наука».

Коли спробувати коротко збагнути зміст цієї довгої тиради, то матимемо таку поучну думку: окрім спостереження в царині народного господарства, що довгий час були розпорошенні, потім об'єднали в особливу науку, коли виникла в цьому потреба «при керуванні й керівництві державою», тобто в урядів, і коли з'явилася потреба для цього викладати в університетах політичну економію. Яке незвичайне, яке клясичне є це пояснення в устах німецького професора! Спочатку, в наслідок «потреби» вселаскавого уряду, засновується катедру, на яку потрапляє за-взятий професор. Далі, природно, повинна бути створена відповідна наука, бо інакше чого ж навчав би професор. Як не згадати тут того двірського церемоніймайстра, який доводив, що монархії повинні існувати вічно, бо якби їх не було, то навіщо б він, церемоніймайстер, існував би тоді на світі¹⁾).

У суті справа сходить ось до чого: політична економія виникла через те, що в урядів сучасних держав виникла потреба в такій науці. Виходить, що замовлення від начальства є єдиний законний привід появи на світ божий політичної економії. Характерові думок сучасного професора, готового в ролі вченого лъюка всякого уряду й з його доручення розвивати «наукову» агітацію на користь будь-якого проекту про збільшення флоти, мита та податків, або ж, як гіена на полі бою, займатися під час війни шовіністичним підбурюванням одного народу проти другого, тобто духовним канібалізмом, — такому характерові думок цілком відповідає уявлення про те, що досить було потреби монархів у грошах та інтересів «князівської скарбниці», що досить було владного слова урядів, щоб покликати до життя цілу нову науку. У решти людства, що не перебуває на службі в фіску, таке пояснення спричинить нові здивування, бо воно насамперед дає нову загадку. Виникає питання, чому саме в XVII ст., як запевняє Шмольлер, уряди сучасних держав відчули раптом потребу дерти шкуру з мілих їхньому серцю підданіх на основі наукових принципів, тим часом як протягом передніших століть вони, діявши за звичаєм прабатьків, успішно обходилися без таких принципів? Чи не слід і тут поставити речі з голови на ноги; може найновіші потреби «князівської скарбниці» були тільки скромний наслідок того великого історичного перевороту, що з надр його в середині XIX ст. повстала нова наука політичної економії?

Коротко қазавши, ми в цехових учених не тільки не довідалися, що ж, власне, є предмет політичної економії, а й іще менше знаємо, коли й чому вона виникла.

¹⁾ Див. мою примітку у зшитку на стор. 4.

Одно, в усякім разі, є безперечне: у всіх означеннях у буржуазних учених, які ми навели вище, мова мовиться завжди про «народне господарство». Політична економія це є тільки переклад терміну «вчення про народне господарство» на чужу мову. Поняття народного господарства є в центрі побудовань усіх офіційних представників цієї науки. Що ж, власне, таке народне господарство? Проф. Бюхер, праця якого «Походження народного господарства» дуже відома як у Німеччині, так і за кордоном,каже про це ось що:

«Сукупність установ, інститутів і дій, скерованих на задоволення потреб цілого народу, її становить народне господарство. Народне господарство поділяється знову ж на силу-сильнену окремих господарств, що перебувають одно з одним у певних стосунках і в різноманітній залежності, в наслідок того, що кожне з них бере на себе певні зобов'язання супроти всіх інших і накладає на інших зобов'язання супроти самого себе».

Спробуймо й це вчене «означення» перекласти на мову звичайних смертних людей.

Коли нам говорять про «сукупність установ і дій», покликаних задовольняти потреби цілого народу, то це нас спонукає думати про найрізноманітніші речі, як от фабрики і майстерні, рільництво і скотарство, залізниці і торгові domi, але не менше також і про церковні казання, поліційну варту, про балет, про відділи запису громадянського стану, про обсерваторію, про парламентські вибори, про монархію і про спілки колишніх солдатів, про шахові клуби, про виставки собак та герці,—бо всі ці й безконечний ланцюг різних інших «установ і дій» служать тепер «задоволенню потреб цілого народу». Отже народне господарство таким чином обіймало б усе, що відбувається між небом і землею, а політична економія була б за універсальну науку, що трактує «про всі речі та ще про дещо», як каже латинське прислів'я.

Надто широке означення, що його дає ляйпцизький професор, очевидно, треба звузити. Мабуть, він мав на увазі «установи й дії», покликані задовольняти матеріальні потреби народу, або, певніше, розраховані задовольняти потреби через матеріальні речі. Але й у цьому разі «сукупність» заводить нас надто далеко і робить усі означення розплівчастими. Спробуймо проте, оскільки нам дозволяють сили, розібратися.

Щоб мати змогу жити, всі люди потребують харчі й житла, а в холодних краях — одяжі, далі — найрізноманітнішого на-

чиння для повсякденного хатнього вжитку. Усі речі, гіршої чи лішої якості, в більшій чи меншій кількості, потрібні для існування всякого людського суспільства, і їх мусить завжди — бо смажені голуби сами в рот не потрапляють — створювати людина. На всіх стадіях культури до цього долучаються ще різноманітні речі, яких вживають, щоб прикрашати життя та задовольняти духовні й суспільні потреби, далі зброя, щоб боронитися від ворогів; у так званих дикунів потрібні машкари для танців, луки й стріли, ідоли, а в нас — речі розкошів, церкви, кулемети й підводні човни. Щоб виробляти всі ці речі, потрібні відповідні речовини природи, з яких їх виробляють, та різне знаряддя, яким їх виробляють. Але, щоб добувати й такі матеріали, як каміння, дерево, металі, рослини тощо, потрібна людська праця, а знаряддя, якими при цьому користується людина, знову ж є продукти людської праці.

Коли ми тим часом задовольнимося загальним і приблизним уявленням, то ми можемо розглядати народне господарство так: кожний народ безнастінно виробляє власною працею силу потрібних для життя речей — харч, одежду, будівлі, начиння, прикраси, зброю, речі культу тощо, а так само й потрібні їм для виробництва цих речей матеріали та струменти.

Ті способи, якими даний народ виконує всю цю роботу, розподіляє між окремими своїми членами вироблені блага, споживає їх і в безнастінім коловороті життя знов виробляє, — усе це разом становить господарство цього народу, «народне господарство». Ось так приблизно треба розуміти перше речення в означенні проф. Бюхера. Але ходім далі в своїм роз'ясненні.

«Народне господарство поділяється знову ж на силу-сильну окремих господарств, що перебувають одно з одним у певних стосунках і в різноманітній залежності в наслідок того, що кожне з них бере на себе певні зобов'язання супроти всіх інших і покладає на інших зобов'язання супроти самого себе». Тут ми опинилися перед новим питанням: що це за «окремі господарства», на які поділяється «народне господарство» і що уявлення про його ми ледве склали собі? Очевидно, що ми повинні розуміти під цим окремі хатні осередки, родинні господарства. Справді, кожний народ у так званих культурних країнах складається з певного числа родин, і кожна з них звичайно провадить своє «господарство». Це приватне господарювання сходить до того, що родина, дістаючи певний грошовий дохід, — чи то будуть заробітки своїх дорослих членів, чи походитиме він із інших джерел, — витрачає його на задоволення своїх потреб у харчі, одежі, кватирі тощо; до того,

коли ми думаємо про хатнє господарство, нам звичайно уявляється в центрі його хатня господиня, куховарка, білизняна шафа й дитяча кімната. Чи не на такі «окремі господарства» поділяється «народне господарство»? Нам трудно відповісти на це питання. В народнім господарстві, що уявлення про нього ми щойно склали собі, мова йде насамперед про створювання всіх тих благ, що вигляді харчі, одежі, квартири, меблів, знаряддів, матеріалу потрібні для життя й роботи. Центральне місце в народнім господарстві займає виробництво. У хатнім же господарстві, навпаки, ми бачимо тільки споживання тих речей, які набуває родина на свій дохід у готовому вигляді. Ми знаємо, що в наші часи більшість родин у сучасних державах купляє по крамницях та на ринку майже всі життєві припаси, одежду, меблі тощо в готовому вигляді. У хатньому господарстві тільки готують страву з закуплених життєвих припасів і, в кращім разі, шиють одяг із закуплених матеріалів. Тільки в зовсім відсталих хліборобських краях можна здібати ще селянські родини, що виробляють власною працею в своєму господарстві майже все потрібне для життя. Щоправда, в сучасних державах є, з другого боку, багато родин, які саме вдома провадять масове виробництво промислових виробів, як то, скажімо, хатні ткачі й кравці-робітники; є так само, як відомо, цілі села, що займаються хатнім виробництвом цяцьок. Але саме в цих випадках вироби домашньої промисловості належать підприємцеві, що замовляє їх і оплачує, і ніщо з цих виробів не йде до власного вжитку кустарів. Для свого господарства кустарі купляють собі на свої мізерні заробітки все, що їм потрібне, як і інші родини.

Отже Бюхерове твердження, що «народне господарство поділяється на силу-силенну окремих господарств», рівнозначне тому, що ніби виробництво засобів існування цілого народу «поділяється» тільки на споживання життєвих припасів окремими родинами, є явно безглузде твердження.

Але тут повстає ще один сумнів. «Окремі господарства, — з погляду проф. Бюхера, — перебувають одно з одним у певних стосунках і в тісній спілці, бо кожне бере на себе виконувати певні завдання для решти всіх». Про які стосунки й про яку залежність тут мова? Чи не є це ті дружній добросусідські стосунки, які ми бачимо між приватними родинами?

Але що спільногого є між цими стосунками й народнім господарством? Адже, як запевняє кожна пристойна хатня господиня, для господарства й для хатнього спокою тим ліпше, чим менше є таких сусідських стосунків між окремими домами. А щодо згаданої «залежності», то зовсім не можна уявити собі, які

«зобов'язання» хатнє господарство рантьє Маєра могло б брати на себе супроти господарства директора гімназії Шульце. Отож, очевидно, що ми зовсім збилися зі шляху і мусимо підійти до питання з іншого кінця.

Отже треба гадати, що «народне господарство» проф. Бюхера поділяється зовсім не на окремі хатні господарства. Чи не мовиться мова в такому разі про окремі фабрики, майстерні, сільсько-господарські підприємства тощо? Одна обстановина ніби доводить, що цього разу ми потрапили на правдивий шлях. У всіх цих підприємствах справді виробляють різні речі, потрібні для існування цілого народу, і між цими підприємствами є, з другого боку, певні стосунки й взаємна залежність. Фабрика, що виробляє гудзики до штанів, залежить від кравецьких майстерень, яким вона збуває свій товар, тоді як кравці знову ж навряд чи могли б шити штани без гудzikів. Далі, кравецькі мастерні потребують тканин і залежать від бавовнопрядних та ткацьких фабрик, які знову ж залежать від вівчарства, торгівлі бавовою тощо. Тут ми справді бачимо широко розгалужену залежність виробництва. Правда, буде трохи запишномовно говорити про «завдання», які кожне з цих підприємств «бере на себе супроти всіх інших» у той час, коли мова йде про звичайнісінський продаж кравцям гудzikів до штанів або овечої вовнині прядильним майстерням. Але з цими перлинами красномовності ми мусимо помиритися, як і з неминучим професорським невиразним базіканням, через яке люблять окутувати вигідні дільця підприємців сяйвом поезії й «моральної оцінки», як це гарно сказано в проф. Шмольера. Але тут нас починає опановувати ще більший сумнів. Окремі фабрики, сільсько-господарські підприємства, вугільні копальні, залізоробні заводи — це все є ніби саме ті «окремі господарства», на які поділяється народне господарство. Але в поняття «господарства», принаймні, як ми собі уявили народне господарство, входить до певної міри як готовання життєвих припасів, так і зуживання їх, як виробництво, так і споживання. Однак по фабриках, майстернях, копальнях і заводах ми бачимо тільки виробництво, і до того виробництво для інших. Зуживають тільки матеріали, над якими й завдяки яким працюють машини. Навпаки, готові вироби не потрапляють у зуживання на самім підприємстві. Жодний гудзик до штанів не йде на потреби фабриканта та його родини, не кажучи вже за робітників цієї фабрики. Жодної залізної рури не зуживає власник заводу та його родина. Далі, хоч як би ми означали точніше поняття «господарства», проте ми завжди мусимо розуміти під ним щось ціле, до певної міри в собі замкнене, що обіймає ввесь процес виробництва й споживання най-

важливіших засобів існування потрібних людині, щоб жити. Але, як відомо всякій дитині, кожне промислове й сільсько-господарське підприємство виробляє в наш час один, що найбільше кілька продуктів, яких далеко недосить для людського існування, тим паче, що в більшості випадків ці продукти непридатні для споживання, вони являють собою лише складову частину засобів існування, або матеріал для них, або ж знаряддя, щоб їх виробляти. Сучасні промислові підприємства є тільки уламки господарств: узяті на різно, вони з господарчого погляду не мають ні рації, ні мети, і навіть недосвідчені людині ясно, що кожне з них окремо не є зовсім «господарство», а тільки безформні уламки його. Отож, коли сказати, що народне господарство, тобто сукупність установ і дій, які служать задоволенню потреб цілого народу, поділяється знову ж на скромі господарства, як от, приміром, фабрики, майстерні, копальні тощо, то можна з таким самим успіхом доводити, що сукупність органів, які служать людському організму, щоб виконувати всі функції, є сама людина, що знову ж поділяється на багато окремих організмів, як от ніс, вуші, ноги, руки тощо. Бо ж і справді, сучасна фабрика майже в такій самій мірі є «окреме господарство», як ніс є окремий організм.

Отже ми й цим шляхом прийшли до абсурду; це є доказ за те, що збудовані тільки но на зовнішніх ознаках штучні означення в буржуазних учених мають, очевидно, мету заховати справжню суть питання. Тим то спробуймо сами докладніше розглянути поняття народного господарства.

3

Нам товчуть про потреби народу, про задоволення цих потреб у складнім господарстві, інакше казавши, про господарство цілого народу. Згідно з таким уявленням, політична економія є наука, що повинна пояснити нам суть цього народного господарства, тобто з'ясувати закони, за якими народ створює собі своєю працею багатство, збільшує його, розподіляє його між окремими членами, споживає й знов створює. Отже предмет дослідження є господарче життя цілого народу, відмінно від приватного чи індивідуального господарства в звичайному розумінні цього слова. Ніби відповідаючи зовнішньо такому уявленню, славнозвісну працю англійця Адама Сміта, якого прозвали «батьком політичної економії», працю, що зробила епоху й з'явила 1776 р., названо: «Багатство народів». Але чи існує в дійсності, запитаймо себе, щось подібне до господарства окремого народу? Чи провадять народи кожний

зокрема нарізне, самодостатнє господарство? Такі вислови, як «народне господарство», «національна економія» («Nationalökonomie»)¹⁾ особливо в пошані в Німеччині; звернімо через це свої погляди до останньої.

Руками німецьких робітників і робітниць виробляється щороку в сільськім господарстві й у промисловості величезні маси різних речей споживання; але хіба все це виробляється для власного споживання людності, що живе в німецькій імперії? Ми знаємо, що величезну, з кожним роком дедалі більшу частину цих німецьких виробів вивозиться до інших країн для потреб інших народів. Німецькі залізні вироби йдуть до різних сусідніх країн Європи, до Південної Америки та Австралії; шкіра й шкіряні товари йдуть із Німеччини до всіх європейських держав; шкляні вироби, цукор, рукавиці вивозять до Англії; хутра до Франції, Англії й Австро-Угорщини, алізаринові фарби до Англії, Сполучених Штатів і Індії; томасшлак, що його вживають як здобирво, йде до Франції; кам'яне вугілля — до Австрії, Бельгії, Голландії та Швайцарії; електричні каблі вивозять до Англії, Швеції, Бельгії, цяцьки — до Сполучених Штатів; німецьке пиво, індиго, анілін та інші фарбівні речовини, що є побічні продукти кам'яно-вугільної промисловості, німецькі ліки, целюльоїд, золоті вироби, панчохи, бавовняні й шерстяні тканини та одежду і, нарешті, німецькі залізничні рейки розсилають по торгових країнах майже цілого світу. Але й, з другого боку, німецький народ на кожному кроці, як і в виробництві, так і в повсякденнім споживанні залежить від продуктів, що їх виробляють інші країни й народи. Ми їмо хліб із російського кита й пшениці, м'ясо — з угорської, російської й данської хубоби; риж, який ми споживаємо, приходить до нас із Ост-Індії та Північної Америки, а тютюн із Голландської Індії й Бразилії; ми одержуємо какао з Західної Африки, перець — з Індії, свиняче сало — зі Сполучених Штатів, чай — із Китаю, фрукти — із Італії, Еспанії та Сполучених Штатів, каву — з Бразилії, Центральної Африки й Голландської Індії, м'ясний екстракт — із Уругваю, яйця — з Росії, Угорщини та Болгарії, цигари — з острова Куби, кишенькові годинники — з Швайцарії, шипучі вина — з Франції, волов'ячі шкури — з Аргентини, пух і пір'я — з Китаю, шовк — з Італії, Франції, льон і шкіри — з Росії, бавовну — зі Сполучених Штатів, Індії й Єгипту, тонку вовину — з Англії, джут — із Індії, солод — з Австро-Угорщини, ляйне насіння з Аргентини, певні сорти кам'яного вугілля — з Англії,

¹⁾ Наукові термінологія в німецькій мові для означення «політична економія». *Приж. ред.*

буре вугілля — з Австрії, селітру — з Чілі, квебрахове дерево, щоб чинити шкіри — з Аргентини; виробове й будівельне дерево — з Росії, коркове дерево — з Португалії, мідь — із Сполучених Штатів, свинець із Голландської Індії, цинк — із Австралії, алюміній — з Австро-Угорщини та Канади, азбест — із Канади, асфальт і мармур — з Італії, каміння на бруки — із Швеції, оліво — з Бельгії, Сполучених Штатів та Австралії, граніт — із Цейлону, фосфористе вапно — з Америки та Алжиру, яод — із Чілі...

Починаючи з найпростіших харчових продуктів нашого повсякденного вжитку до щонайвишуканіших речей розкошів і найпотребнішої сировини та знарядь, — усе це ми одержуємо здебільшого просто чи посередньо цілком або вигляді окремих складових частин із інших країн, як продукти праці інших народів.

Щоб мати змогу жити й працювати в Німеччині, ми примушуємо майже всі країни, народи й частини світу працювати на себе. А, з другого боку, ми працюємо на всі країни.

Щоб уявити собі, які величезні розміри цього обміну, можливо на офіційну статистику довозу й вивозу. За даними «Статистичного щорічника Німецької імперії» за 1914 р., уся зовнішня торгівля Німеччини 1913 р. (не рахуючи товарів, що проходять через Німеччину транзитом) виглядала так:

Д о в і з:

Сировина	5.262	міл. марок
Півфабрикати	1.246	" "
Готові вироби	1.776	" "
Життєві припаси	3.068	" "
Жива худоба	282	" "
Разом	11.629	міл. марок

тобто становить майже 12 мільярдів марок:

В и в і з:

Сировина	1.720	міл. марок
Півфабрикати	1.159	" "
Готові вироби	6.642	" "
Життєві припаси	1.362	" "
Жива худоба	7	" "
Разом	10.890	міл. марок

тобто майже 11 мільярдів марок.

У весь зовнішній товарооборот Німеччини становив отже понад 22 мільярди на рік.

Те саме, що в Німеччині, спостерігається в більшій чи меншій мірі й по інших передових країнах, тобто в тих самих країнах,

що їхнє економічне життя політична економія переважно визначає. Усі ці країни виробляють одна для одної, а почасти й для найдальших країн та частин світу, але, з другого боку, на кожному кроці потребують, як у галузі виробництва, так і в галузі споживання виробів, що їх продукують по всіх частинах світу.

Як можна при наявності такого надзвичайно розвиненого обміну між країнами відмежовувати «господарство» одного народу від другого й говорити про численні «народні господарства», так ніби це були б економічно суцільні, відокремлені організми? Зрозуміло, що чимраз більший міжнародний товарообмін не є відкриття, невідоме буржуазним ученим. Щороку публікують офіційні статистичні звіти, і через це відповідні дані давно вже зробилися загальним здобутком усіх освічених людей; щождо підприємців та фабричних робітників, то їм ці факти відомі, крім того, й із повсякденної дійсності. Факт надзвичайно швидкого зростання світової торгівлі в наші часи остильки всім відомий і загальновизнаний, що його ніхто не може заперечувати і він ні в кого не може викликати будь-якого сумніву. Але виникає питання; як цей факт трактують ученні-економісти? Як суто зовнішній вільний зв'язок, як вивіз так званих «лишків» виробництва одної країни поверх її споживання, і як довіз до неї того, чого «бракує» в власнім господарстві, — як зв'язок, що не заважав їм по-старому говорити ввесь час про «народне господарство» та «вчення про народне господарство». Проф. Бюхер, наприклад, після докладного повчання про те, що сучасне «народне господарство» є найвища й остання стадія розвитку в історичному ланцюгу господарчих форм, заявляє нам таке:

«З того, що доба лібералізму чимало полегшила міжнародні стосунки, не можна ще робити висновку, що період народного господарства наближається до кінця й поступається своїм місцем господарству світовому... Щоправда, в теперішній час ми знаходимо в Європі чимало держав, які з погляду задоволення своїх потреб до деякої міри позбулися національної самостійності; бо чималу кількість харчових продуктів вони змушені набувати за кордоном, тоді як їхня промисловість далеко переросла потреби народу й дає повсякчас надлишок, який мусить збувати на закордонних ринках. Але існування поруч промислових і хліборобських країн, що перебувають у взаємній залежності одна від одної, — цей «міжнародний поділ праці» не є ознака того, що людство стоїть на шляху до нового щабля розвитку, який під назвою світового господарства можна було б прогнатити трьом переднішим щаблям. Бо, з одного боку, жодний господарчий період не забезпечував надовго цілковитої незалеж-

ності в задоволенні потреб; кожний із них залишав прогалини, які так чи так треба було заповнити. З другого боку, так зване світове господарство не виявило тим часом іще ніяких ознак у суті своїй відмінних від явищ народнього господарства, і може бути дуже великий сумнів, що вони з'являться найближчого майбутнього».

Іще сміливіший молодший Бюхерів колега — Зомбарт; цей просто заявляє, що ми не вrostаємо в світове господарство, а, навпаки, дедалі більше відходимо від нього: «Я доводитиму, що тепер культурні народи (з погляду сукупності їхнього господарства) з'єднані один з однім торговельними зв'язками не далеко сильніше, а скорше слабше, ніж колись. У теперішній час окреме народне господарство є втягнуте в світовий ринок не більше, а скорше менше, ніж 100 чи 50 років тому. І принаймні хибно буде припускати, ніби міжнародні торговельні зв'язки набувають відносно чимраз більшого значіння для сучасного народнього господарства. Правильно буде казати протилежне». Проф. Зомбарт переконаний, що «окремі народні господарства стають дедалі досконалішими мікрокосмами (тобто маленькими самодостатніми світами — Р. Л.), а роля внутрішнього ринку супроти зовнішнього стає дедалі більшою».

Ця блискуча нісенітниця, що цілком перечить повсякденному досвідові господарчого життя, яскраво підкреслює вперте небажання панів цехових учених визнавати світове господарство за одну з нових фаз у розвитку людського суспільства — небажання, на яке ми повинні звернути особливу увагу і дошукатися захованого коріння його.

Через те, що вже на «передніших стадіях господарства», наприклад, за часів царя Навуходоносора, «певні прогалини» в господарчім житті людей мусіли заповнювати через обмін, то учасник світова торгівля ні про що не свідчить, і ми, як і раніше, лишаємося з «народнім господарством». Така думка проф. Бюхера. Як характерне це для поверхового історичного розуміння вченого, що слава його ґрунтуються саме ніби на його проникливім і глибокім розумінні історії господарчого побуту! Щоб додогодити схемі позбавленій будь-якого смаку, він не вагаючись мішає в одну купу міжнародну торгівлю на зовсім відмінних господарчих і культурних етапах, поділених тисячоліттями. Нема, звісно, і не було людського суспільства без обміну. Найдавніші археологічні знахідки, найпримітивніші печери, що були за житло «допотопному» людству, найпримітивніші могили доісторичної доби — всі вони вже свідчать про обмін продуктами між найдальшими краями. Обмін такий самий старий, як культурна історія людства, він із давніх часів був її супутник

та могутній чинник прогресу. У цій загальній і через свою загальність розплівчастій істині наш учений затирає всі особливості епох, культурних етапів і господарчих форм. Як уночі всі коти сірі, так і в тумані цієї професорської теорії всі, як небо від землі, відмінні одна від одної форми обміну, являють собою ніби щось цілком однакове. Примітивний обмін якоїнебудь орди ботокудів у Бразилії, що випадково вимінює свої своєрідно сплетені машкари для танців на вміло вироблені луки й стріли іншої орди; величні-товарові склади Вавилону, де скучувалися розкоші східніх дворів; античний ринок Коринту, де за молодика виставляли на продаж східнє полотно, грецькі глиняні вироби, папір із Тіру та рабів із Сирії й Анатолії для багатих рабовласників; середньовічна морська торгівля Венеції, що постачала речі розкошів для європейських феодальних дворів і родин патриціїв, і сучасна капіталістична світова торгівля, що обняла своєю сіткою схід і захід, північ і південь, усі океани й усі закутки земного простору та перекидає щороку в різних напрямках велетенські маси всього, починаючи від щоденного хліба й сірників для жебрака до найвитонченіших речей мистецтва для багатих аматорів, від простих хліборобських продуктів до найскладнішої машини, від робочих рук, джерела всякого багатства, до смертоносних засобів війни — усе це з погляду нашого професора політичної економії є однакове: просте «заповнення» деяких «прогалин» у самостійнім економічнім організмі...

50 років тому Шульце-Деліч розповідав німецьким робітникам, що кожна сучасна людина виробляє насамперед для самої себе, але ті вироблені нею продукти, «що їй самій не потрібні», вона віddaє «в обмін на продукти інших виробників». Не можна забути за відповідь Ляссаля на цю нісенітніцю:

«Пане Шульце, патримоніяльний судде! Невже в нас нема ніякого уявлення про дійсну організацію сучасної суспільної праці? Чи ви ніколи не виїжджали з Біттерфельду та Делічу? В якім, власне, столітті середніх віків живете ви зі всіма своїми поглядами?..

...Отже вам і на думку не спадає, що сучасна суспільна праця характерна саме тим, що кожне виробляє те, чого воно само не може споживати. Вам і на думку не спадає, що з часу, як запанувала велика промисловість, так і бути повинно, що в цьому полягає форма й суть сучасної праці і що, не з'ясувавши собі зовсім виразно цього пункту, не можна зрозуміти жодної сторони сучасних економічних явищ?

Отже, по-вашому, пан Леонор Райхенгайм у Вюсте-Гірсдорфі виробляє спочатку ту бавовняну пряжу, яку сам споживає. Надлишок же її, який його дочки не можуть обернути на панчохи та нічні фуфайки, він обмінює.

Пан Борзіг виробляє спочатку машини для потреб власної родини. Надлишок же їх продає.

Власники крамниць похоронного приладдя передбачливо працюють спочатку задля смертних випадків у власних родах. А що таких випадків дуже небагато, то надлишок цих похоронних речей вони обмінюють.

Пан Вольф, власник тутешнього телеграфного бюро, відправляє телеграми насамперед собі самому, щоб повчати себе самого й розважати. А коли вдовольниться ними, то обмінюються лишком із біржовими ділками й газетними редакціями, які додгодаючи пропонують йому, як свої надлишки, газетні кореспонденції та акції...

...Отже відмінна, цілком певна ознака праці раніших господарчих формаций полягає в тому, що за тих часів виробляли насамперед для власного споживання, а відчужали надлишок, тобто провадили переважно індуральне господарство. І, навпаки, відмінна риса, що специфічно характеризує працю в сучасному суспільстві, є те, що кожне виробляє тільки те, чого само не споживає, тобто кожне виробляє мініві вартості, тоді як раніше виробляли переважно споживні вартості. І ви не розумієте, пане Шульце, що це є в суспільстві доконечні «форма й спосіб здійснення праці», які дедалі ширшують, у суспільстві, де поділ праці розвинувся до такої міри, як у сучасному?

Те, що Ляссаль пробував тут роз'яснити Шульце щодо приватно-капіталістичних підприємств, із кожним днем дедалі більше стосується господарчого життя таких розвинених капіталістичних країн, як Англія, Німеччина, Бельгія, Сполучені Штати, що їхнім слідом одна за другою йдуть і інші країни. І та помилка, в яку прогресивний патримоніальний суддя з Біттерфельду вводив тоді робітників, була тільки наївніша, але не грубіша, ніж теперішня тенденційна полеміка якогонебудь Бюхера чи Зомбтарта проти поняття світового господарства.

Німецький професор, як ретельний урядовець, любить лад у своїм урядництві. Задля ладу він має звичку цілий світ ретельно розташовувати на полицях своєї наукової схеми. І так само, як він розставляє по полицях свої книжки, він усі країни розподілив по двох полицях: на одній — країни, що продукують промислові вироби й мають «надлишок» їх, на другій — країни, що займаються сільництвом та скотарством і

мають сировину, якої бракує першим країнам. Звідціль походить і на цьому ґрунтуються міжнародня торгівля.

Німеччина є одна з найпромисловіших країн у світі. Згідно з цією схемою вона повинна була б перебувати в найживавішім обміні з такою великою аграрною державою, як, наприклад, Росія. Але як сталося те, що найбільші торговельні контрагенти Німеччини є дві інші найіндустріальніші країни — Сполучені Штати та Англія? Товарообмін між Німеччиною та Сполученими Штатами становив 1913 р. 2,4 мільярда марок, з Англією — 2,3 мільярда марок; Росія ж посідала в ньому тільки третє місце. А щодо вивозу з Німеччини, то якраз перша в цілому світі промислова країна¹⁾ є головний покупець продуктів німецької промисловості: своїм річним довозом із Німеччини на суму 1,4 мільярда марок Англія стойть на першому місці, далеко лишаючи за собою інші країни, що імпортують із Німеччини. А разом із колоніями Британська імперія забирає не менше як п'яту частину цілого німецького вивозу. Що скаже професорська схема з приводу цього дивного явища?

Тут промислова держава, там аграрна держава — ось вам заклякла схема світового товарообміну, що нею орудує проф. Бюхер та більшість його колег. Припустімо, що Німеччина була за 60-х років аграрною державою; вона вивозила надлишок сільсько-господарських продуктів і мусіла одержувати потрібні промислові вироби з Англії. З того часу Німеччина перетворилася на індустріальну державу й наймогутнішу суперницю Англії. Сполучені Штати ще швидшим темпом проходять такий самий розвиток, який Німеччина пройшла 70-х та 80-х років; саме тепер Сполучені Штати перебувають у процесі такого перетворення. Щоправда, Сполучені Штати тим часом іще є, поруч із Росією, Канадою, Австралією й Румунією найбільший продуцент пшениці, і за останнім переписом (який, правда, відбувся ще 1900 р.) цілих 36 % усієї їхньої людності були зайняті в сільськім господарстві. Разом із цим відбувається з нечуваною швидкістю індустріальний розвиток штатів, і їхня промисловість стає небезпечним конкурентом для англійської та німецької промисловості. Ми пропонуємо на премію всякому поважному економічному факультетові сказати, чи слід залищити Сполучені Штати за схемою проф. Бюхера до групи аграрних, а чи до індустріальних держав. Росія поволі йде тим самим шляхом, і як но вона скине кайдани свого застарілого державного ладу, вона, завдяки своїй дуже численній

¹⁾ Для того часу, коли писано цю роботу. Р. Ж. (не пізніше, як 1916 р.)
Прим. ред.

людності й невичерпним природним багатствам, семимильними кроками надолужить втрачене і, може, що на наших очах стане могутньою індустріальною державою, поруч із Німеччиною, Англією й Сполученими Штатами, а то, може, навіть і випередить їх. Світ не являє собою через це чогось заклякного, подібно до професорської мудрости — він рухається, живе, відміняється. Гостра протилежність між промисловістю й сільським господарством, із якої ніби походить міжнародний обмін, сама собою є явище минуше; її дедалі більше витискається з кола сучасного культурного світу на його периферію. Що відбувається тим часом із торговлею в рамках цього культурного кола? За Бюхеровою теорією, вона повинна б дедалі більше звужуватися. Замість того вона — яке чудо! — якраз між промисловими державами сильно зростає.

Ніщо не є таке поучче, як картина розвитку сучасного господарчого життя останньої чверті століття. Хоч ми, починаючи з 80-х рр., спостерігаємо по всіх промислових країнах та великих державах справжні оргії протекціонізму, тобто взаємного штучного замикання «народних господарств», проте розвиток світової торгівлі за той самий час не тільки не припиняється, а, навпаки, виявляє шалене піднесення. В якій мірі індустриалізація зростає паралельно зі зростанням світової торгівлі, може побачити навіть сліпе на прикладі трьох провідних країн: Англії, Німеччини й Сполучених Штатів.

Вугілля й залізо — це є душа сучасної промисловості, і ось з 1885 по 1910 р. добуток вугілля виріс так:

В Англії	з 162	до 469	млн. тонн
В Німеччині	71	" 22	" "
В Сполучених Штатах	101	" 455	" "

Добуток чавуну за той самий час виріс так:

В Англії	з 7,5	до 10,2	млн. тонн
В Німеччині	3,7	" 14,8	" "
В Сполучених Штатах	4,1	" 27,7	" "

Одночасно щорічні обороти зовнішньої торгівлі (довіз і вивіз) виросли з 1885 по 1912 р. так:

В Англії	з 13,0	до 27,4	мільярда марок
В Німеччині	6,2	" 21,5	" "
В Сполучених Штатах	5,5	" 16,2	" "

Коли взяти всю зовнішню торгівлю (довіз і вивіз) всіх найважливіших країн земної кулі за останні часи, то обороти її виросли з 105 мільярдів марок 1914 року до 165 мільярдів марок 1912 року. Це означає збільшення на 57% протягом 8 років. Отож справді, світова історія досі не давала нам най-

меншого прикладу такого головокрутного темпу економічного розвитку, «Die Toten reiten schnelle»¹⁾). Капіталістичне «народне господарство» ніби поспішає вичерпати свою життєздатність, скоротити приділений для його існування термін. Щокаже з цього приводу схема «деяких прогалин», схема, збудована на незграбнім танці між промисловою й аграрною державою?

Але в сучасній економічній дійсності є ще багато таких загадок.

Спинімося уважніше на таблицях щодо німецького довозу й вивозу 1913 року, не задовольняючись загальною сумою обмінюваних товарових вартостей та загальним класифікуванням їх, а розглянувши окремо найважливіші товарові групи німецької торгівлі.

Довезено до Німеччини:

Бавовни-сирівцю	на 607 мільйонів марок
Пшениці	417
Сирої овечої вовни	413
Ячменю	390
Міді чорної	335
Волов'яних шкур	322
Залізної руди	227
Кам'яного вугілля	204
Яєць	194
Хутра на хутряні вироби	188
Селітри (чілійської)	172
Шовку-сирівцю	159
Ківчику	147
Шпилькового пилованого дерева	135
Бавовняної пряжі	116
Вовняної пряжі	108
Шпилькового дерева (непилованого)	97
Телячих шкур	95
Джуту	94
Річних машин	80
Овечих і козячих шкур	73
Бавовняних виробів	72
Бурого вугілля	69
Чесаної вовни	61
Вовняних виробів	43

¹⁾ Точний переклад: „Мерці швидко їдуть”; значення прислів'я: „людина, засулжена на смерть, намагається використати приділений їй для життя час”.
Прим. ред.

Вивезено до Німеччини:

Різних машин	на 680 мільйонів марок
Залізних виробів	632
Кам'яного вугілля	516
Бавовняних виробів	446
Вовняних виробів	271
Паперу й паперових виробів	263
Хутра на хутряні вироби	225
Смугового заліза	205
Шовкових виробів	202
Коксу	147
Аніліну та інших смоляних фарб	142
Одежі	132
Мідних виробів	130
М'якого ременю	114
Ремінних виробів	114
Цяцьок	103
Бляхи	102
Вовняної пряжі	91
Залізних рур	84
Волов'ячих шкур	81
Залізного дроту	76
Залізничих рейок тощо	73
Чавуну	63
Бавовняної пряжі	61
Кавчукових виробів	57

Два факти тут повинні зараз же впасти в око навіть най-поверховішому спостережникові. Поперше, що той самий товар фігурує в обох рубриках, хоч і в різній кількості. Німеччина збуває щороку за кордон машин на величезні суми, але разом із тим одержує щороку з-за кордону машин на не менш велику суму 80 мільйонів марок. Так само з Німеччини вивозиться кам'яне вугілля й одночасно довозиться закордонне кам'яне вугілля. Те саме стосується й бавовняних виробів, вовняної пряжі та вовняних виробів, волових шкур і хутра та багатьох інших неперерахованих у таблиці товарів. З погляду голого протиставлення промисловости сільському господарству, протиставлення, яке, ніби чарівна лямпа Аладіна, допомагає нашому професорові політичної економії освітлити всі таємниці світової торгівлі, ця дивна двобічність зовсім незрозуміла; навіть більше, вона спровокає враження цілковитого абсурду. Як же ст縟ть справа в дійності? Що ж це, в Німеччині є «надлишок поверх власного споживання» машин чи, навпаки, вона

відчуває «певний брак» їх? А як стоять справа з кам'яним вугіллям та бавовняними виробами? З воловими шкурами та тисячею інших речей? Як може будь-яке «народне господарство» одночасно мати повсякчас «надлишок» і відчувати «брак» тих самих продуктів? Лямпа Аладіна блимає непевно. Очевидно, що згадані вище факти можна пояснити, тільки припустивши, що між Німеччиною та іншими країнами існує складний і глибокий економічний зв'язок, широко розгалужений поділ праці, який приводить до того, що Німеччина виробляє деякі сорти продуктів для інших країн, дістаючи звідтіль інші сорти тих самих продуктів. Цей поділ праці природно створює безнастаний рух товарів і обертає окремі країни тільки на органічні частини більшого цілого.

Далі, вже при побіжнім погляді на наведену вище таблицю, вражає той факт, що довіз і вивіз фігурують не як два відокремлені явища, що їх спричинює в одному разі «надлишок», а в другому — «брак», а що, навпаки, вони щільно сплетені між собою причиновим зв'язком. Величезний німецький довіз бавовни цілком очевидно вимірюється зовсім не власними потребами людності, а скорше повинен сприяти сильному вивозові бавовняних матерій та одягу з Німеччини. Такий самий зв'язок існує між довозом вовни та вивозом вовняних виробів, так само між величезним довозом чужої залізної руди та величезним вивозом залізних виробів усіх гатунків — і так на кожному кроці. Німеччина таким чином довозить, щоб мати змогу вивозити. Вона створює собі штучно «певні прогалини», щоб потім обернути їх на стільки само «надлишків». Німецький «мікрокосмос» є отже зі всякого погляду тільки уламок більшого цілого, тільки одна з майстерень світу.

Але придивімось ближче до цього «мікрокосмосу» в його «дедалі досконалішій» самодостатньості. Уявімо собі, що в наслідок будь-якої політичної чи соціальної катастрофи німецьке «народне господарство» справді опинилось би відтіяте від решти всього світу й було б залишене само на себе. Що ми побачили б тоді?

Почнімо з хліба щоденного. Врожайність німецького сільського господарства вдвое більша, ніж у Сполучених Штатах. Розвитком свого сільського господарства Німеччина стоїть на першім місці серед аграрних країн цілого світу, поступаючись із погляду інтенсивності сільського господарства тільки перед Бельгією, Ірландією та Голландією. П'ятдесят років тому Німеччина із своїм тодішнім відсталішим сільським господарством належала до житниць Європи й харчувала інші країни лишками свого хліба. А тепер? Не вважаючи на те, що врожай-

ність його зросла, німецьке сільське господарство далеко не спроможне прохарчувати власної людності й власної худоби: не менше, як шосту частину харчі й кормів доводиться привозити з-за кордону. Інакше казавши, це означає, що коли ви спробуєте відняти німецьке «народне господарство» від решти світу, то ви позбавите харчових засобів шосту частину людності, більше як 11 мільйонів німців.

Німецький народ споживає щороку на 220 мільйонів марок кави, на 67 мільйонів марок какао, на 8 мільйонів чаю, на 61 мільйон рижу, на 12 мільйонів усякого коріння й на 134 мільйони марок довізного тютюну. Усі ці продукти, що без них тепер не може існувати навіть бідняк і що належать до речей повсякденного вжитку, не добувають у Німеччині (або, як тютюн, добувають недостатню кількість їх), бо німецький клімат не сприяє цьому. Спробуйте відняти Німеччину від решти всього світу, і це порушить рівень життя, який відповідає теперішньому культурному станові німецького народу.

Друге місце після харчів займає одежа. Білизна, так само як і всяка одяга широких мас, у наші часи виробляється майже виключно з бавовни, білизна заможної буржуазії — з полотна, а одяга — з тонкої вовни та шовку. Бавовна й шовк зовсім не виробляються в Німеччині, так само мало виробляють дуже важливої текстильної сировини — джуту, як також і найтоншої вовни, що монопольне виробництво її в цілому світі зосереджено в Англії; в коноплянім і ллянім прядіві Німеччина відчуває велику недостачу. Спробуйте відняти Німеччину на довгий час від цілого світу, не дайте їй закордонної сировини й позбавте закордонного збути, і всі верстви німецького народу позбудуться своєї найпотрібнішої одяжі. Німецька текстильна промисловість, що дає засоби до життя в наш час, разом із конфекційною промисловістю, 1.400.000 робітників, робітниць та підлітків, раптом занепаде.

Але ходімо далі. Відомо, що основний кістяк сучасної великої промисловості становить так звана важка промисловість: машинобудівна й металообробна, а фундамент їх є добування металевої руди. Німеччина зуживає щороку (1913 рік) щось із 17 мільйонів тонн чавуну. З першого погляду можна було б подумати, що німецьке «народне господарство» прекрасно само задовольняє свою потребу в залізі. Але, щоб витоплювати чавун, потрібна руда, і тут виявляється, що власний видобуток Німеччини становить тільки 27 мільйонів тонн вартістю на 110 мільйонів марок, тим часом як їй доводиться привозити із Швеції, Франції та Еспанії 12 мільйонів тонн високої якості залізної руди вартістю на 200 мільйонів марок, без

якої німецька металлообробна промисловість не могла б обійтися.

Майже таку саму картину ми бачимо й щодо інших металів. При річному зживанні 220 тисяч тонн цинку Німеччина добуває сама 270 тисяч тонн, і з них вона 100 тисяч тонн вивозить, а замість цього привозить із-за кордону понад 50 тисяч тонн. Потрібну для цього цинкову руду тільки почасті добувається в Німеччині, а саме щось пів мільйона тонн вартістю на 50 мільйонів марок; 300 тисяч тонн високої якості руди вартістю на 40 мільйонів марок Німеччина мусить привозити з-за кордону. Щождо свинцю, то Німеччина довозить 94 тисяч тонн готового металю й 123 тисячі тонн руди. І, нарешті, зуживаючи широку 241 тисячу тонн міді, Німеччина змушені цілих 206 тисяч тонн довозити з-за кордону. Оліво цілком довозиться з-за кордону.

Спробуйте відняти Німеччину надовго від решти світу, і припиниться приплів найдорожчих металів, зникне ринок збути для німецьких залізних виробів та машин, тобто зникне основна база існування німецької металлообробної промисловості, в якій працює 662 тисячі робітників, та машинобудівної промисловості, що дає засоби існування 1.130.000 робітників та робітниць. Але з металлообробною та машинобудівною промисловістю мусіли б занепасти й усі ті галузі промисловості, що одержують від них сировину й машини, а так само й ті, що обслуговують їх сировиною та допоміжним матер'ялом, як от, приміром, вугільна промисловість, і, нарешті, ті галузі, що виробляють речі споживання для величезних робітничих армій, зайнятих у металлообробній та машинобудівній промисловості.

Згадаймо ще за хемічну промисловість, яка зі своїми 168 тисячами робітників обслуговує цілий світ. Згадаймо за деревообробну промисловість, що в ній працює тепер 450.000 робітників і що без закордонного будівельного та виробового дерева змушені були б здебільшого припинити свою діяльність. Згадаймо за пікрайну промисловість, яка без довозу закордонних шкір та без закордонних ринків збути опинилася би зі своїми 117.000 робітників на вулиці. Згадаймо за коштовні металі — золото й срібло, що в ролі грошового матер'ялу є незамінна база всього сучасного господарчого життя й що їх у Німеччині майже не добувається. Уявімо собі все це наочно й запитаймо себе: що ж таке німецьке народне господарство? Якби Німеччина справді на довгий час була віднятa від решти світу й змушені була б провадити самостійно своє господарство, що сталося би з її господарчим життям та з усією сучасною культурною Німеччиною? Зруйнувались би, тягнучи за собою одну одну в провалля, одна галузь виробництва за

другою, величезні пролетарські маси лишились би без заробітку, вся людність позбулася би найпотрібніших засобів харчування та одежі, торгівля позбулася би своєї бази — металевих грошей, усе «народне господарство» перетворилось би на купу руйн, на уламки розбитого корабля.

Так виглядають ті «відомі проблеми» в німецькім господарстві житті і той «мікрокосмос, що дедалі досконалішає» й що самозадоволено витає в блакитнім етері професорської теорії.

Але почекайте! А світова війна 1914 року, цей великий іспит для «народного господарства»: хіба не виправдала вона близьку все побудовання Бюхерів та Зомбартів? Чи не показала вона заздрісному світові, дарма що вона була герметично закрита й відтіята від світового обігу, — прекрасну, здорову, могутню життєздатність німецького «мікрокосмосу», якою він завдячує своїй міцній державній організації та високому рівню німецької техніки? Чи ж не досить було харчі для народу без допомоги чужого сільського господарства й чи не підтримували також байдору рух механізму промисловості без довозу з-за кордону та без вивозу?

Придивімось уважніше до фактів. Поперше, щодо харчування, то його потреби далеко не задоволяли силами самого німецького сільського господарства. Мільйони дорослої чоловічої людності, що перебували в армії, майже протягом цілої війни харчувалися коштом інших країн: Бельгії, північної Франції та почасти Польщі й Литви. Щоб прохарчувати людність, площа власного «народного господарства» збільшено площею скіпованіх місцевостей Бельгії, Північної Франції, а другого року війни — західною частиною Російської імперії, що своїми сільсько-господарськими продуктами змушені були чимало повноважувати недостачу довозу. До того дефіцит у харчі корінних жителів окупованих країв, як от, приміром, у Бельгії, мусів покриватися порядком добродійності з продуктів американського сільського господарства. За другий наслідок було подорожчання всіх речей першої потреби в Німеччині на 100 — 200 % та жахливе недоідання широких верств німецької людності.

А як удавалося підтримувати в рухові механізм промисловості без припліву чужої сировини та інших засобів виробництва, що в величезному значенні їх ми вже пересвідчилися? Як могло статися таке чудо? Загадка ця розв'язується дуже просто й без ніякого чуда. Справа в тому, що німецька промисловість тільки через те й могла не переставати функціонувати, що вона без перерви постачала собі найпотрібнішу сировину з-за кордону. І це постачання відбувалося потрійним способом: поперше, з тих великих запасів бавовни, вовни, міді в різних

виглядах тощо, які вже були в Німеччині й які треба було тільки добути з усіх потайних мієць та пустити в діло; по-друге, з тих запасів, які німецька військова влада реквізувала в окупованих місцевостях: Бельгії, північної Франції та почасти Польщі й Литви, давши їх до розпорядження німецькій промисловості; потрете, нарешті, завдяки безперервному довозові з-за кордону через посередництво нейтральних країн (та з Люксембургу) — завдяки довозові, що не припиняється протягом усієї війни. Коли взяти далі на увагу, що за доконечну передумову всього цього «воєнного господарства» та безперебійного функціонування його були величезні запаси закордонних коштовних металів, що їх назириали німецькі банки, то ізоляція німецької промисловості й торгівлі від зовнішнього світу буде такою самою легендою, як і повне прохарчування німецької людності силами німецького сільського господарства, як і самодостатній характер німецького «мікрокосмосу» під час війни — тобто будемо мати твердження, що являють собою байки для малих дітей.

Нарешті, збут виробів німецької промисловості, що величезне поширення їх по всіх частинах світу ми вище констатували, змінився під час війни безпосереднім задоволенням військових потреб держави. Інакше казавши, найважливіші галузі промисловості — металообробна, текстильна, шкіряна, хемічна — обернулися на постачальників армії. Через те, що воєнні витрати покривали з кишенів німецьких платників податків, мілітаризація промисловості означала, що німецьке «народне господарство» замість того, щоб відправляти велику частину своїх виробів за кордон в обмін, віддавало їх на безнастанне нищення на війні. Втрати, яких зазнали таким чином, через систему державного кредиту обтяжуватимуть німецьке господарство протягом цілих десятиліть.

Коли підсумувати все це, то буде ясно, що чудесне процвітання «мікрокосмосу» під час війни зі всякого погляду було тільки експериментом, про який виникало тільки одно питання, оскільки довго він зможе тривати, поки вся штучна будова не розвалиться, як карткова хатка.

Звернімо увагу ще на одне дивне явище. Коли ми розглянемо загальні числа зовнішньої торгівлі Німеччини, то нам упаде в очі той факт, що довіз чимало перевищує собою вивіз: перший становив 1913 року 11,6 мільярда, а другий — 10,9 мільярда марок; і таке співвідношення між довозом і вивозом характерне не тільки для одного 1913 року, а й для багатьох передніших років. Це саме стосується й Великобританії, яка 1913 року вивезла на 13 мільярдів марок, а довезла на 10 міль-

ярдів марок. Майже так само стойть справа й щодо Бельгії, Франції та Голландії... Через що можливе таке явище? Чи не буде ласкавий проф. Бюхер просвітити нас своєю теорією «надлишків поверх власної потреби» та «відомих прогалин»?

Коли економічні стосунки між різними «народнimi господарствами» обмежуються, як учити нас професор, тим, що окремі «народні господарства», як за часів царя Навуходоносора, пересилають одно одному свої тимчасові «надлишки», тобто коли простий товарообмін є єдиний міст через блакитний повітряний простір, що відокремлює один такий «мікро-космос» від другого, то ясно, що одна країна може довезти приблизно на таку саму суму чужих товарів, на яку вона вивозить своїх. Адже за простого товарообміну гроші є просто посередник, і кінець-кінець чужий товар оплачується власним товаром. Як може в такому разі «народне господарство» зробити таку штуку й довозити з-за кордону протягом довгого часу більше, ніж воно вивозить своїх «надлишків»?

Може, професор закине нам іронічно, що загадка розв'язується дуже просто: країна, що імпортує, просто оплачує надлишок довозу проти вивозу готівкою. Але вибачте, будь ласка; дозволяти собі рік-у-рік таку розкіш, гатити в бездонне пропалля зовнішньої торгівлі великі суми готівки, що ніколи не повернеться, могла б у кращім разі країна з багатими родовищами золота та срібла, чого ми не бачимо ні в Німеччині, ні в Франції, ні в Бельгії, ні в Голландії. Крім того, ми натрапляємо — яке чудо! — на таку несподіванку: Німеччина не тільки довозить щороку більше товарів, ніж вивозить, але вона й грошей більше довозить, ніж вивозить. Ось, наприклад, 1913 року Німеччина довезла золота й срібла на суму 441,3 мільйона марок, а вивезла на 102,8 млн. марок, і приблизно таке саме співвідношення можна було б спостерігати протягом багатьох років. Що скаже проф. Бюхер із своїм «надлишком» та зі своїми «прогалинами» з приводу такої загадки? Чарівна лампа похмуро блимає. Бо ж і справді, ми починаємо догадуватися, що за загадковими ієрогліфами світової торгівлі між окремими «народнimi господарствами» ховаються ще якісь скобливі господарчі стосунки, що зовсім неподібні до простого товарообміну. Одерживати протягом довгого часу з інших країн більше продуктів, ніж віддавати їм власних продуктів, може, очевидно, тільки така країна, що має до цих країн економічні претенсії, дуже відмінні від обміну між рівними контрагентами. І такі претенсії та стосунки залежності в дійсності існують, і їх можна спостерігати на кожному кроці, хоч професорським теоріям за них нічого не відомо. Найпростішу форму

якої залежності являє собою залежність колоній від так званої метрополії. Великобрітанія одержує щороку зі своєї найбільшої колонії, Британської Індії, понад один мільярд марок данини в найрізноманітніших формах. І відповідно цьому ми бачимо, що вивіз товарів з Індії щороку перевищує її довіз на 1,2 мільярда марок. Цей «надлишок» є не що інше, як економічний вияв колоніальної експлуатації Індії англійським капіталізмом, — чи буде це в формі безпосереднього вивозу товарів з Індії до Великобрітанії, чи в тому, що Індія змушенена щороку вивозити товари до різних країн на суму 1,2 мільярда спеціально задля того, щоб сплатити данину британським експлуататорам¹⁾). Німі числа довозу й вивозу красномовно розповідають про це. Але є інші форми економічної залежності, не зумовлені політичним поневоленням. Росія вивозить щороку на один мільярд більше товарів, ніж довозить. Чи не маємо ми тут діла з великом «надлишком» сільсько-гospодарських продуктів поверх власних потреб і чи не в тому величезний товарний потік щороку пливе з Російської Імперії? Але російський селянин, виробник пашні, що її таким чином вивозять із країни, як відомо, хворіє на цингу через недоідання і часто єсть хліб із великою домішкою дерев'яної кори. За фінансової й податкової системи в Росії масовий вивіз селянської пашні є доконечна потреба для російської держави, змушеної оплачувати свої зобов'язання за чужоземні позики. Державний апарат Росії з часу славнозвісного провалу Кримської війни, реформований на сучасний лад, завдяки реформам Олександра II, покриває свої витрати переважно через позики, зроблені в Західній Європі, здебільшого у Франції. Щоб мати змогу сплачувати відсотки за позики у Франції, Росія змущена була цюроку вивозити величезні маси пшениці, дерева, льону, конопель, худоби й птиці до Англії, Німеччини та Голландії. Величезне переважання російського вивозу являє собою тільки данину боржника кредиторів; на боці Франції цьому відповідає величезне переважання довозу над вивозом, що являє собою не що інше, як відсотки, що їх дістає лихварський капітал від боржника. Та й у самій Росії ланки цього економічного ланцюга йдуть далі. Вже протягом десятків років капітали, позичені у Франції, служать у Росії двом цілям: гарантованому від держави залізничному будівництву та озброєнням. Щоб обслуговувати ці обидві галузі «народного господарства», в Росії з 70-х років виникла під

1) Тут в оригіналі рукопису йде недокінчена фраза, що являє собою, очевидно, початок конспективного запису, який згодом авторка гадала розширити: «Економічне тло цього процесу в Індії: „народне господарство“ селянської общини западні; промисловість...» Прим. ред.

охороною високого протекціоністського мита велика промисловість. Позичений у старій капіталістичній країні, у Франції, капітал породив у Росії молодий капіталізм, що знову ж потребує на довгий час підтримки від технічно передових промислових країн Англії й Німеччини, в вигляді чималого довозу машин та інших засобів виробництва. Таким чином між Росією, Францією, Німеччиною й Англією існують нитки економічних зв'язків, серед яких товарообмін займає далеко не перше місце.

Але різноманітність економічних зв'язків не вичерpuється наведеними тут прикладами. Такі країни, як Туреччина й Китай, дають професорські схемі нову загадку: вони, відмінно від Росії й подібно до Німеччини та Франції, довозять далеко більше, ніж вивозять, а деяких років довіз удвоє перевищує вивіз. Як можуть такі країни, як Туреччина та Китай, дозволити собі розкіш так ґрунтовно поповнювати «прогалини» в власному «народному господарстві», коли останнє далеко неспроможне повернути відповідних «надлишків»? Невже західно-європейські країни рік-у-рік із християнської любові до більшого роблять країні півмісяця та «небесної Імперії» «цінний подарунок» на кілька сот мільйонів марок у вигляді різних корисних товарів? Але кожній дитині відомо, що як Туреччина, так і Китай цілком опинилися в лабетах європейського лихварського капіталу й змушені платити величезну данину в вигляді відсотків англійським, німецьким та французьким банкам. Коли судити з прикладу Росії, то Туреччина й Китай повинні були б мати переважання вивозу власних продуктів над довозом чужих, щоб могти сплачувати відсотки своїм західноєвропейським доброчинцям. Але в Туреччині, як і в Китаї, так зване «народне господарство» в корені відмінне від російського. Зовнішні позики, правда, переважно йдуть, як і в Росії, на залізничні та портові спорудження й на озброєння. Але в Туреччині досі нема власної більш-менш великої промисловості, і зона не може зразу її створити, перейшовши від свого середньовічного селянського натурального господарства, з його примітивним способом обробляння землі та з десятинним податком, до розвитку промисловості.

Те саме, з деякими відмінами, маємо й у Китаї. Через те не тільки промислові вироби, яких потребує людність, а й усе потрібне для транспортних споруджень, а також для військової флоти та для озброєння армії повинне в готовому вигляді привозитися з Західної Європи, а потрібні роботи повинні виконувати на місці європейські підприємці, техніки й інженери. Навіть більше, зовнішні позики в більшості випадків зумовлені такими поставками. Китай, наприклад, одержує в німецького

чи в австрійського, банківського капіталу позику тільки з умовою здання замовлення на певну суму на озброєння в Шкоди чи в Круппа; інші позики наперед ставиться в залежність від здання концесій на будування залізниць. Таким чином європейський капітал іде до Туреччини чи до Китаю здебільшого зразу ж у вигляді товарів (військові припаси) чи як промисловий капітал *in natura* (в речевій формі), тобто в вигляді машин, заліза тощо. Ці товари йдуть туди не для обміну, а щоб добувати зиск. Відсотки на цей капітал, разом з іншими барышами, європейські капіталісти вичавлюють на місці з турецьких чи китайських селян через відповідну податкову систему під європейським фінансовим контролем. За скромними числами турецького чи китайського довозу, що переважає їхній вивіз, та за відповідними числами вивозу з Європи ховаються таким чином своєрідні стосунки між багатим великокапіталістичним Заходом та відсталим Сходом, що його експлуатує Захід і постачає йому найсучасніші велетенські транспортні спорудження і військові припаси; Сходові, з другого боку, Захід несе руїну для його старого селянського «народного господарства».

Інший приклад дають нам Сполучені Штати. Тут, як і в Росії, вивіз далеко переважає довіз — останній становив 1913 року 7,4 мільярда марок, а перший — 10,2 мільярда марок, але причини цього явища знову ж у корені відмінні від російських умов. Щоправда, і Сполучені Штати збирають величезні суми європейського капіталу. Уже спочатку XIX століття лондонська біржа притягає цілі потоки американських цінних паперів (облігацій і акцій); спекуляція на американськім засновництві та на американських паперах аж до 60-х років із точністю термометра була щоразу за показника наближення нового вибуху великої промислової й торговельної кризи в Англії. З того часу прілив англійського капіталу до Сполучених Штатів не припинявся. Капітали ці йдуть до Сполучених Штатів почали в вигляді позик містам та приватним товариствам, здебільшого ж однак як промисловий капітал: чи то купляли американські залізничні й промислові акції на лондонській біржі, чи то англійські промислові картелі засновували в Сполучених Штатах власні філії, щоб обминути високі митні тарифи, або щоб скуповувати акції місцевих підприємств і таким чином позбавитися їхньої конкуренції на світовому ринку. У Сполучених Штатів тепер є вже власна високорозвинена велика промисловість, що дедалі зростає; в той час, як до цієї промисловості безнастанно пливе капітал з Європи, вона знову ж у вигляді машин та вугілля постачає промисловий капітал Канаді, Мексіко і іншим країнам Центральної та Південної Америки. Сполучені

Штати таким чином об'єднують колосальний вивіз сировини, як от бавовни, міді, пшениці, дерева й нафти, до старокапіталістичних країн із чимраз більшим промисловим експортом до молодих країн, які щойно починають індустріалізуватися. У великім переважанні експорту Сполучених Штатів над їхнім імпортом відбувається своєрідний перехід від аграрної держави, що вбирає в себе чужий капітал, до індустріальної держави, яка експортує капітал. Сполучені Штати до того відіграють роля посередницької ланки між старою капіталістичною Європою та молодим відсталим американським континентом.

Коли простежити ввесь процес широкої еміграції капіталів із старих промислових країн до молодих та відповідної їйму рееміграції добуваних цими капіталами доходів, що їх молоді країни вигляді данини платять щороку старим країнам, то ми побачимо переважно три могутні потоки. За приблизною оцінкою Англія вже 1906 р. мала вкладених у своїх колоніях та за кордоном капіталів на 54 мільярди марок, які давали їй щороку доходу на 2,8 мільярда марок. Вкладений за кордоном французький капітал становив у той самий час 32 мільярди, з щорічним доходом мінімум 1,3 мільярда марок. І, нарешті, гімеччина вже десять років тому мала вкладеного за кордоном капіталу на 26 мільярдів марок, який давав їй щороку приблизно 1,24 мільярда доходу. З того часу як сума вкладених капіталів, так і доходи з них зростали. Але головні потоки кінець-кінцем поділяються на дрібніші, побічні рівчки. Як Сполучені Штати поширяють капіталізм на американськім континенті, так навіть Росія, що сама ще цілком живиться французьким капіталом та продуктами англійської й німецької промисловості, позичає свої капітали іншим і збуває промислові вибори своєму азійському гінтерляндіві: Китаєві, Персії, Центральній Азії, бере участь у збудуванні залізниці в Китаї тощо.

Так за сухими ієрогліфами міжнародної торгівлі відкрилася нам складна сітка економічного сплетіння, яке нічого спільногого не має зі звичайним товарообміном, що єдиний панує в системі професорської мудrosti.

Ми бачимо, що поділ на країни, які виробляють промислові вироби, та країни, що продукують сировину — поділ, що його робить учений пан Бюхер, вміщаючи на цім незgrabнім помості євесь міжнародний обмін — є не що інше, як сировий продукт професорської схематики. Парфюмерія, бавовняні тканини й машини однаково є фабрикати. Але вивіз парфюмерних виробів із Франції показує, що остання є країна, яка виробляє речі розкошів для легковажних верств буржуазії в цілім

світі; вивіз бавовняних тканин із Японії показує, що Японія, як суперниця Західної Європи, підриває в усій східній Азії стародавні форми селянського й домашнього виробництва та витискає його через створення ринку; вивіз же машин з Англії, Німеччини й Сполучених Штатів свідчить, що ці країни насладжують саму велику промисловість по всіх частинах світу.

Ми довідуємося таким чином, що в наші часи вивозиться й довозиться такий «товар», який невідомий був як за часів Навуходоносора, так і протягом цілої античної й середньовічної історії, а саме — «капітал». І цей товар не сприяє заповненню певних «прогалин» у чужих «народніх господарствах», а, навпаки, він сам створює прогалини, створює щілини й пробоїни в стінах старих народньо-господарчих організмів, проходить до них і, наче динаміт, раніше чи пізніше обертає ці «народні господарства» на купу руїн. Разом із «товаром», що зветься капіталом, розповсюджуються зі скількох старих країн по цілому світі ще дивніші «товари»: сучасні шляхи сполучення, засоби нищення цілих тубільних народів, грошове господарство й поневолення селянства, багатство й убогість, пролетаріят і експлуатація, незабезпеченість існування й кризи, анархія й революція. Європейські «народні господарства» простягають свої полапки до всіх країн та до всіх народів світу для того, щоб задушити їх в одній великій сітці капіталістичної експлуатації.

4

Всупереч' усьому викладеному тут проф. Бюхер проте не вірить в існування світового господарства. Нічого не відкрияши після уважного огляду всіх частин світу, наш учений заявляє: «нічого не вдієш, я не бачу ніяких «особливих явищ», що в істотному були б відмінні від «народного господарства», і може бути великий сумнів щодо того, чи виявляться такі явища в найближчому майбутньому».

В такому разі облишмо зовсім торгівлю й торговельну статистику й удаймося просто до життя, до історії сучасних господарчих стосунків. Візьмімо тільки один невеличкий куток із цієї строкатої велетенської картини.

1768 року в Ноттінгемі в Англії утворюють першу механічну прядну машину Аркрайта, 1786 року Картратт винаходить механічного ткацького варстата; найближчий наслідок цього є знищення в Англії ручного ткацтва й швидке поширення механічного виробництва тканини. На початку XIX століття в Англії нараховували щось один мільйон ручних ткачів; тепер вони засуджені були на вимирання, а 1860 року в цілім королівстві їх

залишилося не більше як кілька тисяч, а зате на цей час пів мільйона фабричних робітників працювали в бавовняній промисловості. 1863 року міністер-президент Гладстон говорить у парламенті про «головокрутне зростання багатства й могутності, що припало на долю буржуазії, тим часом як робітничий класі з усього цього багатства нічого не дісталося».

Англійська бавовняна промисловість одержує сировину з Північної Америки. Збільшення фабрик у районі Лянкашіру по-клікало до життя величезні бавовняні плянтації в південній частині Сполучених Штатів. Як дешеву робочу силу для згубної роботи на бавовняних плянтаціях, а так само й на цукрових, рижкових та тютюнових плянтаціях, імпортували з Африки негрів. Торгівля рабами в Африці надзвичайно пожвавлюється, в «чорній частині світу» провадять полювання на цілі негрські племена, які продають ватажки цих племен, а потім суходолом та водою транспортують їх через величезні простори до Америки. Починається справжнє чорне «переселення народів». На прикінці XVIII століття, 1790 року, в Америці налічували 697.000 негрів, а 1861 року вже аж чотири мільйони.

Велетенське поширення торгівлі рабами й рабською працею в Південних Штатах спричинюється до хрестового походу північних штатів проти цього нелюдського жаху. Масовий імпорт англійського капіталу 1825—1860 рр. спричинив на півночі Сполучених Штатів жваве залізничне будівництво, дав початок власній промисловості, а разом із нею й буржуазії, яка дуже прагнула сучасних форм експлуатації, капіталістичного поневолення робітників. Казкові бариші південних власників плянтацій, що відправляли після 7 років вичавлювання поту своїх чорних рабів на той світ, тим більше обурювали побожних пуритан півночі, чим менше північні кліматичні умови сприяли створити такий самий рай у їхніх штатах. І на вимогу північних штатів законом 1861 року рабство скасовано на всім просторі Сполучених Штатів. Ображені до самих глибин своїх почуттів південні плянтатори відповіли на це одвертим повстанням. Південні штати вийшли з федерації, і зчинилася громадянська війна.

Як найближчий наслідок війни, було спустошення й економічне зруйнування південних штатів. Виробництво й торговля занепали. Припинився вивіз бавовни. Англійська промисловість позбулася своєї сировини, і 1863 року в Англії настає жахлива криза, так званий «бавовняний голод». У районі Лянкашіру 250.000 робітників зовсім позбулися роботи, 166.000 працювало частково і тільки 120.000 працювали повно, але одержували за це заробітну платню, знижену на 10—20%. Незвичайні злидні

лютають у районі Лянкашіру, і 50.000 робітників шлють петицію до англійського парляменту, прохаючи допомоги з державних коштів, щоб емігрувати з родинами з Англії. Австралійські штати, що переживали тоді початок капіталістичного піднесення й відчували брак робочих рук — після того, як тубільну людність майже геть винищили, прийшовши туди, європейці — дали згоду прийняти безробітних англійських пролетарів. Але англійські фабриканти бурхливо протестують проти еміграції їхніх «живих машин», що можуть їм самим бути потрібні за дальнього промислового піднесення. Робітникам відмовляють у допомозі на еміграцію, і вони змушені до кінця зазнати страхань, до яких спричинилася криза.

Англійська промисловість, втративши американське джерело постачання, шукає нових центрів сировини й звертає свої погляди на Ост-Індію. Дуже спішно заводять тут бавовняні плянтації, і культура рижу, що протягом тисячоліть давала харч і засоби існування людності, мусіла на величезних просторах поступитися своїм місцем перед барішницькими вимогами спецулянтів.

У наслідок зменшення засівів рижу через кілька років настає нечувана дорожнеча та голод, через який 1866 року в одній тільки окрузі Орісса, на північ від Бенгалії, загинуло голодною смертю понад мільйон людей.

Другий експеримент роблять у Єгипті. Щоб скористатися з коньюнктури, яку створила війна за незалежність, віцекороль Єгипту Ізмаїл-паша спішно утворює бавовняні плянтації. У стосунках власності й у сільськім господарстві відбувається справжня революція. Починають загарбувати селянську землю, об'являючи її за королівську власність і забираючи під великі плянтації. Тисячі кріпаків-селян силоюженуть на плянтації, щоб споруджувати для віцекороля греблі й канали та пересюювати землю.

Віцекороль же ще більше підсилює свою заборгованість англійським і французьким банкірам, щоб привозити з Англії на позичені гроші новітні парові плуги та бавовоочисні машини. Уся ця велетенська спекуляція вже через рік кінчается повним банкрутством, коли після замирення в Солуччених Штатах ціна на бавовну за кілька день знизилася вчетверо. Як наслідок цієї бавовняної авантюри, в Єгипті було прискорене руйнування селянського господарства, прискорений занепад фінансів і кінець-кінцем сталася прискорена окупація Єгипту англійським військом.

А тим часом бавовняна промисловість доходить нових здобутків. Кримська війна 1855 року припинила довіз льону Роза Люксембург - 4.

й конопляного прядива з Росії, і це спричинило сильну кризу ляної промисловості в Західній Європі.

До того бавовняні вироби витискають собою ляnnі, бавовняна промисловість дедалі поширюється коштом ляної. У Росії в той самий час через крах старого режиму під час Кримської війни стається зміна політичного курсу, касують кріпацтво, запроваджують ліберальні реформи, волю торгівлі, і починається швидке зростання залізничного будівництва. Через це в величезній Російській імперії відкривається новий широкий ринок збуту для продуктів промисловості, і англійська бавовняна промисловість перша проходить на російський ринок. Так само й Китай 60-х років після кількох кривавих воєн стає приступний англійській торгівлі. Англія панує на світовому ринку, і продукти бавовняної промисловості становлять половину англійського експорту. Період 60-х і 70-х років — це є період, коли найкраще стояли справи англійських капіталістів, коли вони найбільше були склонні невеличкими поступками робітникам забезпечити собі і «робочі руки» і «промисловий мир». За тих часів англійські тред-юніони, на чолі з текстильними робітниками, досягають свого найбільшого успіху. У той самий час достаточно зникають революційні традиції чартистів, випарюються Овенові ідеї, і англійський пролетаріят зачекає в консервативнім тред-юніонізмі.

Але скоро починається нова сторінка історії. Скрізь на континенті, куди Англія вивозила свої бавовняні вироби, поволі виникає власна бавовняна промисловість. Уже 1844 року відбуваються голодні бунти шлезьких та богемських ткачів, як перші провісники Березневої революції.

Та й у власних колоніях Англії народжується місцева промисловість. Бавовняні фабрики Бомбею починають конкурувати з англійськими і 80-х років допомагають зламати монополію Англії на світовому ринку.

Нарешті в Росії піднесення власного бавовняного виробництва в 70-і роки відкриває добу великої промисловості й протекціонізму. Щоб обминути високі митні тарифи, цілі фабрики, разом із персоналом, переносяться із Саксонії, з Фогтланду до російської Польщі, де з американською швидкістю виникають нові фабричні центри — Лодзь і Згерж.

На початку 80-х років робітничі заколоти в текстильному районі Москви — Владимиру примушують царський уряд видати перші закони про охорону праці. 1896 року 60.000 робітників петербурзьких текстильних фабрик влаштовують перший загальний страйк у Росії, а через 9 років, у червні 1905 року, 100.000 робітників, на чолі з німецькими робітниками, спору-

джають перші барикади великої російської революції в третьому центрі бавовняної промисловості — в Лодзі.

Перед нами пройшла тут у коротеньких рисах 140-літня історія одної сучасної галузі промисловості — історія, що поширюється на всі п'ять частин світу, яка перекидала мільйони людей у різні місця, виявлялася то тут то там чи вигляді кризи, чи вигляді голоду, вибухала, або вигляді війни, або вигляді революції, залишаючи скрізь на своєму шляху золоті гори нагромадженого багатства й безодню зліднів — широкий потік людської праці, зафарблений кривавим потом.

Про ці корчі життя, про ці далекі впливи, що захитують найбільші глибини народів, у сухих числах міжнародної торгової статистики немає й натяку. Протягом 150 років, з того часу як виникла в Англії сучасна промисловість, тільки по-справжньому й викристалізувалося в муках та корчах усього людства капіталістичне світове господарство. Воно опановувало одну галузь виробництва за другою, одну країну за другою. Парою й електрикою, з вогнем Тмечем, воно проходило до найдальших закутків землі, нищило всі китайські мури і добою світових криз та загальних періодичних катастроф освятило економічну спільність сучасного людства. Італійський робітник, якого вигнав отчинний капітал із лона рідних зліднів, емігруючи до Аргентини чи Канади, знаходить там нове готове ярмо капіталу, імпортованого з Англії чи зі Сполучених Штатів. А німецький робітник, що залишився на батьківщині й хоче прохарчуватися, на кожному кроці залежить від ходу виробництва й торгівлі в цілому світі. Чи знайде він роботу чи ні, чи стане його заробітної платні, щоб прохарчувати жінку й дітей, а чи буде він змушений кілька день на тиждень тинятися без діла, або вдень і вночі виконувати пекельну наднормову роботу — усе це безнастінно міняється, залежно від урожаю бавовни в Сполучених Штатах, від хлібного врожаю в Росії, од відкриття нових родовищ золота та діямантів в Африці, від революційних струсів у Бразилії, від митної боротьби, дипломатичних сварок та воєн у п'ятьох частинах світу. Нішо тёпер не вражає так, нішо не має такої великої ваги для цілого ладу життя, як гостра суперечність між цією, чимраз більшою економічною спільністю, що зв'язує народи й країни в одну велику цілість, і політичною державною надбудовою, що прикордонними стовпами, митними перешкодами та мілітаризмом намагається штучно роз'єднати народи на силу чужих і ворожих частин.

Усього цього не існує для Бюхерів, Зомбартів та іхніх колег. Їхніх існує тільки дедалі «досконаліший мікрокосмос». Вони

не помічають навколо ніяких «особливих явищ», що «в істотному були б відмінні» від народного господарства. Чи не загадка це? Хіба така сліпота до явищ, що вражают як близькавка сліпучістю всякого спостережника, можлива в офіційних представників будь-якої іншої галузі знання, крім політичної економії? Якби в царині природознавства будь-який відомий учений прилюдно боронив у наш час той погляд, що не земля обертається навколо сонця, а що, навпаки, сонце зі своїми сузір'ями обертається навколо землі як свого центру — якби такий учений узявся доводити, що він не помічає «ніяких явищ», які б «в істотному» суперечили такому його поглядові, то він цим спричинив би гомеричний регіт серед освічених людей цілого світу і змушений був би кінець-кінцем на вимогу своїх засмучених родичів удастися до дослідження своїх психічних здібностей. Звісно, 400 років тому такі погляди можна було б не тільки безкарно поширювати, а, навпаки, всякий, хто наважився б прилюдно їх заперечувати, міг бути спалений на вогні. Тоді підтримувати такий хибний погляд, що земля є центр всесвіту й руху сузір'їв, була заінтересована католицька церква, і всяка образа уявної величності земної кулі в світовому просторі була заразом за замах на духовну владу церкви та на її права на десятину на цій грішній землі. Тоді природознавство було дражливим пунктом для панівного суспільного ладу, і природничо-наукова містифікація була потрібним знаряддям поневолення. Тепер, за панування капіталу, дражливий пункт суспільного ладу полягає не в вірі в месію, що гряде в хмарах, а в вірі в месію буржуазної держави на землі. А що на могутніх хвилях світового господарства вже здіймаються тяжкі злигодні, бо там готуються бурі, що зметуть «мікро-космос» буржуазної держави геть із землі, як курника, то наукова «швайцарська гвардія» капіталістичного суспільства поспішає до воріт фортеці «національної держави», щоб боронити її до останньої краплинни крові. І основні поняття, сама суть сучасної політичної економії являють собою наукову містифікацію в інтересах буржуазії.

5

Часами можна натрапити на просте означення політичної економії, як «науки про господарчі стосунки людей». Ті, хто вдаються до такого формулювання, гадають обминути трудність конституювання «народного господарства» й світового господарства таким способом, що вони узагальнюють проблему до повної невизначеності й говорять про господарство «людей» взагалі. Але питання через таке розплівання в блакитнім про-

сторі не стає яснішим, а, навпаки, ще заплутанішим. Бо тут виникає питання: чи потрібна взагалі і навіщо потрібна особлива наука про господарчі стосунки «людей», тобто всіх людей, за всіх часів і в усіх умовах.

Візьмімо якийнебудь приклад із будь-яких господарчих взаємин людей — по змозі простий і ясний приклад. Уявімо собі той час, коли ще не існувало сучасне світове господарство, коли товаровий обмін процвітав тільки по містах, а на селі, як у великих маєтках, так і по маленьких селянських господарствах панувало натуральне господарство, тобто виробництво для власного споживання. Візьмімо, приміром, описаний у Дугелда Стюарта (D. Stewart) п'ятдесятих років минулого століття стан речей у гірській Шотландії.

«У деяких гірських частинах Шотландії... багато вівчарів та котери (домівники) з жінками й дітьми, згідно зі статистичними звітами, ходили в черевиках, які вони сами шили з ременю, що його сами ж і виробили, в одежі, до якої не приторкалася нічия інша рука, крім їхньої власної, і матеріял для якої давали їм вівці, що вони іх самі стригли, а льон на одежду сами обробляли. Виробляючи одежду, вони навряд чи вживали якихнебудь куплених речей, окрім шила, голки, наперстка й дуже небагатьох частин залізних струментів, уживаних у ткацтві. Фарби добували сами жінки з дерева, кущів, трави тощо¹).

Або візьмімо приклад із побуту Росії, де зовсім іще недавно, наприкінці 70-х років, селянське господарство виглядало так:

«Земля, яку він (селянин В'яземського повіту Смоленської губернії) обробляє, дає йому і харч, і одежду, і майже все, потрібне для його існування: хліб, картоплю, молоко, м'ясо, яйця, полотно, сукно, овечі шкури й вовну на теплу одежду... На гроши він купляє тільки взуття та деякі дрібні речі туалету, як от, приміром, очкура, шапку, рукавиці тощо, а також деякі потрібні речі з хатнього скарбу — дерев'яний і глиняний посуд, баняки, рогачі тощо²).

Тепер іще такі селянські господарства існують у Боснії та Герцеговині, в Сербії й Далмациї. Якби такому селянинові з гірської Шотландії чи з Росії, з Боснії чи з Сербії, що провадить самодостатнє господарство, поставили звичайні професорські питання з політичної економії: «про цілі господарства», «про походження й розподіл багатства» тощо, то він тільки витрі-

¹ Цитовано за Карлом Марксом, „Капітал“, т. I.

² Николай Зибер, Давид Рікардо и Карл Маркс, Москва, 1879, стор. 480. (Сам Зибер цитував за Мироновим—Очерки крестьянского хозяйства в Вяземском уезде).

щив би очі від здивовання. «Чому і для якої мети я та моя родина працюємо, або, як ви вчені висловлюєтесь, які «мотиви» спонукають нас «господарювати»? — здивовано запитав би такий селянин. — Та просто тому, що ми мусимо жити, а смажені голуби не летять нам у рот. Якби ми не працювали, то ми змушені були б померти з голоду. Отже ми працюємо, щоб жити, бути ситими, чисто одягненими й мати дах над головою. Що ми виробляємо, «в якім напрямку» ми працюємо? Знову ж дуже найвне питання. Ми виробляємо те, чого потребуємо, що потрібне для життя кожній селянській родині. Ми сіємо жито й пшеницю, овес і ячмінь, садимо картоплю, розводимо вівці й корови, кури й качки, зимою жінки прядуть, а ми, чоловіки, сокирою, пилкою й молотком виробляємо те, що потрібне для господарства. Назвіть це, як вам хочеться, «сільським господарством», чи «промислом», але у всякому разі ми мусимо займатися всім потроху, бо вдома й на полі ми потребуємо різних речей. Як ми «поділяємо» цю роботу? Оце ще дивне питання! Чоловіки, звісно, роблять те, що вимагає чоловічої сили, а жінки провадять господарство, піклуючись про корови та про птицю, діти допомагають то тут, то там. Чи, може, ви гадаєте, що я повинен би був послати жінку рубати дрова, а сам дойти корови?». (Додаймо від себе, що цей простак не знає, що в багатьох примітивних народів, як от, приміром, у бразильських індійців, саме жінки відправляються в ліс збирати дрова, корчувати коріння й зривати плоди, а в пастуських народів в Африці та в Азії чоловіки не тільки доглядають худоби, а й доятъ корови. Ще й тепер можна спостерігати в Далмації жінок, які носять на плечах усюку вагу тоді, як їхні дужі чоловіки, розсівшись зручно верхи на ослах, посмоктують люльки. Цей «поділ праці» здається там таким самим природним, як для нашого селянина є само собою зрозуміле, щоб він рубав дрова, а жінка доїла корови). І далі: «Що я зву своїм багатством? Але ж це знову ж розуміє всяка дитина в селі: багатий той селянин, у кого повні комори, багато корів та овець, багато птиці; бідний же, звісно, той, кому вже об велиcodні бракує хліба і в кого дах під час дощу протікає. Від чого залежить «збільшення мого багатства»? Про що тут питати? Якби в мене був великий шмат доброї землі, я був би, звісно, багатший. І коли літом, борони боже, випаде великий град, то протягом 24 годин ми всі на селі зубожіли б».

Ми примусили селянина терпляче відповідати на вчені питання з політичної економії, але ми певні, що раніше, ніж наш професор, приїхавши з записною книжкою й олівцем для наукового обслідування на такий селянський двір у гірській Шотлян-

дії чи в Боснії, дійшов би до половини своїх учених розпітів, як його попросили б уже вийти геть. У дійсності всі стосунки в такім селянськім господарстві такі прості й прозорі, що відокремлення їх за допомогою економічного скальпеля повинне здаватися марною грою.

Нам можуть, звісно, закинути, що ми вибрали невдалий приклад, спинившись на дрібному селянському господарстві, що крайня простота його є наслідок його маленьких розмірів та мізерних засобів. Візьмімо тоді інший приклад. Залишмо дрібненький селянський двір, що ледве животє денебудь у вбогому занехаяному кутку, й звернімо свої погляди до господарства, що було на чолі величезної імперії Карла Великого. Цей імператор, що зробив на початку IX століття Германську імперію наймогутнішою в Европі й що для збільшення та зміцнення своєї держави зробив не менше як 53 військові походи, об'єднавши під своєю кормилою, крім теперішньої Німеччини, ще Францію, Італію, Швайцарію, північну частину Єспанії, Голландію та Бельгію, — дуже цікавився економічним станом своїх маєтків і дворів. Він видав закон, що містив не менше як 70 параграфів, які він сам склав, про принципи господарювання в його маєтках; це славнозвісне *Capitulare de villis*, тобто закон про маєтки; і цей документ, являючи величезну історичну цінність, на шастя, зберігся до нашої пори в поросі архівів. Він вартий особливої уваги з двох поглядів. Поперше, з більшості маєтків Карла Великого вирости згодом великі імперські міста, як от, приміром, Аахен, Кельн, Мюнхен, Базель, Страсбург та інші. Подруге, методи господарювання, яких уживав Карл, стали за зразок для всіх великих маєтків світських та духовних осіб раннього середньовіччя; маєтки Карла Великого перенесли традиції стародавнього Риму та витончений спосіб життя його патріціянських вілл до грубіших умов молодої германської військової шляхти. Карлові приписи й у галузі садівництва, городництва, виноградарства, птахівництва тощо були за подію культурно-історичного значення.

Придивімось уважніше до цього документу. Великий імператор насамперед вимагає в ньому, щоб йому служили вірою й правдою і щоб піклувалися за його підданих по його маєтках так, щоб не допускатися до зубожіння їх, щоб їх не обтяжували понад силу роботою; коли вони працюватимуть уночі, щоб їх за це винагороджували. Піддані ж повинні піклуватися добре про виноградники й розливати вичавлене вино по пляшках, щоб воно не псувалося. Коли вони нехтують своїми обов'язками, їх мусили карати на тілі «по спині чи іншому місці». Далі імператор наказує, щоб по його маєтках розводили гуси й

бджоли; щоб птицю утримували в добрих умовах і розмножували, щоб звертали належну увагу на збільшення числа корів, кобил, а також овець. Ми хочемо, — пише імператор далі, — щоб по наших лісах господарювали розумно, щоб їх не вирубалі і щоб там тримали яструби та соколи. Хай тримають для нас напоготові повсякчас тлусті гуси та кури, а яйця, яких не витрачають у господарстві, хай продають на ринку. В кожнім нашім маєтку хай буде запас добрих перин, матраців, ковдр, мідного посуду, свинцю, заліза, дерева, ланцюгів, сверлів, сокир та гаків, щоб нічого не доводилося позичати в інших людей. Імператор наказує далі, щоб йому подавали точний звіт про доходи з його маєтку, скільки чого виробляється; він перераховує тут городину, масло, сир, мед, олію, оцет, буряки «та інші дрібниці», як про це говориться в тексті знаменитого документу. Далі імператор наказує, щоб у кожному його маєтку було досить усяких добре навчених ремісників, і він перераховує знову ж таки точно найрізноманітніші ремесла. Він визначає далі, що об різдві йому повинні щороку подавати рахунок усього його багатства; і найдрібніший селянин не обраховує так ретельно кожну голову своєї худоби та кожне яйце на своєму дворі, як великий імператор Карл. У 62-у параграфі цієї грамоти сказано: «Важно, щоб ми знали, чого саме й яку кількість ми маємо зі всіх цих речей». І він знову ж перераховує: воли, млини, дерево, судна, виноградні кущі, городина, вовна, полотно, коноплі, садовина, бджоли, риба, шкіри, віск і мед, старі й молоді вина тощо, що йому добувають. І на втіху своїм любим підданим, що мусять усе це постачати йому, він зворушливо додає:

«Ми сподіваємося, що вам це не здаватиметься за надто трудне, бо ж ви можете знову ж усього цього вимагати від інших, бо в своєму маєтку кожний є пан». Ми знаходимо далі точні інструкції щодо запаковування й транспортування вин, за які, очевидно, особливо піклувався великий імператор: «Вино слід розвозити завжди в бочках, оббитих залізними обручами, а не в міхах; щодо борошна, то його слід везти в закритих возах, щоб можна було його без шкоди перевозити через ріки. Я хочу так само, щоб мені подавали звіт про роги з моїх козлів та кіз, як і про шкури з вовків, яких забивають протягом кожного року. В травні не слід забувати провадити нещадну війну проти молодих вовчат». І нарешті в останнім параграфі Карл перераховує всі ті квіти, дерева й трави, що мусять бути в його маєтках, а саме: троянди, лілії, огірки, цибуля, редъка тощо. Знаменитий закон кінчается, здається, перерахуванням усяких сортів яблук.

Така картина імператорського господарства в IX столітті. І хоч мова тут іде про наймогутнішого й найбагатшого монарха середніх віків, проте кожне мусить згодитися, що саме господарство, як і методи господарювання, надзвичайно нагадують дрібненьке селянське господарство, яке ми щойно розглядали. І тут імператор-господар, якби до нього вдалися з отими славнозвісними основними питаннями з політичної економії про суть багатства, про мету виробництва, про поділ праці та ще про багато дечого — то він показав би нам королівським немахом руки на гори пашні, вовни й конопель, на бочки вина, слії та оцету; на обору з худобою, повну корів, волів та овець. І ми справді так само не знаємо, які це таємничі «закони» політично-економічна наука взялась би досліджувати й розшифровувати в цьому господарстві, де всі зв'язки, причини й наслідки, праця та її плоди ясні, як на долоні. Читач може знову зверне нашу увагу на те, що ми знов неправильно вибрали приклад, бо з Кардової грамоти ясно, що мова мовиться не про суспільне господарство Германської імперії, а про приватне господарювання в імператорських маєтках. Але, якби хтонебудь захтів протипоставити ці два поняття одному, то оскільки мова йде про середні віки, він зробив би історичну помилку. Звісно, в капітулярії говорилося, як провадити господарство в маєтках та садибах імператора Карла, але він керував цим господарством як правитель, а не як приватна людина. Або, правдивіше: імператор був дідич у своїх володіннях, але всякий дідич-шляхтич за середніх віків, особливо в добу після Карла Великого, був уже через своє вільне шляхетське землеволодіння законодавцем, збирцем податків і суддею проти людності його маєтків, бо він був приблизно таким самим імператор у мініятирі. Що господарчі накази Карла, з якими ми ознайомилися, були в дійсності урядовими актами, за це свідчить сама їхня форма: вони становлять один із 65 законів Карла, які склав сам імператор і оголосував щороку на імперських зборах сановників та князів; і накази про редьку та винні бочки походили з тої самої повноти влади, і складали їх у такому самому стилі, як, наприклад, заклик до духівництва в *Capitula Episcoporum* — «законі про єпископів», де Карл у рішучих висловах нагадує слугам божим, щоб вони не лаялися, не напивалися, не одівували непристойних місць, не тримали жінок і не продавали надто дорого святі таїнства. Скільки б і де б ми не шукали в середньовічних господарствах, ми ніде не знайдемо хліборобського господарства, для якого змальоване вище господарство Карла не було б за зразкове та типове, оскільки мова йде про шляхетські володіння, а бож ми натрапляємо на прості

селянські господарства — самодостатнє господарство селянської родини чи громадське господарство (марку).

В обох випадках найхарактерніше є те, що основні потреби людського життя так безпосередньо впливають, визначаючи працю і наслідки праці, так точно відповідають меті й потребі, що через це в великому чи малому маштабі маємо дивну простоту й прозорість усіх стосунків. Дрібний селянин у своїй хаті і великий монарх у своїх маєтках зовсім точно знають, чого вони хтять досягти своїм виробництвом. І не треба бути особливо проникливим, щоб це розуміти: обидва хтять задоволити природні потреби людини в харчі, одежі та деяких життєвих вигодах. Різниця тільки в тому, що селянин спить на соломі, а великий дідич на м'якій перині, один п'є пиво й мед, або просту воду, а другий має в себе на столі делікатні вина. Різниця лише в кількості й якості вироблюваних благ. Основа господарства та його завдання — безпосереднє задоволення людських потреб — залишаються такими самими. Праці, що походить від такого природного завдання, цілком відповідають її наслідки. Але й тут знову ж таки в самім процесі праці є різниця: селянин працює сам, спільно з членами своєї родини, і плоди його праці дають йому лише стільки, скільки може вирости на тій ділянці землі, що становить його пайку в громадськім володінні, або, певніше, оскільки мова йде про середньовічного селянина, що відбував панщину — стільки, скільки чинш та праця на поміщика й на церкву залишає йому. Імператор, або всякий дідич-шляхтич не працює сам, а примушує працювати на себе своїх підданих та кріпаків. Чи працює селянин із своєю родиною на себе, або всі селяни разом під управлінням сільського старости чи управителя працюють на пана — плоди праці іхньої є не що інше, як певна кількість життєвих припасів у широкому розумінні слова, тобто саме те, що потрібне для задоволення потреб, і приблизно в такій кількості, скільки їх треба. Можна таке господарство оглядати зі всіх боків, проте не вдастся знайти в ньому ніяких загадок, що потребували б глибокодумного дослідження їх, особливою науковою. Найдурніший селянин зізнав за середніх віків зовсім точно, від чого залежить його «багатство», або, певніше, його бідність, коли не вважати на стихійне лихо, що від часу до часу одвідувало як селянську, так і панську землю. Він зізнав зовсім точно, що його селянські злідні мають прості й прямі причини: по-перше, безмежне здирство поміщиків щодо чиншу та панщини, а подруге, шахрайство цих панів із громадською землею, лісом, луками та водою. І те, що було відоме селянинові, він на весь світ проголосив під час селянських воєн, коли він пускав свої

кровопивцям червоного півня. Що лишалося тут науково дослідити, то це історичні причини й процес розвитку таких стосунків, дослідити питання про те, як воно могло статися, що по всій Європі вільні раніше селянські землі обернулися на власність панів і обкладені були чиншем та панщиною, а вільне колись селянство було поневолене й обернене на зобов'язаних до панщини, а потім і на кріпаків.

Зовсім інакше виглядає справа, як но ми вдаємося до будь-якого явища сучасного економічного життя. Візьмімо, при-міром, одно з найприкметніших явищ — торговельну кризу. Кожний із нас уже не раз був за свідка великих торгівельних і промислових криз, і знає з власних спостережень цей процес, що його класично описав Фрідріх Енгельс в «Анти-Дюрінгу»:

«Обіг припиняється, ринки переповнюються, продукти масами лежать без покупців, гроші готівкою зникають із обігу, кредит спиняється, фабрики мовчать, робітничі маси жадні засобів існування, бо вони виробили надто багато цих засобів, банкрутство йде за банкрутством, продаж із торгів за продажем. Роками триває застій, продукційні сили, як і продукти, розтрачаються й марнуються масами, поки, нарешті, накопичених гір товарів, через більше чи менше занецінення їх, не поズбувають; тоді виробництво й обмін поволі знов стають на ноги. Далі ступнево хід промисловості прискорюється, переходить у ристь, промислова ристь у скопита, а останнє знову ж у нестримний кар'єр повного промислового, комерційного, кредитового й спекулятивного бігу з перешкодами; але кінець-кінцем цей біг після найголовокрутніших стрибків доводить промисловість знов до провалля краху».

Ми всі знаємо, що такі кризи є лихо для всякої сучасної країни, і дуже характеристичні вже самі ознаки, що дають можливість судити про наближення кризи. Після кількох років піднесення й успішного ходу справ у пресі то тут, то там починають з'являтися невиразні натяки, на біржі прохоплюються тривожні чутки про наступні банкрутства, далі натяки в пресі стають чимраз виразнішими, неспокій на біржі зростає, державний банк підвищує дисконтний відсоток, тобто утруднює й обмежує кредит і нарешті, як злива, сиплються звістки про банкрутства та припинення справ. І коли криза доходить найвищої точки, тоді починаються суперечки про те, хто винен у кризі. Комерсанти скидають вину на банки, що сурово відмовляють у кредитах, банки — на спекулятивний ажіотаж біржовиків; останні скидають вину на промисловців, а промисловці обвинувачують у всьому недостачу грошей у країні тощо. Коли знов

починається пожвавлення, біржі й газети з полегшенням відзначають перші ознаки поліпшення, і загальна певність та спокій знов повертаються на якийсь час. До того тут найприкметніше те, що кризу розглядають усі, кого вона зачепила, і все суспільство, як щось таке, що є поза межами досяжності людської волі, як удар долі, що його завдала невидима сила, як небесну кару, подібну до сильної грози, землетрусу чи поводі. Торгово-промислові газети в статтях про кризу люблять навіть уживати таких висловів, як «ясне досі небо ділового світу починає вкриватися чорними хмарами», або ж, коли має бути сильне підвищення дисконтного відсотка, то цю звістку неминуче подають під заголовком: «ознаки бурі»; так само згодом ми читаемо про грозу, що пронеслася, та про прояснілій обрій. Такі вислови означають щось більше, ніж відсутність смаку в найманих писак ділового світу, вони саме є типові для цього своєрідного діяння криз, що проходять із закономірністю явищ природи. Сучасне суспільство з жахом помічає наближення кризи, тримячи згине спину під її сильними ударами, вичікує кінця цього лиха, далі знов підносить голову, спочатку з побоюванням і недовірою, і згодом потроху заспокоюється. Це нагадує приблизно той стан, у якому за середніх віків народ чекав наближення голоду чи джуми, або ж стан, що його тепер переживає селянин, коли буває сильна гроза з градом: така сама безпорадність і така сама розгубленість перед тяжким ліхом. Але голод і джума — явища кінець-кінцем соціальні — насамперед являють собою однак безпосередні наслідки природних явищ: кепського врожаю, поширення бациль, що збуджують хвороби, тощо. Гроза є стихійне явище природи, і ніхто, принаймні за теперішнього стану природознавства та техніки, не спроможний зробити грозу або запобігти їй. Тим часом, що являє собою сучасна криза? Ми вже знаємо, що вона полягає в тому, що створено було надто багато товарів, які не знаходять збути, що в наслідок цього стається застій у торгівлі й промисловості. Але виробництво товарів і продаж, промисловість і торгівля — це є стосунки між людьми. Адже це сами люди виробляють їх і купляють, торгівлю провадять люди, і в усіх обставинах, що в супроводі їх відбуваються сучасні кризи, ми не знаходимо жодного елементу, який був би поза межами людських дій. Ніхто інший отже, як людське суспільство, періодично створює кризу. І разом з тим ми знаємо, що криза є справжній бич людського суспільства, що її зустрічають із жахом і переживають з одчаем, і що ніхто її не хоче й не закликає. Коли не вважати на поодиноких біржових вовків, які сподіваються під час кризи швидко забагатіти коштом інших,

але до того сами часто потрапляють у лихо, криза несе всім небезпеку чи принаймні розладдя у справах. Ніхто не хоче кризи, проте вона приходить. Люди створюють її власними руками, і проте вони ні за що на світі не хтять її. Тут перед нами справжня загадка господарчого життя, якої ніхто з учасників не може нам роз'яснити. Середньовічний селянин виробляв на своїм маленькім участку, з одного боку, те, чого вимагав від нього дідич, а, з другого боку, те, чого він потребував сам: жито й худобу, потрібні речі для себе й для родини. Великий дідич за середніх віків примушував виробляти для себе те, чого він хотів і в чому відчував потребу: жито й худобу, гарні вина й дорогу одежду, життєві припаси і речі розкошів для себе та для своїх близьких. А сучасне суспільство виробляє те, що йому непотрібне й чого воно не хоче — кризи; воно виробляє від часу до часу життєві припаси, яких воно не може споживати, і періодично зазнає голоду, при переповнених складах, де лежать продукти, що їх не можна збути. Потреба її задоволення, завдання її наслідок праці вже не відповідають одно одному, між ними стає щось неясне й загадкове.

Візьмімо другий, дуже відомий, а робітникам усіх країн надто добре відомий, приклад — безробіття.

Відмінно від кризи, безробіття в наші часи не є катастрофа, що від часу до часу спадає на суспільство, — вона більш-менш стала повсякчасним супутником господарчого життя. Найліпше організовані й оплачувані категорії робітників, що провадять статистику безробіття, налічують кожного року, кожного місяця й кожного тижня повсякчас безробітних; число безробітних коливається, але ніколи не знижується до нуля. Оскільки безпорядне сучасне суспільство перед безробіттям, цим страшним лихом робітничої кляси, стає особливо ясно щоразу, коли це лихо набуває широкого розміру й примушує законодавчі органи звернути на нього увагу. Звичайно після довгої балаканнини ці обмірковання закінчуються постановою про потребу провести анкетне обслідування числа безробітних. У суті обмежуються з'ясуванням розміру цього лиха в кожний даний момент, подібно до того, як під час поводі вимірюють рівень води; в кращому разі вдаються до деяких паліятивів у вигляді допомоги безробітним, здебільшого коштом робітників, що працюють, навіть не пробуючи усунути саме лихо.

На початку XIX століття великий пророк англійської буржуазії, піп Малтус, із властивим йому зворушливим цинізмом проголосив такий принцип: «Людина, з'явившись на світ, що його зайняли вже інші люди, коли вона не одержала від батьків засобів для існування, на які вона має право розрахуву-

вати, і коли суспільство не потребує її праці — така людина не має ніякого права вимагати для себе будь-якого утримання, бо вона є зовсім зайва на цьому світі. На великому балю природи їй нема місця. Природа наказує такій людині забиратися геть, і коли вона не може вдатися по допомогу до когось із тих, що балують, вона сама вживає заходів, щоб її наказ виконали»¹⁾). Сучасне офіційне суспільство з властивим йому «соціаль-реформістським» лицемірством забороняє таку грубу одвертість. У дійсності ж це суспільство засуджує кожного безробітного пролетаря, «праці якого вона не потребує», на те, щоб він так чи так, скоро чи повільно, «забирається геть» із цього світу; про це свідчить статистика зростання хвороб, смертності серед немовлят та злочинів проти власності в періоди великих криз.

Якраз ужите в нас порівняння безробіття з повіддю виявляє той разючий факт, що проти стихійних явищ природи ми менше безпорадні, ніж проти явищ суттєво суспільного, людського характеру. Періодичні поводі, що завдають весною стільки шкоди в східній Німеччині, кінесь-кінцем є тільки наслідок занехаяності нашого водяного господарства. Техніка, навіть така як тепер, дає досить способів, щоб захистити сільське господарство від водяної стихії; навіть більше, вона дає поради, як використати цю стихію, але цих способів можна вживати тільки на вищім щаблі раціонально організованого водяного господарства, коли можливе було б регулювання рік, переміщення полів та луків і влаштування гребель та шлюзів на землях, ланах і луках, які затоплює вода. Таких реформ не роблять почали через те, що ні держава, ні приватні капіталісти не хтять дати потрібних на такі заходи коштів, почали через те, що при великих розмірах тої площині, за яку йде мова, ця реформа натрапила б на перешкоди в вигляді всяких приватно-власницьких прав. Але в сучасного суспільства є вже засоби, щоб боротися з цими небезпеками та щоб приборкати шалену водяну стихію, хоч воно й не спроможне скористатися ними. Способу ж, щоб боротися з безробіттям, іще не винайдено в сучасному суспільстві. А тим часом її є не стихія, не фізичне явище природи, не надлюдська сила, а суттєво людський продукт господарчих стосунків. І тут ми знову стоїмо перед економічною загадкою, перед явищем, якого ніхто не прагне, якого ніхто свідомо не хоче і яке проте приходить із закономірністю явищ природи, до певної міри через голови людей.

¹⁾ Цитату взято з першого видання (1798 р.) „Спроба щодо закону народонаселення“; у дальших виданнях цього місця нема.

Але зовсім нема потреби вдаватися до таких гострих явищ сучасності, як криза та безробіття, до лиха та явищ незвичайного характеру, які за загальним уявленням становлять тільки виняток у загальному ході речей. Візьмімо звичайнісінький приклад із повсякденної дійсності, що тисячу разів повторюється по всіх кінцях світу: коливання товарових цін. Кожна мала дитина знає, що ціни всіх товарів не тільки не є сталі й постійні, але майже щодня, а то й щогодини коливаються в той чи той бік. Візьмімо яку завгодно газету, розгорнімо в ній сторінку, де подано звіт про операції товарової біржі, і ми прочитаємо про рух цін за передніший день таке: з пшеницею вранці — настрій млявий, опівдні — деяке пожвавлення, наприкінці біржі — ціни підскочили або навпаки. Те саме з міддю й залізом, із цукром і ріпаковою олією. І те саме ми знову ж спостерігаємо на фондовій біржі з акціями різних промислових підприємств, державними й приватними цінними паперами. Коливання цін являють собою безнастанне, посякденне, цілком «нормальне» явище сучасної економічної дійсності. Але в наслідок цих коливань відбуваються щодня й щогодини зміни в майновому стані власників цих товарів та цінних паперів. Коли ціни на бавовну вищають, умить росте багатство всіх тих торгівців та фабрикантів, у яких є запаси бавовни; коли, навпаки, ціни падають, то багатства відповідно розташують. Коли ціни на мідь ідуть угору, то власники акцій мідяніх копалень багатіють, коли ціни падають, вони, навпаки, бідніють. Так через одну біржову телеграму люди можуть протягом кількох годин зробитися мільйонерами або жебраками, і на цьому, власне, й ґрунтуються біржова спекуляція з її шахрайствами. Середньовічний дідич міг забагатіти чи збідніти в наслідок доброго або кепського врожаю. Він міг забагатіти завдяки добрій здобичі під час розбищацького нападу на переждженого купця, амож — і це був найвипробуваніший і найулюблений спосіб — він збільшував своє багатство, збільшуючи панщину й чинш своїм кріпакам, вичавлюючи з них більше, ніж раніше. В наші часи людина може раптом розбагатіти чи збідніти, без будь-якої своєї участі в цьому, не поворухнувши навіть пальцем, без впливу будь-яких стихійних сил і без того, щоб хтонебудь подарував їй щонебудь чи ограбував її. Коливання цін являють собою наче таємниці, керовані невидимою силою за спиною людей рухи, що спричиняють безнастанне переміщення коливання в розподілі суспільного багатства. За цим рухом просто слідкують, як за рухом температури, що її вимірюють термометром, або за тиском повітря, користуючись для цього барометром. І проте товарові ціни та рух їх, очевидно, є справа

рук людини, а не чародійство. Не хто інший, як сама людина, власними руками виробляє товари й визначає ціни на них, але знову ж таки її дії приводять до чогось такого, чого вона сама не хотіла; і тут потреба, мета й наслідок господарчих дій людей є в разочаруванні непогодженості між собою.

Як це відбувається й що це за заховані закони, що згідно з ними за спину людей їхнє власне господарче життя приводить до таких дивних наслідків? З'ясувати це можна тільки за допомогою наукового дослідження. Треба вдатися до напруженості дослідчої роботи, до глибоких міркувань, до аналізу й порівняння, щоб розв'язати всі ці загадки, тобто виявити той захований внутрішній зв'язок, який спричиняється до того, що наслідки господарчої діяльності людей не відповідають більше їхнім намірам, їхній волі й взагалі їхній свідомості. Отже завданням наукового дослідження є саме те, що виявляється як брак свідомості в суспільному господарстві, і тут ми безпосередньо підійшли до самого коріння політичної економії.

Дарвін розповідає нам у своїм описанні навколо світньої мандрівки про жителів Богненої Землі:

«Часто дикиуни терплять від голоду: я чув від пана Лоу: тюленячого промисловця, який дуже добре знає тутешніх тубільців, цікаве оповідання про становище, в якому перебував гурт людей, щось із півтораста душ, на західному березі. Люди ці, надзвичайно похудлі, зазнаюали великих зліднів. Безнастannі пориви вітру заважали жінкам збирати черепашки по скелях; через це саме вони не могли вийхати на своїх човнах ловити тюленів. Одного разу вранці невеликий гурток цих людей вирушив, як казали п. Лоу й решта індійців, у чотиріденно мандрівку, щоб добути харчі. Лоу вийшов ім назустріч, коли вони повернулись, і побачив їх надто стомленими; кожний із них ніс великий квадратовий шматок зіпсованого китобого сала, з дірою посередині, в яку кожний встремив свою голову, як це роблять гаучоси зі своїми пончо або плащами.

Як но сало внесли до вігваму, один дід одрізав від нього тонкі скибочки і, промимривши їх над ними, підшкварив їх трохи на вогні, після чого роздав їх потомленим і голодним людям, що принесли сало йувесь час стояли в глибокій мовчанці».

Так проходить життя одного з найвідсталіших племен земної кулі. Тут іще надзвичайно вузькі ті рамки, в яких можуть цанувати воля та свідома організація господарства. Люди надто ще безпорадні супроти довколишньої природи й цілком залежать від її ласки та гніву. Але в межах цих тісних рамок, у цьому маленьковому суспільстві з яких півтораста індивідів по-

мітна певна організованість. Піклування про майбутнє виявляється тим часом тільки в вигляді мізерного запасу гнилого китового сала. Але цей мізерний запас із додержанням певних церемоній поділяється між усіма, а в праці над добуванням харчі так само беруть участь усі, під певним пляновим керівництвом.

Візьмімо грецький «οἶκος» — античне рабовласницьке домашнє господарство, що загалом справді являло собою «мікрокосмос», маленький самодостатній світ. Тут уже панує дуже велика соціальна нерівність. Примітивну вбогість заступив певний надлишок плодів людської праці. Але фізична праця стала прокляттям для одних, дозвілля — привілеєм для інших, а сами трудячі стали власністю нетрудячих. Але з цих стосунків панування так само виходить щонайсуворіша пляновість та організованість господарства, процесу праці й розподілу. Все-визначальна воля пана є її основа, а батіг наглядача — підтримка.

У феодальному маєтку середньовіччя деспотична організація господарства вже рано набуває форми певного, наперед виробленого кодексу, в якому передбачається плян праці, поділ праці, який ясно й точно визначає права та обов'язки кожного. Початку цієї історичної доби й стосується той знаменитий документ, із яким ми вже познайомилися вище — *Capitulare de villis* Карла Великого, документ пройнятий іще соняшною радістю, що походить від тої повноти задоволення фізичних потреб, на досягнення якого тільки й була скерована господарча діяльність. Наприкінці цієї доби стоїть похмурий кодекс законів про панщину й чинш, що його (кодекс) проказала нестримна жадоба феодальних панів і привела в XV столітті до селянської війни в Німеччині, а через два століття згодом перетворила французького селянина на ту жалюгідну, напівздинчастіль істоту, яку тільки Велика революція збудила до боротьби за свої людські й громадянські права. Але поки мітла революції не змела феодального маєтку, безпосереднє панування навіть у тих жалюгідних умовах твердо й ясно, як неминуча доля, визначало ввесь хід феодального господарства.

Тепер у нас нема ні панів, ні рабів, ні феодальних баронів, ні кріпаків. Воля й рівність перед законом формально скасували всі деспотичні стосунки, принаймні в старих буржуазних державах; проте в колоніях, як відомо, рабство й кріпацтво ці держави часто щойно запроваджують. Там же, де буржуазія перебуває в себе вдома, над усіма господарчими стосунками панує єдиний закон — вільна конкуренція. Але саме через те сучасне господарство позбавлене будь-якого пляну, будь-якої організованості. Зрозуміло, що коли ми заглянемо

в окреме приватне підприємство, в сучасну фабрику чи в могутній комплекс фабрик і заводів, наприклад Круппових, або ж у багату сільсько-господарську ферму Північної Америки, то ми побачимо там щонайсуворішу організацію, якнайрозвиненіший поділ праці, щонайдосконалішу закономірність, яка ґрунтуються на наукових даних. Там все кероване єдиною волею, єдиною свідомістю, ідеально припасоване.

Але варто нам тільки вийти за ворота фабрики чи ферми, як ми вже потрапляємо в царство хаосу. В той час, як численні окремі частини — а приватне підприємство, навіть найбільше, є тільки частка величезної господарчої системи, що обіймає цілий світ — в той час отже як ці частини, щонайкраще організовані, сама цілість, так зване «народне господарство», тобто капіталістичне світове господарство, зовсім неорганізоване. У цій цілості, що обіймає океани й частини світу, нема ніякого плячу, ніякої свідомості, ніякого регулювання; тільки сліпі панування невідомих, нестримних сил химерно панує в господарчім житті людей. Звісно, й у наші часи над трудящими масами панує могутній владар — капітал. Але його форма правління — не деспотія, а анархія.

І ця анархія винна в тому, що суспільне господарство призводить до несподіваних і загадкових для його учасників наслідків, що суспільне господарство стало нам чужим, зовнішнім, незалежним від нас явищем, законів якого ми так само повинні докопуватися, як повинні досліджувати явища зовнішньої природи та закони, що керують життям рослинного й тваринного світу, або закони, що є в основі змін земної кори та руху небесних тіл. Наукове пізнання повинне попереднім числом з'ясовувати значіння й закони суспільного господарства, непроказані наперед свідомим пляном.

Тепер зрозуміло, чому буржуазні економісти не можуть ясно визначити суть своєї науки, роз'ятрювати рани свого суспільного ладу й викрити всю його внутрішню кволість. Усвідомити й визнати, що анархія є життєва стихія капіталістичного господарства, це означає разом із тим ухвалити йому смертний вирок, це означає визнати, що жити йому лишилося вже недовго.

Ясно тепер, чому офіційні наукові адвокати капіталістичного ладу стараються всякими словесними викрутами затерти питання й відвернути увагу від внутрішнього змісту цієї проблеми до її зовнішньої оболонки, від світового господарства до «народного господарства».

Уже з перших кроків економічного дослідження, вже при першім основнім питанні, що, власне, являє собою політична

економія і в чому є її основне завдання, розходяться в наш час шляхи буржуазного пролетарського пізнання. Уже це основне питання, хоч яке б воно абстрактне й байдуже для соціалістичної боротьби сучасності з першого погляду здавалося, встановлює специфічний зв'язок між політичною економією як наукою та сучасним пролетаріатом як революційною клясою.

6

Варто нам подивитися з такого погляду, як багато того, що раніше було неясним, стає тепер нам ясним.

Насамперед з'ясовується вік політичної економії. Наука, що має завдання з'ясувати закони анархічного капіталістичного способу виробництва, очевидно, не могла виникнути до того часу, поки не склався самий цей спосіб виробництва, поки по-вільно, протягом століть, не створилися через політичні й економічні зрушеннЯ історичні передумови клясового панування сучасної буржуазії.

Професорові Бюхеру виникнення сучасного суспільного ладу уявляється за дуже просту справу, що має дуже мало спільногоЗ переднішим економічним розвитком. Він, бачте, є просто продукт найвищої волі й високої мудrosti самодержавних князів.

«Розвиток народнього господарства, — розповідає нам Бюхер (а ми вже знаємо, що поняття «народнього господарства» для буржуазного професора є тільки містифікаційне описання капіталістичного способу виробництва), — являє собою переважно наслідок політичної централізації, що почалася наприкінці середніх віків, коли виникли територіальні державні спілки, і що завершилася в нові часи створенням єдиної національної держави. Об'єднання економічних сил відбувається разом із підкоренням сепаратних політичних інтересів вищим цілям єдиного державного цілого. В Німеччині за носителів ідеї сучасної держави були владарі окремих великих територій, що боролися за них із маєтною шляхтою та містами».

Але й у решті Європи — в Еспанії, Португалії, Англії, Франції, Голландії — князівська влада робила такі самі подвиги.

«По всіх цих державах, хоч і не в однаковій мірі, точиться боротьба з феодальною шляхтою, містами, провінціями, духовними й світськими корпораціями. За найближчу мету її було, звісно, знищення самостійних груп, що збереглися від доби середніх віків і що заважали політичному об'єднанню країни. Але в глибині цього руху, що привів до розвитку державного абсолютизму, захована світова історична ідея того, що для нових, далеко поважніших культурних завдань людства,

потрібна єдина організація цілих народів, широка жива спільність інтересів, що могла однак вирости тільки на ґрунті спільнорідного господарства».

Тут перед нами щонайпрекрасніший зразок того льокайства в думанні, яке ми здібали вже в німецьких професорів політичної економії. На думку проф. Шмольера, економічна наука виникла з наказу просвіченого абсолютизму. А коли додержувати думки проф. Бюхера, то й цілий капіталістичний лад являє собою не що інше, як витвір суверенної волі та високих плянів абсолютистичних князів. Ось це справді означає заподіяти велику несправедливість супроти великих еспанських і французьких деспотів та супроти маленьких німецьких «деспотиків», за підозрівші їх у тому, що вони піклувались якимись «світовими історичними ідеями» чи «культурними завданнями людства» під час своїх сутічок із зарозумілими февдалами наприкінці середніх віків, чи під час кривавого хрестового походу проти нідерланських міст. Оце справді означає перевернути історію додори ногами.

Звичайні, утворення великих централізованих бюрократичних держав було за конче потрібну передумову капіталістичного способу виробництва, але воно знову ж було так само наслідок нових господарчих потреб; отож із більшим правом можна б змінити Бюхерове твердження, сказавши, що політична централізація «в суті» була лише витвір дійщого «народного господарства», тобто капіталістичного виробництва.

Оскільки проте абсолютизм брав, безперечно, теж участь у цім підготовчім історичнім процесі, остільки він із такою самою безглаздою тупістю сліпого знаряддя тенденцій історичного розвитку виконував цю свою роль, з якою він при всякій нагоді готовий був чинити йому опір. Так стояла справа, наприклад, коли середньовічні деспоти з ласки божої розглядали міста, що були з ними в спілці проти февдалів, просто як об'єкти здирства, які вони при першій змозі знов продавали февдалам. Так стояла справа, коли вони нововідкриту частину світу з усією її людністю й культурою зараз же починали розглядати тільки як зручний об'єкт для щонайлукавішого, щонайбрутальнішого грабіжу в ім'я «високого культурного завдання» якнайскоріше наповнити князівську скарбницю золотими злитками. Так стояла справа особливо за пізнішої доби, коли вони чинили жорстокий опір намаганню поставити між монархом із ласки божої та «його вірним народом» шматок паперу, що його звуть буржуазно-парламентарною конституцією й що для безперешкодного розвитку капіталістичного панування так само потрібний, як політична одність та самі централізовані великі держави.

Фактично тут діяли зовсім інші сили; і наприкінці середньовіччя сталися великі зміни в господарчім житті європейських народів, що й привели до нових форм господарства.

Після того, як відкриття Америки та подорож навколо Африки, тобто відкриття морського шляху до Індії, спричинили невидане досі піднесення та зміни в торгівлі — почалося швидке занепадання феодалізму, а також цехового ладу по містах.

Величезні завоювання, земельні здобутки, грабіжницькі походи до нововідкритих країн, раптовий і величезний приплив коштовних металів із Нового Світу, широка торгівля корінням з Індією, широка торгівля рабами, що постачала американським плянтаціям африканських негрів — усе це за недовгий час створило в Західній Європі нові багатства й нові потреби. Маленька майстерня цехового ремісника, зі всіх боків обплутана, була за серйозну перешкоду для поширення виробництва, що стало конче потрібним, та для швидкого його розвитку. Великі торгівці знайшли вихід, збираючи ремісників по великих мануфактурах за межами міст, примушуючи їх тут працювати під власним доглядом швидше й лішче, не вважаючи на приkre цехове регламентування в містах.

В Англії за пролог до нового способу виробництва була аграрна революція. Розквіт вовняної промисловості в Фландрії, що спричинив великий попит на вовну, став для великих англійських феодалів за привід обернути великі рільні участки на пасовиська для овець, до того англійське селянство масами виганяли з землі та з жител. Таким чином створено маси бідної спролетаризованої людності, готової до послуг капіталістичних мануфактур, що виникали тоді. В тім самім напрямку впливила й реформація, що привела до конфіскації церковних володінь, які почасти пороздаровували двірській шляхті та спекулянтам, почасти порозпродували за безцінь, а селянську людність, яка жила на них, знову ж повиганяли з її споконвічних місць. Таким чином власники мануфактур та капіталістичні земельні орендарі мали до своїх послуг силу бідної, визволеної від феодальних та цехових пут пролетарської людності, яка після довгих мук бродячого життя, після перебування в громадських робітничих домах та кривавого переслідування законом і поліцією знайшла порятунок у найманому рабстві в нової кляси експлуататорів. Незабаром стався в мануфактурі великий технічний переворот, який уможливив уживання чимраз більшої кількості некваліфікованих найманих робітників, замість кваліфікованих ремісників та поруч із ними.

Уесь цей натиск нових стосунків скрізь натрапляв на фев-

дальні рамки та умови, які заважали розвиватися виробництву. Властиве февдалізму й зумовлене ним натуральне господарство, так само як і масове зубожіння в наслідок надмірного тиску кріпацького режиму, звужували, природно, ринок для мануфактурних товарів. Одночасно з цим цехи по містах зв'язували робочу силу — найважливіший елемент процесу виробництва.

Державний апарат із своєю величезною політичною розпорядженністю, недостатньою громадською безпекою й силою митних та торгово-політичних безглаздь, гальмував і заважав розвиткові нових форм обігу та виробництва на кожному кроці.

Було ясно, що буржуазія, яка підносилася в Західній Європі, як представниця зільної світової торгівлі та мануфактури, так чи так мусіла змести зі свого шляху всі ці перешкоди, коли вона не хтіла відмовитися виконувати свою світову історичну місію. Але до того, як буржуазія під час Великої французької революції геть чисто розбила февдалізм, вона заходилася над критикою його, і нова наука, політична економія, виникає як одне з найважливіших ідеологічних знарядь буржуазії в боротьбі проти середньовічної фев达尔ної держави за сучасну капіталістичну клясову державу. Новий господарчий лад, що спинався на ноги, виявляється на першій порі в вигляді нового багатства, що швидко виникає в Західній Європі в інших, дохідніших джерелах, які здаються багатими, ніж патріархальні методи здирання шкіри з селян, методи, що, до речі, вже мало давали користі. За найважливіше джерело нового збагачення став спочатку не новонароджений спосіб виробництва, а могутній розквіт торгівлі, що стимулював його. І ми бачимо, що наприкінці середніх віків саме в найважливіших центрах світової торгівлі, по багатих італійських торгових республіках середземноморського узбережжя та в Єспанії вперше повстають проблеми політичної економії, і там роблять перші спроби розв'язати їх.

Що таке багатство? Завдяки чому держави багатіють чи бідніють? Така була нова проблема, що повстала перед людьми після того, як старі поняття фев达尔ного суспільства втратили в бурхливім потоці нових умов своє традиційне значіння. Багатство — це золото, за яке можна все купити. Тим то торгівля створює багатство, отже багатіють ті держави, які спроможні довозити багато золота, не допускаючи вивозити його з країни. Звідциль і робили висновок, що держава повинна сприяти світовій торгівлі, колоніальним завоюванням у новій частині світу, мануфактурям, які виробляють експортні товари, і що слід заборонити довіз чужих товарів, який забирає золото з країни. Це було перше економічне вчення, що виникло вже наприкінці XVI століття в Італії й набуло протягом XVII століття вели-

кого впливу в Англії та в Франції. І хоч яке грубе ще це вчення, проте воно вперше гостро рве з колом понять феодального на-
турального господарства, дає першу сміливу критику його й ро-
бить першу спробу ідеалізувати торгівлю, товарове виробни-
цтво та відповідну торгівлі форму капіталу і, нарешті, воно дає
першу програму державної політики, що саме дуже до серця
молодій висхідній буржуазії.

Незабаром замість купця на арені з'являється капіталіст, що виробляє товари, але він робить це ще дуже обережно, висту-
паючи вигляді поштивого льокая в передпокоті феодальних
панів. Багатство — зовсім не золото, що є тільки посередник
у товаровій торгівлі, — заявляють французькі просвітники
XVIII століття. Що за дитяча сліпота — вбачати в цьому близку-
чому металі запоруку щастя народів і держав! Хіба може металъ
нас нагодувати, коли ми голодні, хіба може він захищати нас
від холоду, коли ми голі, мерзнемо? Хіба перський цар Дарій,
мавши золоті скарби, не зазнавав пекельної муки спраги в по-
ході і хіба не віддав би він охоче всі ці скарби за один ковтож
води? Ні, багатство — це дари природи в формі засобів харчу-
вання та сировини, якими ми всі, від короля до жебрака, задо-
вольняємо свої потреби. Що повніше людність задовольняє свої
потреби, то багатша є держава, бо тим більше може в такому
разі дістатися їй у формі податків. Але хто добуває в природі
пашню на хліб, волокно, з якого ми тчено одежду, де-
рево, з якого ми будуємо собі житла, та руди, з яких ми робимо
знаряддя? Це робить сільське господарство. Воно, а не тор-
гівля являє собою справжнє джерело багатства. Це означає,
що сільська людність, селянська маса, чиїми руками твориться
багатство всіх, мусить бути врятована від надмірних злиdin, —
захищена від феодальної експлуатації; її добробут треба під-
нести (щоб я знайшов ринок збуту для своїх товарів, — дода-
вав тихенько при цьому мануфактурний капіталіст). Отже вели-
кі поміщики й феодальні барони, що в їхніх руках скупчу-
ється все багатство, добуване з сільського господарства, єдині
повинні платити податки й утримувати державу (щоб я, що
піби не створюю ніякого багатства, не мусів платити подат-
ків, — мимрив, усміхаючись до себе, капіталіст). Отже варто
тільки звільнити сільське господарство — праця на лоні при-
роди — від усіх пут феодалізму, щоб усі джерела багатства як
народу, так і держави попливли великим природним потоком
і щоб найвище щастя всіх людей само собою неминуче привело
до природної гармонії всього цілого.

Коли вже в цьому вченні просвітників можна було виразно
почути наближення гуркоту від штурму Бастилії, то дуже скоро

капіталістична буржуазія почула в собі досить сили, щоб скинути з себе машкарку підлегlosti, виступити сміливо вперед і ясно зажадати перебудови всієї держави, «по своєму образовій подобі». Сільське господарство зовсім не є єдине джерело багатства, — заявляє Адам Сміт в Англії наприкінці XVIII століття, — багатство створює всяка наймана праця, використовувана для виробництва товарів — чи то в сільському господарстві, чи в мануфактурі (всяка праця, — каже Адам Сміт; але і він, і його наступники були вже остильки рупором буржуазії, яка тоді народжувалася, що трудящого з самої його природи вони уявляли собі, як капіталістичного найманого робітника). Бо всяка наймана праця, крім заробітної платні, потрібної, щоб утримувати робітника, створює ще ренту на утримання поміщика та зиск, джерело багатства власника капіталу — підприємця. І це багатство зростає тим більше, чим більше робітників працює в одній майстерні, під командою одного капіталіста, чим точніше й ретельніше проведено поділ праці між ними. Отже це й є справжня та природна гармонія, у цьому й полягає справжнє багатство народів: усяка праця дає трудящій людині заробітну платню, що підтримує її життя й спонукує її до дальшої праці, поміщиків — ренту, достатню для його безтурботного існування, а підприємцеві — баріш, достатній для того, щоб не відбивати йому охоти провадити далі своє підприємство. Таким чином усі задоволені без допомоги старих громіздких методів февдалізму. Отже сприяти «багатству народів» — це означає сприяти збагаченню капіталістичного підприємця, що провадженням підприємства підтримує все суспільство й уміє добувати золото з золотої жили сучасного багатства, тобто з найманої праці. А тому — геть усі пута й перешкоди добрих старих часів, а так само нововинайдені способи батьківського піклування від держави про щастя підданих! Вільна конкуренція, вільний розвиток приватного капіталу, підпорядкування всього податкового й державного апарату інтересам капіталістичного підприємця приведуть до того, що все піде якнайкраще в цьому найкращому зі світів.

Така була економічна євангелія буржуазії, визволена від усіх покровів, і в цій формі політична економія дісталася нарешті своє справжнє хрещення. Щоправда, всі поради й пропозиції практичних реформ, із якими буржуазія вдавалася до фев达尔ної держави, зовсім ні до чого не доводили, як і всі історичні спроби вливати молоде вино в старі міхи. Тільки молот революції справився за двадцять чотири години з тим, чого не могли добитися всяким реформаторським латанням протягом півстоліття. Здобуття політичної влади створило буржуазії

умови для її панування. Поруч із філософськими, природно-правовими й соціальними теоріями епохи просвітництва політична економія, зайнявши перше місце, стала за засіб самовизначення й формулюванням клясової свідомості буржуазії і як така вона була за поштовх до революційних дій. Ідеї класичної політичної економії, аж до наймізерніших епігонів цього напрямку, стали згодом прaporом буржуазного ладу, що народився й зміцнів в Європі. В Англії буржуазія в добу її бурі й натиску, в боротьбі за волю торгівлі, що означала початок її панування на світовому ринку, позичила свою зброю з арсеналу Сміта-Рікардо. А реформи Штайна-Гарденберга-Шарнгорста, якими намагалися після ударів під Іеною підновити й оживити феодальну Прусію, черпали свої ідеї від англійських класиків: молодий економіст Марвіц 1810 року писав, що побруч із Наполеоном Адам Сміт є наймогутніший владар в Європі.

Коли нам зрозуміло тепер, чому політична економія виникла всього півтора століття тому, то, уживаючи того самого методу дослідження, ми зрозуміємо й далішу долю цієї науки: коли політична економія являє собою науку про специфічні закони капіталістичного способу виробництва, то існування її зв'язане з цим способом, і вона втратить свою базу, як но припиниться цей спосіб виробництва.

Інакше казавши: політична економія як наука зникне з того моменту, як замість анархічного капіталістичного господарства з'явиться пляновий господарчий лад, свідомо організований, яким керуватиме все трудяще суспільство. Перемога сучасної робітничої кляси й здійснення соціалізму означають отже кінець політичної економії як науки. Тут виявляється особливий зв'язок між політичною економією та клясовою боротьбою сучасного пролетаріату.

Коли до завдань політичної економії належить з'ясовувати закони походження, розвитку й поширення капіталістичного способу виробництва, то звідціль неминуче випливає, що зараз же за цим вона повинна викрити й тенденції, які ведуть до загибелі капіталізму, що, як і передніші господарчі форми, невічний, а являє собою тільки минушу історичну фазу, тільки один етап суспільного розвитку. І вчення про походження капіталізму логічно веде до вчення про занепад його, наука про капіталістичний спосіб виробництва — до наукового обґрунтування соціалізму; а теоретична зброя панування буржуазії перетворюється на зброю революційної клясової боротьби за визволення пролетаріату.

Цю другу частину загальної проблеми політичної економії не розв'язали, звісно, ні французькі, ні англійські, а ще менше

шімецькі буржуазні вчені. Остаточні висновки з теорії капіталістичного способу виробництва зробив Карл Маркс, що з самого початку став на погляд революційного пролетаріату. Соціалізм і робітничий рух таким чином уперше поставлено на твердий ґрунт наукового пізнання.

Як ідеал суспільного ладу, що ґрунтуються на засадах рівності й братерства людей, як ідеал комуністичного суспільства, соціалізм має тисячолітню історію. У перших апостолів християнства, в різних релігійних сект середньовіччя, за часів християнських воєн — соціалістична ідея повсякчас спалахала, як найрадикальніший вияв обурення проти сущого суспільного ладу. Але саме як ідеал, що його можна було рекомендувати за всіх часів і в усіх історичних обставинах, соціалізм був не що інше, як прекрасний сон окремих мрійників, як прекрасна фаназія, так само далека й малодосяжна, як сяйво райдуги серед хмар.

Наприкінці XVIII й на початку XIX століття соціалістична ідея виявляється вперше з величезною настирливістю й силою, вільна від релігійної сектантської мрійности. Вона скорше була відбиток того жаху й спустошень, до яких спричинився капіталізм, опановуючи суспільство. Але й у цю пору соціалізм в основі своїй являв не що інше, як мрію, як винайд окремих сміливих голів. Коли ми вдамося до першого предтечі революційних виступів сучасного пролетаріату, до Гракфа Бабефа, що під час Великої французької революції зробив сміливу спробу встановити соціальну рівність через насильство, то ми побачимо, що за єдиний факт, на який він намагається спертися в своїх комуністичних прағненнях, є кричуща несправедливість сущого суспільного ладу. Він невтомно маює найчорнішими фарбами цю несправедливість як у своїх запальних статтях та плакатах, так і в своєму останньому слові підсудного перед трибуналом, що засудив його на страту.

Його евангелія соціалізму являє собою вперте повторювання обвинувачень проти несправедливості сущого ладу, проти страждань і мук, лиха й кривд трудящих мас, що їхнім коштом збагачується й панує купка трутнів. На думку Бабефа, досить було прийти до висновку, що сущий лад заслуговує на знищенння, щоб стало можливо вже сто років тому фактично його зсунути за допомогою гуртка відважних людей, що опанували б державну владу й запровадили б режим рівності, подібно до того, як якобінці 1793 року опанували політичну владу й запровадили республіку.

На зовсім інших методах, але в суті на такій самій основі ґрунтуються ті соціалістичні ідеї, що їх далеко близкучіше й та-

лановитіше боронили двадцятих та тридцятих років минулого століття три великі мислителі: Сен-Сімон і Фур'є — у Франції та Овен — в Англії. Про революційне захоплення влади задля здійснення соціалізму ніхто, звичайно, з цих діячів зовсім не думав; навпаки, як усе покоління після Великої революції, вони зневірилися в політиці й соціальних переворотах і були рішучі прихильники тільки но мирних способів пропаганди. Але основа соціалістичної ідеї була в них та сама: це був у суті тільки проект, винайдений геніальної голови, що рекомендувала здійснення цього проекту змученому людству, щоб визволити його з неволі буржуазного суспільного ладу.

І всі ці соціалістичні теорії, поза всією силою лютої критики та принадністю їхніх ідеалів, не могли хоч трохи помітно вплинути на рух і боротьбу тодішньої історичної доби. Бабеф із гуртком своїх друзів загинув у хвилях контрреволюції, як благенікі суденце, не залишивши після себе ніякого іншого сліду, крім короткого й яскравого рядка на сторінках історії революції.

Сен-Сімон і Фур'є досягли тільки того, що навколо них утворилися секти талановитих і захоплених послідовників, які через деякий час розсипалися й пішли новими напрямками, спочатку надзвичайно запліднивши соціальну думку й поширивші цінні критичні ідеї. Найбільше впливнув на пролетарські маси Овен, але й його вплив так само зникає без сліду після того, як йому пощастило 30-х та 40-х років надхнати невелику групу англійських робітників.

40-х років виступає нове покоління соціалістичних вождів: Вайтлінг у Німеччині, Прудон, Люї Блян та Блянкі — у Франції. Робітниця кляса теж стала до боротьби проти капіталістичного режиму й подала в стихійних повстаннях ліонських ткачів та в чартистськім рухові в Англії гасло до клясової боротьби. Але між цим стихійним рухом експлуатованих мас та різними соціалістичними теоріями не було ніякого безпосереднього зв'язку. Пролетарські маси революціонізуючись не мали на увазі певної соціалістичної мети, і так само соціалістичні теоретики не пробували спертися в здійсненні своїх ідей на політичну боротьбу робітничої кляси. Їхній соціалізм мав здійснюватися через хитро вигадані установи, як от Прудонів народний банк для справедливого обміну товарами чи Люї Блянові виробничі асоціації. За єдиного соціаліста, що вбачав у політичній боротьбі засіб для здійснення соціальної революції, був Блянкі; через це він за тих часів був єдиний дійсний представник пролетаріату та його революційних клясовых інтересів. Але й його соціалізм в основі своїй був проект, який можна

здійснити всякого часу в наслідок рішучості революційної меншості, що робить раптовий переворот.

За кульмінаційний пункт і разом із тим за кризу раннього соціалізму у всіх його відмінах судилося стати 1848 рокові. Під впливом традицій передніших революційних боїв, розбурханий різними соціалістичними системами, паризький пролетаріят пристрасно захопився невиразними ідеями про справедливий суспільний лад. Як то розвалилася буржуазна монархія Люї-Філіппа, паризькі робітники використали тимчасові сильні сторони свого становища, щоб цього разу зажадати від наляканої буржуазії здійснення «соціальної республіки» та нової «організації праці». Щоб здійснити цю програму, пролетаріят дав буржуазії славнозвісний тримісячний термін, протягом якого робітники голодували й чекали, а буржуазія та дрібне міщанство потихеньку озброювалися, готовчи поразку робітникам. Цей період скінчився відомою червневою різаниною, що потопила в потоках крові паризького пролетаріату ідеал «соціальної республіки», відірваний від часу й простору. Революція 1848 року не здійснила царства соціальної рівності, а змінила політичне панування буржуазії й привела до режиму нечуваної капіталістичної експлуатації за другої імперії.

Але саме в той час, коли соціалізм старих шкіл був навіки похований під зруйнованими барикадами червневого повстання, соціалістична ідея Маркса й Енгельса дісталася зовсім нову основу. Обидва вони шукали підпори для соціалізму не в моралі зіпсованости сущого суспільного ладу, вони не вдавалися до вигадування принадних і захопливих плянів, щоб якнебудь, контрабандним способом, протягти соціальну рівність за сучасної держави. Вони взялися дослідити економічні стосунки сучасного суспільства. І тут у самих законах капіталістичної анархії Маркс відкрив дійсну підпору для соціалістичних прагнень. Коли французькі й англійські класики політичної економії відкрили закони, за якими живе й розвивається капіталістичне суспільство, то Маркс через півстоліття взявся продовжити їхнє дослідження в тому самому пункті, на якому вони його перервали. Він відкрив, що ті самі закони, які є в основі сучасного господарчого ладу, ведуть його до загибелі, бо через зростання анархії вони чимраз більше загрожують існуванню суспільства й спричиняють ряд політичних та економічних катастроф. Отже, як це довів Маркс, сами тенденції розвитку капіталістичного панування на певнім щаблі неминуче ведуть до переходу до плянового, свідомо організованого цілим трудящим суспільством господарства; а інакше суспільство й людська культура загинуть у корчах нестримної анархії.

І капітал, що панує над суспільством, сам дедалі більше наближає цей час, чимраз більшими масами об'єднуючи своїх майбутніх могильників — робітників. Поширюючись по цілому світі, капітал створює анархічне світове господарство й разом із тим створює базу для об'єднання робітників усіх країн у світову революційну силу, щоб усунути капіталістичне клясове панування.

Через це соціалізм перестав бути проектом, гарною фантазою чи експериментом окремих груп робітництва, що діють у кожній країні нарізно. Як загальна політична програма дій міжнародного пролетаріату, соціалізм є історична доконечність і являє собою продукт економічних тенденцій розвитку капіталізму.

Тепер ясно, чому Маркс поставив своє власне економічне вчення поза межі цілої політичної економії, назвавши його «Критика політичної економії». Закони капіталістичної анархії та її майбутнього зникнення, що їх розвинув Маркс, є, звісно, тільки продовження політичної економії, яку створили буржуазні вчені, але це продовження своїми кінцевими висновками гостро перечить вихідним пунктам його попередників. Марксове вчення — це дитина буржуазної економії, але така дитина, за народження якої мати заплатила своїм життям. У марксистській теорії політична економія дійшла свого завершення його кінця. За цим має, коли не вважати на розроблення марксистського вчення в деталях, статися тільки перетворення цього вчення в діяння, тобто має прийти боротьба міжнародного пролетаріату за здійснення політичного господарчого ладу. Отож кінець політичної економії як науки означає світову історичну подію: перетворення на дійсність пляново-организованого світового господарства. Останній розділ політичної економії — це соціальна революція світового пролетаріату.

Отже специфічний зв'язок між політичною економією та сучасною робітничою клясою є двобічний. Коли з одного боку політична економія, як її розвинув Маркс, більше ніж будь-яка інша наука становить конче потрібну основу пролетарської освіти, то з другого боку клясово-свідомий пролетаріят є в наш час єдина авдиторія, здатна зрозуміти й сприйняти політичну економію. Мавши ще перед очима старе феодальне суспільство, що розкладалося, Кене й Буагельбер у Франції, Адам Сміт та Рікардо в Англії гордо і з запалом зустрічали молоде буржуазне суспільство і, повні твердої віри в наступне тисячолітнє царство буржуазії та його «природну» соціальну гармонію, безстрашно пронизували своїм вірлячим поглядом капіталістичне суспільство до самих глибин.

Із того часу пролетарська клясова боротьба, дедалі зростаючи, а особливо червневе повстання паризького пролетаріату, давно зруйнували віру буржуазного суспільства в його божественну гармонійність. І з того часу, як воно зазнало сучасних клясових противенств, його відштовхує клясична гомінізма, з якою творці його власної буржуазної політичної економії колись показали його світові. Тепер уже ясно, що саме з цього наукового арсеналу ідеологи сучасного пролетаріату запозичили свою смертоносну зброю.

Через це вже протягом десятків років не тільки соціалістична, а й буржуазна політична економія, оскільки вона була колись справжньою наукою, не знаходить серед маєтників клясійного відгуку. Нездатні зрозуміти вчення своїх власних великих предків і ще менше здатні прийняти Марксове вчення, що з нього випливає й що пророкує буржуазному суспільству загибель, сучасні буржуазні вчені під виглядом політичної економії викладають безформну мішанину з уривків найрізноманітніших наукових думок та тенденційних тверджень, до того вони не мають більше на меті досліджувати справжні тенденції капіталізму, а, навпаки, ставлять протилежне завдання з апологетичних міркувань затерти ці тенденції, показати капіталізм як найліпший і єдиний можливий вічний господарчий лад.

Наукова політична економія, яку забуло й зрадило буржуазне суспільство, вербує собі послідовників тільки серед пройнятих клясовою свідомістю пролетарів, щоб знайти в них не тільки теоретичне розуміння, а й ділове завершення.

Політичної економії насамперед стосуються відомі Ляссалеві слова:

«Наука ї робітники, ці два крайні полюси суспільства, злившись докути, розчавлять у своїх залізних обіймах усі перешкоди, що стоять на шляху культури...»¹⁾

¹⁾ Ф. Ляссаль, Наука ї робітники.

ІІІ. З ІСТОРІЇ НАРОДНЬОГО ГОСПОДАРСТВА¹⁾

1

Наши відомості про найдавніші примітивні господарчі форми є дуже недавнього походження. Ще 1847 р. Маркс та Енгельс у першім класичному документі наукового соціалізму, в «Комуністичному маніфесті», писали: «Історія всього попереднього суспільства є історія боротьби кляс». Саме в той час, коли засновники наукового соціалізму висловили таку думку, її, під впливом нових досліджень, почали з усіх боків заперечувати. Майже щороку з'являлися дослідження з невідомими до того часу відомостями про найдавніші господарчі стани людського суспільства, що на їхній основі можна було б прийти до висновку, що в історичному минулому були надзвичайно довгі епохи, які не знали ніякої клясової боротьби, не знали ні поділу на різні суспільні кляси, ні різниці між багатством та бідністю, ні приватної власності.

1851—53 рр. з'явилася в Ерлангені перша праця Георга Людвіга фон-Маврера, що відкрила собою епоху: «Вступ до історії марки, маєтку, села й міста та публічної влади»; ця праця повному висвітлила німецьке минуле та соціальну й економічну будову середньовіччя. Вже протягом кількох десятків років нападали в окремих місцевостях то в Німеччині, то в північних країнах, на острові Ісландії, на дивні пережитки первісних сільських установ, які свідчили за існування колись у цих місцях громадської власності на землю, за існування аграрного комунізму. Але на першій порі значення цих пережитків не було пояснене. Згідно з переднішим поглядом, загальновизнаним із часів Мезера та Кіндлінгера, обробляти землю в Європі почали з окремих садиб, і кожний двір був оточений участком землі (*Feldmark*), що становила приватну власність свого державця. Тільки за пізнього середньовіччя, як гадали, розкидані до тоді пори житла задля більшої безпечності об'єднали в села, а окремі до того садибні участки — в загальносільські. Хоч який

1) Розділу II в рукописі нема. *Прим. рео.*

неправдоподібний цей погляд, коли його точніше розглянути (а щоб обґрунтувати його, треба припустити зовсім неможливі речі, а саме, що житла, які часто далеко містилися одно від одного, позносили тільки для того, щоб потім їх збудувати на новому місці, що люди доброхітно відмовлялися від переваг зручного розміщення своїх земель, які були навколо двору, та самостійного господарювання на них — для того, щоб потім поділити своє поля на вузькі, розкидані між іншими полів смуги, і провадити на них господарство, в повній залежності від своїх сільських сусідів) — хоч яка неправдоподібна була ця теорія, проте вона панувала аж до середини минулого століття. Тільки фон-Маврер об'єднав наслідки окремих досліджень в одну сміливу всеосяжну теорію й остаточно довів, на підставі величезного фактичного матеріалу та дуже серйозного вивчення старовинних архівів, документів, правових інститутів, що громадська власність на землю виникла вперше не за пізнього середньовіччя, а була взагалі типова й загальна найдавніша форма германських оселень в Європі. Отже ще 2.000 років тому, та й раніше, за тої давньої-предавньої пори життя германських народів, за яку нічого не знає писана історія, серед германців панував лад, у корені відмінний від сучасного. Не було держави з примусовими писаними законами; ніякий поділ на багатих та бідних, на панівну клясу та клясу трудящих (експлуатованих) не був тоді відомий германцям. Вони становили вільні племена й роди, що довго мандрували по Європі; поки не осідали спочатку тимчасово, а згодом і остаточно. Спочатку землю обробляли в Германії, як це довів фон-Маврер, не окремі люди, а цілі роди й племена, в Ісландії — чималі своїми розмірами громади, що називалися «френдалідами» та «скульдалідами» — щось подібне до «товариств» та «братьств». Найраніші відомості про давніх германців, що дійшли до нас від римлян, так само, як і вивчення залишків стародавніх установ, є запорука правдивості таких міркувань. Уперше Германію залюднили пастуські народи, що мандрували в тих місцях. Як це було й в інших мандрівних народів, основу їхнього існування становило скотарство, а також володіння дуже багатими пасовиськами. Проте й вони змушені були перейти з часом до рільництва, як це було з іншими мандрівними народами за стародавніх та пізніших часів. І якраз у такому стані, в стані поєднання з рільництвом мандрівного господарства, за якого головним промислом було скотарство, а обробляння землі підсобним, перебували за часів Юлія Цезаря, майже тисячу років тому, з відомих йому народностей германські племена свевів або швабів. Analogічні установи, порядки й звичаї існували та-

кож і в Франції в алеманів, вандалів та в інших германських племен. Групами племен та родів осідали всі германські народності, спочатку на недовгий час, обробляли землю й знов здіймалися з місця, коли дужчі племена відтискали їх уперед, або ж примушували відступати назад, якщо пасовиськ більше не вистачало. Тільки тоді, як мандрівні племена заспокоювалися й не тиснули більше одно одне, вони залишалися на довший час у своїх оселеннях і знаходили чимраз тривкіший осідок. Осідання звичайно відбувалося цілими племенами та родами — як за давніх, так і пізніших часів; вони займали або вільну землю, або ж давні римські та слов'янські володіння. До того, як кожне плем'я, так і кожний рід усередині племені займали певний край, що з того моменту належав усім загалом. «Мое» й «твое» було невідоме давнім германцям щодо землі. Навпаки, кожний рід осідаючи створював так звану громадську спілку (*Markgenossenschaft*), марку, що господарювала на всьому, який їй належав, районі, розподіляла земельні участки й обробляла їх спільно. Кожне одержувало за жеребком окремий участок землі, що його давали йому в користування тільки на певний час, до того додержували щонайпильніше рівності під час розподілу участків. Усі господарчі, правові й спільні справи такої спілки, що заразом являла собою ватагу здатних орудувати зброєю людей, розв'язували безпосередньо збори членів спілки, які обирали також ватажка та людей на різні інші громадські посади.

Тільки по горах, лісах чи болотяних місцях, де брак місця чи придатної для обробки землі унеможливлював створення великих оселень, як це було, приміром, в Оденвальді в Вестфалії, на Альпах — германці оселялися поодинокими дворами, але й вони створювали між собою громадські спілки, до того, правда, не поле, а луки, ліс і пасовиська являли собою спільне майно всього села, становивши так звану альменду, і всі громадські справи розв'язували громадою.

Плем'я, як об'єднання багатьох, здебільшого сотні таких спілок-громад, виступає переважно тільки як вища судова й військова одиниця. Така громадська організація, як це довів фон-Маврер у дванадцятьох томах своєї великої праці, становить аж до новітнього часу основу й разом із тим основну клітину всієї соціальної тканини раннього середньовіччя, і в суті з таких спілок-громад, що уламки їх і досі ми знаходимо по окремих районах середньої й північної Європи, створилися через різні модифікації феудальні маєтки, села й міста.

З того часу, як стали відомі перші дослідження про первісну громадську власність на землю в Германії, та в північних

країнах, з'явилася теорія, за якою ми маємо тут діло з особливим, специфічно германським інститутом, який можна зрозуміти, тільки виходивши зі своєрідності германського народного характеру. Царма що сам Маврер був вільний від цього національного розуміння аграрного комунізму германців і відзначив аналогічне явище в інших народів, проте переважно в Німеччині не перестають уважати за твердо доведену ту думку, що стародавня сільська марка являє собою особливість германських суспільних і правових стосунків, є продукт «германського духу».

Але майже одночасно з першими Мавреровими працями про первісний сільський комунізм германців з'явилися нові дослідження про зовсім іншу частину європейського континенту. 1847—52 рр. вестфальський барон фон-Гакстгавзен, що на початку 40-х років на бажання російського царя Миколая I зробив мандрівку по Росії, опублікував у Берліні своє «Исследование внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России». З цієї праці здивований світ довідався, що на сході Європи ще й досі є зовсім такі самі явища. Первісний сільський комунізм, що уламки його трудно видобути з-під нашарувань дальших століть та тисячоліть у Німеччині, несподівано оживає перед усіма з усією своєю реальністю в сусідній велетенській державі на сході. У згаданій уже, як і в пізнішій своїй праці, що вийшла в Ляйпцигу 1866 року — «Сільський лад у Росії», фон-Гакстгавзен показав, що російські селяни зовсім не знають приватної власності на землю, луки й ліси, що власник є все село, а окремі селянські родини дістають земельні участки тільки в тимчасове користування за жеребком, так само як стародавні германці.

В той час, як Гакстгавзен об'їжджав країну й досліджував її, в Росії панувало кріпацтво в повній силі; тим дивнішим здавалося з першого погляду те, що під залишним гнітом жорстокого кріпацтва й деспотичної державної машини російське село залишалося вузьким, замкненим маленьким світом, заснованим на сільському комунізмі й товарицькому розв'язанні всіх громадських справ через сільський сход, м і р. Німецький дослідник цього своєрідного явища пояснював російську селянську громаду, як продукт стародавніх слов'янських родинних товариств, що трапляються ще в південних слов'ян, у Балканських країнах, і що докази за існування їх ми знаходимо в стародавніх російських судових книгах іще XII віку й пізніше. Гакстгавзенове відкриття зустрів із захопленням цілий ідейно-політичний напрямок у Росії — слов'янофільство: цей напрямок, що прагнув звеличити слов'янський світ і властиву йому

своєрідність, протиставивши «невичерпану силу» слов'янства «гнилому заходові» з його германською культурою, знайшов для себе найсильнішу точку опори в комуністичному інституті російської селянської громади. Протягом двох-трьох найближчих десятиліть, залежно від того, чи мали ми діло з реакційним, а чи з революційним крилом слов'янофільства, селянська громада то стає одним із трьох щиро-слов'янських китів російського духу: православ'я, царського абсолютизму та селянського патріярхального сільського комунізму, то, навпаки, виступає як пункт опори для того, щоб найближчого майбутнього зробити в Росії соціялістичну революцію, і, минаючи фазу капіталістичного розвитку, далеко раніше від Західної Європи зробити стрибок просто в обітованну країну соціалізму. Обидва протилежні полюси слов'янофільства були проте солідарні в тому переконанні, що російська сільська громада являє собою специфічно слов'янське явище, яке пояснюється своєрідним народним характером слов'янських племен.

Тим часом в історії європейських народів настав новий момент, коли вони зіткнулися з новими частинами земної кулі й ознайомилися наочно зі своєрідними громадськими інститутами в народів, що не належали ні до германської, ні до слов'янської групи. Цього разу мова була не про вчені дослідження чи наукові відкриття, а про реальні інтереси капіталістичних країн Європи та про їхній досвід у царині практичної колоніальної політики. В XIX столітті, за доби капіталізму, європейська колоніальна політика вторувала собі нові шляхи. Мови вже більш не було, як це ми бачимо в XVI столітті, в добу першого наступу на новий світ, про якнайшвидше розкрадання скарбів та природних багатств нововідкритих тропічних країн, із їхніми коштовними металями, корінням, коштовними прикрасами та рабами, якими особливо поживилися еспанці й португальці. Не було мови більше також про широкі торгові авантюри, коли з-за океанських країн привозили на європейські ярмарки різноманітну сировину, за яку в обмін тубільцям цих країн накидали всяку непотріб, що не має ніякої цінності — про авантюри, початок яким зробили в XVIII столітті голландці, подаючи приклад англійцям. Мова йшла тепер поруч із старими методами колонізації, які при нагоді й досі квітнуть чишим цвітом і не вийшли ще з ужитку, також про нові методи довшої й систематичнішої експлуатації людности колоній задля збагачення «метрополії». Цій меті мало служити, поперше, опанування землі, що являло собою основне матеріальне джерело добропуту кожної країни, а, подруге, оподаткування широких народних мас. Здійснюючи це подвійне завдання, європейські

• колоніальні держави мусіли натрапити в усіх екзотичних країнах на непереборну перешкоду; це був своєрідний вид власності, що панував у тубильців, який чинив щонайпертіший опір хижакству європейців. Щоб вирвати землю з рук її передніших власників, треба було спочатку з'ясувати, хто ж є власник цієї землі. Щоб не запроваджувати податки марно, а мати можливість їх і збирати, треба було запровадити податкову відповідальність оподатковуваних¹⁾). Тут європейці натрапили на зовсім чужі їм стосунки, які цілком перевернули всі їхні уявлення про святість приватної власності. Аналогічні були наслідки досвіду англійців у південній Азії та французів у північній Африці.

На самім початку XVII століття скінчилося англійське захоплення Індії; після ступневого опанування узбережжя та Бенгалії англійцям удалося нарешті тільки в XIX столітті підкорити собі важливий край Пенджаб на півночі. Але тільки після політичного опанування краю почалася найтрудніша справа систематичної експлуатації Індії. Англійцям доводилося натрапляти в цьому на кожному кроці на величезні несподіванки: вони відкрили найрізноманітніші великі й маленькі селянські громади, що протягом тисячоліть сиділи на землі, розводили рицарів, і їхнє тихе життя проходило в освячених традицією старих формах; але — який жах! — ніде в цих тихих селах не можна було здібати жодного приватного власника землі. Ніхто не мав права називати своїм той участок землі, що він обробляв, так само, як не міг його продавати, здавати в оренду, віддавати в заставу чи заставляти задля сплати недоимок. Усі

1) Британський уряд, як і уряд східних деспотів, заявляє великий попит на продукти сільського господарства, з тою лише відміною від інших східних деспотів, що він повертає їхній еквівалент у вигляді судових та адміністративних функцій, які виконують відповідні органи, і в вигляді громадських (публічних) робіт, які він систематично виконує. Певні особи чи категорії осіб повинні, звісно, бути відповідальні за правильне надходження цього земельного податку „land-revenue“, і їм повинні бути надані повноваження збирати ці податки з решти власників землі або тих, що її обробляють. Ця подвійна потреба — з одного боку, визначити осіб, безпосередньо відповідальних у певній частині продуктів оброблюваної землі, та в іншій — їм відповідного авторитету — поставила перед урядом Британської Індії з перших днів його колоніального панування одно з найтрудніших завдань, яке навряд чи стояло коли чудом перед будь-яким урядом. Перед урядом Британської Індії було не тільки завдання скласти систему земельного законодавства для чужої країни, а й зробити повну реєстрацію прав окремих індівідів та певних класів, які (права) є в місцевім законодавстві. Протим кроком після приєднання до Британської імперії провінції є встановлення чи перевірка земельного податку, що його вимагає держава. Урядовці, на яких покладається це завдання, відомі під назвою „settlement officers“. Henry Maine, Village Committees in the East and West, 1876. 3 th Edition, p. 31—32.

члени таких громад, що обіймали або чималі роди, або тільки небагато родин, які відкололися від родів, трималися дружньо, вкup; кревний зв'язок одного з одним був усе, власність окремої людини — ніщо. До того англійці змушені були, на здивовання собі, відкрити на берегах Індії й Гангу такі зразки сільського комунізму, проти яких і комуністичний лад стародавніх германських спілок-громад чи слов'янських сільських громад мусів здаватися якимось гріхом приватності власності.

«Ми не бачимо там, — говориться в звіті англійського податкового урядництва за 1845 рік з Індії, — постійних земельних наділів. Кожне володіє там земельним участком лише остаточки, оскільки воно його обробляє. Коли будь-який участок лишається необроблений, він повертається до громади і може бути переданий іншій людині з умовою обробляти його».

Мало не в той самий час в урядовому звіті про управління Пенджабом за 1849—1851 рр. говориться: «Надзвичайно цікаво спостерігати, яке сильне в цих громадах почуття кревної спорідненості й свідомість спільноти походження. Громадська думка так уперто тримається цієї системи, що ми частенько бачимо, як людей, предки яких протягом одного чи навіть двох поколінь не брали ніякої участі в громадському володінні, допускають до нього».

«При такій системі землеволодіння, — пишеться в звіті англійської державної ради про індійські родові громади, — жодний член клану (роду) не може не тільки довести, що він володіє тим чи тим участком громадської землі за правом власності, а навіть за правом тимчасового користування. Продукти громадського господарства йдуть в одну спльну касу, з якої й задовольняють усі потреби.» Отже ми тут взагалі не маємо ніякого загального поділу землі, хоч би навіть на один сільсько-господарський період; неподільно й спільно володіють селяни — члени громади землею й обробляють поля, зносять урожай у спльну сільську комору, яка з капіталістичного погляду англійців повинна була здаватися «касою» і по-братньому задовольняють свої невеличкі потреби плодами ретельної праці. В північно-західному кутку Пенджабу, поблизу кордону Афганістану, існували й інші дуже цікаві звичаї, що являли собою знущання з уявлень про приватну власність. Хоч тут земельні участки розподіляли й періодично переділяли, але — яке чудо! — обмінювалися своїми участками не окремі селянські родини одна з одною, а цілі села кожних п'ять років обмінювали свою землю, до того цілі групи сіл міняли місце свого осідку. «Я не можу, — пише 1852 р. англійський податковий комісар Джемс з Індії вищим державним установам, — замовчати такого своєрідного

звичаю, який зберігається досі в деяких краях: я маю на увазі періодичний обмін земельними участками між окремими селами та їхніми відгалуженнями. В одних районах обмінюються тільки рільною землею, а в інших — навіть і хатами.»

Отже тут, очевидно, знов відкрито своєрідність певної групи народностей, даного разу своєрідність «індуську». Але комуністичні інститути сільської громади в індусів, як своїм географічним розміщенням, так і силою кревних та родицьких зв'язків за своє стародавнє походження.

Споконвічні форми комунізму, що особливо збереглися в найдавніших оселеннях індусів на північному заході, дають підставу робити висновок, що громадська власність, разом із міцною кревною спілкою ґрунтуються на стародавнім ладі, що був у перших оселеннях індусів, — на їхній новій батьківщині, в сучасній Індії. Професор порівняльного правознавства в Оксфорді, колишній член уряду Індії, сер Генрі Мен, уже 1871 року обрав індуські аграрні громади за тему для своїх лекцій і робив паралель між цими громадами та висновками фон-Маврера щодо Німеччини й дослідженнями Нассе про англійські спілки-громади як первісних установ такого, самого характеру, що й германські аграрні громади¹⁾.

Поважний історичний вік цих комуністичних інститутів дав себе відчути здивованім англійцям іще іншим способом, а саме тою стійкістю, з якою вони чинили опір податковій та адміністративній політиці англійців. Тільки в наслідок довгої боротьби, що тривала цілі десятки років, їм удалось через насильство,

1) «Висновки, які сами собою випливають із цих писаних та з усіх даних, являли б, може, інтерес для деяких людей, окрім тих, що провели чи мають намір провести життя в управлінні Індії; але несподіваний і (коли дозволяєт міні говорити про особисті враження) разючий збіг цих даних із даними, які добули письменники, вивчаючи стародавні германські аграрні інститути, набуває для них особливої цінності й ваги. Зразу з різних боків висвітлюється один із найтемніших (цеясних) періодів в історії права та громади для тих, хто знат, яке сильне було упередження проти того погляду, що інститут приватної власності є наслідок довгого процесу повільніх змін протягом якого вона виділилася з колективної земельної власності родин чи ширших об'єднань, — факт існування первісної громади в германських та скандінавських країнах являє надзвичайно великий інтерес; цей інтерес дуже зростає, коли виявить, що Англія, про яку припускали, що вона має з часів завоювань її норманами зовсім незвичайну систему земельної власності — на ділі має багато таких самих рис громадської власності й громадської обробки землі, як і північні країни та суходія; але наш інтерес, я так гадаю, дійде кульмінаційного пункту, коли ми побачимо, що це первісне європейське володіння землею та обробляння її становить зміст чинних в Індії аграрних комуністичних інститутів, що визначає собою політику англійського індійського управління.»

підман та брутальне втручання в старовинне право й у панівні правові уявлення народу створити неможливий хаос у всіх стосунках власності, загальну непевність і збурження величезної селянської маси. Старі зв'язки силою порозривали, тиху самотність сільського комунізму заступили чвари, сварки, нерівність і експлуатація. В наслідок цього утворилися величезні лятифундії, з одного боку, та величезна багатомільйонна маса позбавлених усіх засобів існування селян-орендарів — з другого. Приватна власність святкувала своє поширення в Індії, а разом із нею й голодний тиф, цинга, що з'явилися як постійні гості в долині Гангу.

Проте й після відкриттів, які зробили англійські колоністи в Індії, стародавній аграрний комунізм, що його вже констатовано в трьох великих галузях великої індійсько-германської сем'ї народів, — у германців, слов'ян та індусів, — міг іші вважатися за стародавню особливість спеціально індійсько-германської групи народів, хоч яке є хистке це етнографічне поняття. Але далеко за межі цього кола нас виводять одночасні відкриття французів в Африці. Ми маємо на увазі відкриття, якими констатовано в арабів та в берберів на півночі в Африці наявність таких самих інститутів, які констатовано в серці Європи та на азійськім континенті.

У скотарських арабських народів земля була власністю родів. «Ця родова власність, — писав французький дослідник Дарест 1852 року, — переходить від покоління до покоління, жодний араб не може показати будь-якого участку землі й сказати: «ось це мій».

У кабілів, що їх асимілювали араби й що в них родові спілки вже чимало порозпадалися на окремі галузі, все ж влада народу залишилася дуже сильною: вони спільно відповідали за податки, спільно купляли худобу, що її потім розподіляли між окремими родовими галузями на прохарчування їх; у всіх суперечних питаннях про землю родова рада була за верховного суддю; щоб оселитися комунебудь серед кабілів, потрібна була згода роду; необробленими пустирями так само розпоряджалася родова влада. Проте, як правило, існувала неподільна власність родини, звісно, не в сучасному європейському розумінні, тобто не родини, що складалася з подружжя, а типової патріархальної родини, як її змальовано в стародавніх ізраїльтян у Біблії — з великої групи родичів, яка складається з батька, матері, синів, їхніх дітей, жінок, унуків, дядьків, тіток, небожів та первошніх братів. «У такій групі, — каже другий французький дослідник Летурно 1873 року, — звичайно розпоряджається спільною власністю найстаріший член родини, якого на цю

посаду вибирає родина і який мусить запитувати про думку загальної родинної ради у всіх найважливіших випадках, особливо в питанні щодо продажу чи купівлі землі».

Такий був соціальний лад людності в Альжірі на той час, коли французи обернули цю країну на свою колонію. Франції довелося таким чином у північній Африці натрапити на умови, аналогічні до тих, що їх здібала Англія в Індії. Скрізь європейська колоніальна політика натрапляла на твердий опір від стародавніх громадських спілок із їхніми комуністичними інститутами, які боронили кожного свого члена від експлуататорського натиску європейського капіталу та від європейської фінансової політики.

Одночасно з цими дослідженнями допоміг трохи з'ясувати питання один старовинний напівзабутій спогад перших днів європейської колоніальної політики та походів по здобич до нового світу. У пожовклих хроніках еспанських державних архівів та монастирів збереглося протягом довгих століть легендарне оповідання про країну чудес у Південній Америці, де вже у вік великих відкриттів еспанські конквістадори натрапили на дуже своєрідні інститути. Неясні відомості про цю південноамериканську країну чудес іще в XVII--XVIII ст. ст. проходили до європейської літератури, це були звістки про державу інків, що її знайшли еспанці в теперішнім Перу, де під батьківською теократичною владою добродушних деспотів народ жив на основі повної громадської власності. Фантастичне уявлення про цю казкову комуністичну державу в Перу трималися так цупко, що ще 1875 року один німецький письменник міг говорити про царство інків, як про «майже єдину в історії людства»¹⁾ соціальну монархію, збудовану на теократичній основі, де «більша частина з того, що надхнені ідеалом соціаль-демократи намагаються здійснити в наш час і чого вони досі ніколи ще не досягли», вже практично було здійснене²⁾). Тим часом опубліковано найдокладніший матеріал про цю дивну країну та про лад у ній.

1840 року в перекладі на французьку мову з'явилася чимала оригінальна праця Алонсо Зуріта, колишнього авдитора королівської ради в Мехіко, про управління та аграрні стосунки в колишніх еспанських колоніях Нового Світу. А всередині XIX століття еспанський уряд наважився видобути на світло з архівів старовинні документи, що стосуються завоювання й управ-

¹⁾ Мова, очевидно, йде про працю I. I. von Tschudi „Ollanta, ein altperuanisches Drama Kechuasprache“, Wien, 1875. S. 16. Прим. ред.

²⁾ Докладно про це дивись у Кунова [„Die sociale Verfassung des Inka-Reiches], стор. 6.

ління еспанцями в їхніх американських володіннях. Завдяки цьому зроблено новий і дуже важливий, заснований на документах вклад, як додаток до матеріалів про соціальні стосунки на стародавнім докапіталістичнім щаблі культури в заокеанських країн.

Уже на підставі повідомлень Зуріта російський учений Максим Ковалевський 70-х років прийшов до висновку, що ця казкова держава інків у Перу являє собою не що інше, як країну, де панували ті самі аграрно-комуністичні стосуяки, які вже Маврер свого часу всебічно висвітлив щодо стародавніх германців і які були за панівну форму господарства не тільки в Перу, а й у Мексіко і взагалі у всій тій новій частині земної кулі, що її завоювали еспанці. Пізніші дані дали змогу ретельно дослідити стародавні перуанські аграрні стосунки, отже й намалювати нову картину примітивного сільського комунізму в іншій частині земної кулі, у зовсім іншої раси, на зовсім іншім ізблі культири й зовсім іншої доби, ніж це було в дотеперішніх відкриттях.

Тут ми маємо перед собою стародавню аграрно-комуністичну організацію, яка, панувавши з давніх-давен серед перуанських племен, іще в XVI віці, на час еспанської навали, зберегла свою повну життєздатність. Спілка, що трунтувалася на кревних зв'язках, рід, і тут була за єдиного власника на землю в кожнім селі чи в двох-трьох селях разом; і тут так само оброблювану землю розподіляли між мешканцями села щорічним же-ребкуванням; тут так само всі громадські справи розв'язували на сільських зборах, де й обирали свого старшину. Цікаво, що саме в далекій Південній Америці в індійців знайдено живі сліди такого розвиненого комунізму, який в Європі здавався зовсім неможливим: тут знайшли величезні будівлі, що вміщали цілі роди, з загальними цвинтарями при них. Про одне таке житло повідомляють, що воно вміщало понад 4.000 чоловіків та жінок. Резиденція так званого короля інків, місто Куцко, складалося з кількох таких величезних жител, і кожне з них звали ім'ям того роду, що в ньому жив.

Великий матеріал, що назбирався до середини XIX століття, об 70-х роках, зробив непоправну пробоїну в старих уявленнях про вічність інституту приватної власності й його існування від створення світу, не залишивши від цих уявлень і сліду. Після того, як аграрний комунізм відкрили спочатку вигляді своєрідного ладу германського народу, далі як слов'янський, індуський, арабсько-кабільський, стародавньо-мексиканський лад, як особливість чудесної країни перуанських інків та багатьох інших «спеціфічних» типів народів по всіх частинах

світу, — після цього сам собою напрошується висновок, що цей сільський комунізм взагалі не є «народня особливість» будь-якої раси чи частини світу, а що він являє собою загальну типову форму людського суспільства на певній стадії його культурного розвитку. На початку офіційна буржуазна наука, особливо політична економія, чинила великий опір такому погляду. Англійська школа Сміта Рікардо, що пацувала в цілій Європі в першій половині XIX століття, рішуче заперечувала саму можливість громадської власності на землю. Так само як колись цілковите неуцтво й обмеженість перших еспанських, португальських, французьких і голландських завойовників нововідкритої Америки, що зовсім не розуміли аграрних стосунків тубільців і не знаходили там приватних власників, — привели просто до того, що вони об'явили цю країну за «королівську власність», за майно фіску; так само робили в добу буржуазної «просвіти» найвидатніші світила економічної вченості. У XVII столітті, наприклад, французький місіонер Дюбуа писав про Індію: «Індуси не знають ніякої земельної власності. Земля, яку вони обробляють, є власність монгольського уряду». А один доктор медицини в Монпельє п. Франсуа Берньє, що об'їжджав в Азії землі Великого Могола і вже 1699 року опублікував в Амsterdamі дуже відомий опис цих країн, з обуренням казав: «Ці три держави — Туреччина, Персія й передня Індія — знищили навіть усяке уявлення про «моє» й «твое» щодо земельного володіння, те уявлення, що є за основу всякого добра й краси на землі». Таке саме грубе неуцтво й нерозуміння всього, що не створене «по образу й подобі» капіталістичної культури, виявив у XIX столітті вчений Джемс Мілл, батько знаменитого Джона Стоарта Мілла, коли писав у своїй історії Британської Індії: «На основі всіх розглянених у нас фактів ми можемо прийти до того єдиного висновку, що земля в Індії належить владареві, бо як ми відмовимося від такого припущення, то ми не зможемо взагалі сказати, хто є власник». Те, що власність на землю просто належить індуським селянським громадам, які її обробляли протягом століть, те, що може існувати країна, де земля не є засіб експлуатації чужої праці, а тільки джерело існування самих трудящих, — усього цього абсолютно не може забагнути великий учений англійської буржуазії. Можна просто замилуватися з такого духовного обрію, обмеженого чотирма стінами капіталістичного господарства; це виявляє тільки, що офіційна наука доби буржуазної просвіти має далеко вужчий виднокруг і культурно-історичне розуміння, ніж римляни, що жили майже біля тисячі років перед тим і що їхні полководці, як Цезар, історики, як Тацит, залишили нам надзвичайно цінні вражіння

ї описи зовсім чужих їм господарчих та соціальних стосунків германських варварів.

Протягом усього свого існування буржуазна політична економія як знаряддя ідеологічного виправдання панівної форм експлуатації найменше визначалася розумінням інших форм культури та господарства, і іншим галузям науки, що стояли далі від суперечливих інтересів та боротьби між капіталом та працею, припало визнати в комуністичних установах передніших часів загальну панівну форму господарчого й культурного розвитку на певному етапі. Уперше прийшли до визнання аграрного комунізму як міжнародної, поширеної по всіх частинах світу й серед усіх рас, примітивної форми господарчого розвитку, юристи, як от фон-Маврер, Ковалевський та англійський професор в Індії сер Генрі Мен. Так само й американському соціологові-юристові Моргану випало відкрити відповідну соціальну структуру первісного суспільства як базу розвитку цієї господарчої форми. Чимала роль заснованих на кревнім зв'язку спілок у стародавніх комуністичних сільських громадах впадала в очі дослідникам як в Індії, так і в Альжірі, а також у слов'ян. Германці, як це твердо з'ясовано дослідженнями Маврера, селилися по Европі не інакше, як родами, кревними групами. Історія стародавніх народів, греків та римлян, доводить на кожному кроці, що рід відогравав у них із давніх-давен величезну роль як соціальна група, як господарча одиниця, як правовий інститут, як замкнене коло релігійного пункту. Нарешті майже всі мандрівники по так званих диких країнах повідомляють із дивною одностайністю про той факт, що чим примітивніший народ, тим більша в житті цього народу роль кревних спілок, тим більше панують вони в його соціальних та господарчих стосунках і уявленнях.

Отже перед науковим дослідженням повстала нова й надзвичайно важлива проблема: що власне являють собою ті родові спілки, що за стародавніх часів мали таку велику вагу, як вони розвинулися, в якім зв'язку вони перебували з господарчим комунізмом та господарчим розвитком взагалі? Усі ці питання вперше висвітлив незвичайно ясно 1877 року Морган у своїм «Первіснім суспільстві». Морган, проживши більшу частину свого життя серед індійського племені ірокезів у штаті Нью-Йорк і дослідивши щонайгрунтовніше стосунки в цьому дуже примітивному мисливському племені, через порівняння наслідків, яких він дійшов, із даними, відомими про інші первісні народи, прийшов до нової, широкої теорії про форми розвитку історії людського суспільства протягом дуже довгого часу, за який нема ніяких історичних відомостей. Морганові

ідей, що проклали зовсім нові шляхи та що й досі зберегли свою силу, дарма що з того часу з'явилося дуже багато нового матеріалу, на підставі якого зроблено чимало поправок у його побудованнях, можна резюмувати так¹⁾):

І. Морган перший надав вивченю історичної культури наукової системи тим, що він з ясував у ній певні щаблі розвитку й виявив основнічинні сили цього розвитку. До того часу величезний період суспільного життя перед писаною історією, так само як і суспільні стосунки серед сучасних первісних народів, з усією різноманітнію масою форм та стадій у них, малочували як більш чи менш непрохідний хаос, звідкіль лише подекуди могли бути видобуті розрізнені розділи й фрагменти на світло наукового дослідження. Особливо ваги надавали означенням «дикий стан» та «варварство», якими звичайно сумарно характеризували ці стосунки з негативного боку, як відсутність усього того, що відповідає поняттю «цивілізації», тобто впорядкованого життя людини в тодішньому його розумінні. З цього погляду справжнє, впорядковане, гідне людини суспільне життя почалося тільки тим станом, який змальовано в писаній історії. Все, що стосується до «дикого стану» та «варварства», становить тільки малоцінний, ганебний етап на шляху до цивілізації, напівтаринне існування, на яке сучасний культурний світ може дивитися тільки з поблажливою погордою. Так само як для офіційних представників християнської церкви всі первісні дохристиянські релігії становлять довгий ряд помилок людства в шуканні правдивої релігії, так і для економістів усі примітивні господарчі форми, являли собою лише безпорадні спроби в шуканні єдиної правдивої форми господарства: приватної власності і експлуатації, якими й починається писана історія та цивілізація. Морган завдав рішучого удару цьому уявленню, розглядаючи всю первісну історію культури як рівноцінну, навіть як важливішу частину безпе-

¹⁾ До рукопису авторка додала таку цитату з написом „ad“, що, очевидно, повинна бути вставлена в цьому місці:

„Коли навіть одні Морганові гіпотези можуть бути неправильні, а інші можуть бути прийняті умовно, то все ж ніхто не має права заперечувати ту його заслугу, що він перший довів тотожність ізвінічно-американських тотемних спілок із римськими „gentes“; що, подруге, він відзначив, що сучасні системи кревности й форми родини є наслідок довгого процесу розвитку. Через це завдяки йому до деякої міри стали можливі новітні дослідження і вперше закладено підвалини, на яких можна було почати будівлю. Він не мав на увазі – та це й неможливе – дати остаточні висновки, що претендують на цілковиту безперечність, бо дослідження даліко не закінчені ще і завжди можуть з'явитися нові погляди, які можуть інакше висвітлити загальну картину в тій чи тій частині“. Сипов, Die Verwandschaftsorganisation der Australneger, стор. 190.

первного ланцюга розвитку людства, безмежно важливішу як своєю безконечнотою довжиною проти короткого періоду писаної історії, так і вирішальними досягненнями культури, яких дійшли за той довгий передсвітанковий період суспільного буття людства. Тим, що Морган уперше заповнив поняття «дикість», «варварство», «цивілізація» позитивним змістом, він зробив їх точними науковими поняттями й обернув на знаряддя наукового дослідження. Дикість, варварство, цивілізація з погляду Морганового — це три періоди розвитку культури, відокремлені один від одного цілком певними матеріальними ознаками, і ці періоди поділяються на нижчу, середню й вищу стадії, відмінні знову ж конкретними певними успіхами й досягненнями культури. Хай стараються педантичні всезнайки, доводивши, що середній етап дикості починається не з рибальства, як це вважає Морган, що вищий етап починається не з винаходу лука та стріл тощо, бо часто був протилежний порядок, а іноді цілі етапи через природні умови й зовсім могли випасти, — це закиди, що їх можна правда робити проти всякої історичної класифікації, коли її по-рабському сприймають як задубілу абсолютну схему, що сковує подібно до залізного ланцюга наше пізнання, замість того, щоб служити йому за живу, гнучку, провідну нитку. За неперевершенну заслугу Морганову є й те, що він своїми науковими класифікаціями створив передумови для дослідження первісної історії, як за Ліннеєву заслугу є встановлення першої наукової класифікації рослин. Проте між ними є велика різниця. Лінней, як відомо, взяв за основу своєї систематики рослин дуже зручну, але суто зовнішню ознаку статевих органів у рослинні, і цей перший підсобний спосіб, як це згодом зрозумів і сам Лінней, мусів поступитися перед живою, справжньою класифікацією з погляду історії розвитку рослинного світу. Морган же, навпаки, саме вибором основного принципу, на якому тримається його систематика, надзвичайно запліднив дослідження: за вихідний пункт для своєї класифікації він узяв те твердження, що в кожний даний момент наявні способи суспільної праці, тобто виробництво, визначають насамперед за кожної історичної доби, починаючи з найперших початків культури, суспільні стосунки людей і вирішальні досягнення виробництва являють собою основні віхи суспільного розвитку.

2. Друге велике досягнення Морганове стосується родинних взаємин первісних громад. І тут так само, на основі великого матеріалу, що його він зібрав, досліджувавши питання у всіх народів, він встановив першу науково обґрунтовану послідов-

ність у розвитку форм родини, починаючи з найдальших форм іонайпримітивнішого суспільства й кінчаючи панівною за наших часів моногамією, тобто статим, санкціонованим від держави шлюбом чоловіка й жінки з переважною ролею в родині чоловіка. Правда, з того часу з'явився також матеріял, що зробив деякі корективи в Моргановій схемі розвитку родини. Проте основні лінії його схеми як першої, послідовно розробленої з погляду ідеї розвитку схеми розвитку форм людської родини від давніх-предавніх часів і аж до наших часів, і досі є коштовний вклад у скарбницю науки про суспільство. Але цю ділянку Морган збагатив, правда, не тільки систематикою, а й геніяльною основною думкою про залежність між родинними стосунками всякого суспільства чи чинною в ньому системою кревности. Морган перший звернув увагу на той разючий факт, що в багатьох первісних народів дійсні стосунки кревности й походження, тобто дійсна родина зовсім не погоджується з назвами кревности, якими люди означають ці стосунки, та з взаємними зобов'язаннями, що походять для них із цих назов. Він перший подав суто матеріалістичне, діялектичне пояснення цього загадкового явища. «Родина, — каже Морган, — являє собою активний елемент. Вона ніколи не буває нерухливою, а розвивається з нижчої форми ввищу, відповідно тому, як прогресує з нижчої стадії до вищої суспільство, і переходить, нарешті, з одної форми до зовсім іншої, вищої форми. Системи кревности, навпаки, пасивні. Тільки через довгі періоди часу відзначають вони прогрес, що його зазнала протягом часу родина, і з ними стаються радикальні зміни тільки тоді, коли радикально змінилася родина»¹⁾). Отже виходить, що в первісних народів діє ще система кревности, яка відповідає ранішим, уже віджилим формам родини, подібно до того, як уявлення її ідеї людини здебільшого ще довго чіпляються за лад, через який уже переступив фактичний матеріальний розвиток суспільства.

3. На основі історії розвитку родинних стосунків Морган дав перше вичерпне дослідження тих стародавніх родових спілок, які ми здираємо на початку історичного переказу у всіх культурних народів — у греків і римлян, у кельтів і германців, у стародавніх ізраїльтян — і які можна спостерігати ще в більшій частині первісних народів, що існують тепер. Він довів, що ці спілки, які ґрунтуються на кревній спорідненості й спільноті походження, являють собою, з одного боку, тільки ви-

¹⁾ Л. Морган, Первісна громада.

сокий щабель розвитку родини, а, з другого боку, є за основу суспільного життя народів загалом¹⁾) протягом того довгого періоду, коли ще не існували держави в сучасному розумінні, тобто не було ніякої політичної примусової організації на сталій територіальній основі. Кожне плем'я, складаючись із певного числа родових спілок, або, як їх називали римляни, *gentes*, займало свій власний район, що цілком йому належав, і всередині кожного племені родова спілка була за одиницю, де провадили спільне господарство на комуністичних засадах, де не було ні багатих і бідних, неробів і робітників, панів і рабів і де всі громадські справи розв'язували на основі вільного вибору та спільної ухвали. Як живий приклад таких стосунків, через які колись пройшли всі народи сучасної цивілізації, Морган малоє докладну картину родової організації американських індійців, якою вона була за часів завоювання Америки від європейців.

«Всі члени (ірокезького роду) були особисто вільні й зобов'язані шанувати волю інших; вони були рівні один з одним у повноваженнях та в особистих правах, бо ні сахем²⁾, ні вата жок не претендували ні на які переваги; вони становили братство, об'єднання кревними зв'язками. Воля, рівність і братерство були за основні, хоч і не формульовані принципи роду. Це має істотну вагу, бо рід був за одиницю всієї суспільної системи, був за основу, на якій організовано індійське суспільство... Це досить пояснює почуття незалежності й особистої гідності у вчинках, як риси індійського характеру, що їх визнають усі»³⁾.

4. Родова організація приводить суспільний розвиток до порога цивілізації, що її Морган характеризує, як ту недовгу но-вітню добу в історії культури, де на руїнах комунізму й стародавньої демократії виникає приватна власність, а з нею й експлуатація, публічна організація примусу — держава й безмежна влада чоловіка над жінкою, що виявляються в державі, в праві власності та в родині. На цей відносно недовгий історичний період припадають найбільші, надзвичайно швидкі успіхи в галузі виробництва, науки, мистецтва, але заразом і найбільший розрив суспільства, в наслідок класових суперечностей, найбільші страждання народів мас і максимальне

¹⁾ [Родова організація виникла, всупереч Моргановому припущення, не в родинній системі "Пуналуа", а пізніше. Як не цілком переконливо довів Кунов, вона незалежна від цієї родинної системи, вона існувала вже давно, одночасно з нею в первісних народів].

²⁾ Тобто ватажок мирного часу. Прим. ред.

³⁾ Морган, Первісна громада.

поневолення їх. Ось власна Морганова думка про нашу сучасну цивілізацію, якою він закінчує наслідки свого класичного дослідження.

«Коли настала цивілізація, багатство почало так надзвичайно зростати, його форми стали такі різноманітні, уживання його таке широке, а розпорядження ним в інтересах власників таке розумне, що це багатство зробилося силою, непереможною для народів. Людський розум стоїть безпорадний і розгублений перед своїм власним витвором. Але настане час, коли людський розум зміцніє задля панування над багатством, коли він твердо встановить як залежність між державою та власністю, що він її охороняє, так і межі прав власника. Інтереси суспільства стоять безперечно вище від приватних інтересів, між одними й другими треба встановити справедливу гармонію. Сама по-гоня за багатством не є кінцеве призначення людства, коли тільки прогрес залишиться законом для майбутнього, так само як він був за закон для минулого. Час, що минув від початку цивілізації, являє собою тільки невеличку частину як минулого життя людства, так і наступного його життя. Нам загрожує загибель суспільства, як кінцевий наслідок історичного змагання, що за едину мету його є багатство; бо таке змагання містить у собі елементи свого власного знищення. Демократія в управлінні, братерство в суспільних стосунках, рівність у правах, загальна освіта характеризуватимуть собою дальший, вищий щабель суспільства, до якого безнастінно прагне досвід, розум і наука. Це буде переживання знов — але в вищій формі — волі, рівності й братерства стародавніх родів»¹⁾).

Морганове дослідження мало величезну вагу для пізнання господарчої історії. Стародавнє комуністичне господарство, до того відкрите лише в поодиноких випадках, але не пояснене, він констатував, як загальне явище на широкій основі послідовного розвитку культури, зокрема родової організації. Первісний комунізм із відповідною йому демократією та соціальною рівністю виступив через це як джерело суспільного розвитку. Поширивши таким чином обвій доісторичного минулого, він змалював усю сучасну цивілізацію з її приватною власністю, класовим пануванням, владою чоловіків, примусовою державою й примусовим шлюбом просто як коротку минулу фазу, що сама, вийшовши з надр первісного комуністичного суспільства, яке розклався, так само змушенна буде в майбутньому поступитися місцем перед вищими соціальними формами. Але цим Морган заклав твердо новий камінь під будову наукового со-

¹⁾ Морган, Первісна громада.

ціялізму. В той час, як Маркс і Енгельс економічною аналізою капіталізму довели неминучість історичного переходу суспільства в близькому майбутньому до комуністичного світового господарства й цим створили певну наукову базу для соціалістичних прагнень,— Морган до певної міри створив велетенський, наріжний камінь для будівлі, що її спорудив Маркс-Енгельс, показавши, що комуністичне демократичне суспільство, хоча б і в інших первісних формах, обіймає все довге минуле культурної історії людства до сучасної цивілізації. Таким чином благородна традиція стародавності простягає свою руку революційним прагненням майбутнього, коло пізнання гармонійно замикається і в цій перспективі сучасний світ, із його клясовим пануванням та експлуатацією, що видає себе за суть і єдиний зміст культури, за найвищу мету світової історії — виявляється просто як нікчемний минущий етап у великому культурному поході людства.

2

Морганове «первісне суспільство» з'явилося наче дальший вступ до «Комуністичного маніфесту» Маркса та Енгельса. Ясно через це, що воно повинне було викликати реакцію від буржуазної науки. Протягом двох-трьох десятків років, що минули з середини XIX століття, уявлення про первісний комунізм із різних боків проходили до науки. До того часу, поки мова була тільки про поважні «старовинності германського права», про «своєрідні особливості слов'янського племені» чи про історичні розкопини в перуанській державі інків тощо, дослідження не виходили за межі звичайнісінських наукових курійозів, позбавлених актуального значіння й безпосереднього зв'язку з злободеними інтересами та повсякденною боротьбою буржуазного суспільства, і навіть дослідження прямолінійно-консервативних чи помірковано-ліберальних державних діячів, як от Людвіг фон-Маврер чи сер Генрі Мен, могли бути розцінювані як чимала заслуга їхніх авторів.

Однак цей зв'язок скоро встановили, і саме в двох напрямках. Уже колоніальна політика привела, як ми це бачили, до сутички реальних матеріальних інтересів буржуазного світу з примітивним комуністичним ладом. Чим інтенсивніше починав у Західній Європі з середини XIX століття, після завірюх Лютневої революції 1848 року, складатися капіталістичний лад, тим гостріша була ця сутичка. До того дедалі більшу роль з часів Лютневої революції почав відогравати інший ворог у власному таборі буржуазного суспільства — революційний робітничий рух. Починаючи з червневих днів 1848 року в Парижі, «червона

примара» не зникає більше з суспільної арени, щоб 1871 року знову спалахнути сліпучою загравою комуни, загрожуючи знищити французьку й міжнародну буржуазію. У світлі цієї жорстокої клясової боротьби виявили своє небезпечне обличчя новітні відкриття науки — первісний комунізм. Дошкулена в своїх клясових інтересах буржуазія відчула деяку неясну спорідненість між первісними комуністичними традиціями, що чинили їй упертій опір у колоніяльних країнах на шляху «европеїзації» тубільців, яка дає великі зиски, і новою евангелією революційного обурення пролетарських мас у старих капіталістичних країнах. Коли в французькому національному зібрannі 1873 року мала розв'язатися доля нещасних арабів в Алжирі на підставі закону про насильне запровадження приватної власності, в цьому зібрannі, що дихало боягузтвом і хижкістю переможців Паризької комуни, знов і знов лунала мова про те, що первісна громадська власність в арабів за всяку ціну мусить бути знищена «як форма, що підтримує в головах комуністичну тенденцію». Разом із тим усі блага нової німецької імперії, епоха ґрюндерства, перший капіталістичний крах 70-х років та біスマрківський режим крові й заліза з законом проти соціалістів з особливою силою загострили в Німеччині клясову боротьбу, вигнавши всяку добродушність із царини наукового дослідження. Нечуване зростання німецької соціаль-демократії, як втілення в житті теорії Маркса та Енгельса, надзвичайно загострило клясовий інстинкт буржуазної науки в Німеччині. І тут так само починається щонайсильніша реакція проти теорії первісного комунізму. Такі історики культури, як Ліпперт та Шурц, такі економісти, як Бюхер, соціологи, подібні до Штарке, Вестермарка й Гроссе, є одностайні тепер у завзятій боротьбі з теорією первісного комунізму, а особливо з Моргановими теоріями про розвиток родини та про колишнє панування родової організації з її рівністю статів на основі загальної демократії¹). Наприклад, п. Штарке в своїй «Первісній родині» (1888 року) зве Морганові гіпотези про систему кревности «дикою мрією», «щоб не сказати — марнням у гарячці»²). Але навіть і серйоз-

¹⁾ [Проф. Макс Леман (Лайпциг), проти Моргана в „Historische Zeitschrift“, № 68, стор. 450, в зауваженні на вислів Павла Генненберга (що Морганова праця „Первісне суспільство“ та Бахофеїн „Матріярхат“ настірливо стукаються в двері науки): „Ми висловлюємо жаль, що наш колега часами прислухається до цього стуку; ми залишимо п. Моргана за дверима Хай він краще частує панів Енгельса та Бебеля цими порціями удаваного знання, яких вони потребують, щоб обґрунтувати свої фантазії“].

²⁾ Теорії й критику Штарке та Вестермарка Кунов піддав у своїх „Родових організаціях австралійських негрів“ (1894 року) грунтовному й нещадному розглядові, на який обидва ці автори досі, оскільки нам відомо, не від-

ніші вчені, як от автор ліпшої історії культури, яку ми маємо, Ліпперт, провадить боротьбу проти Моргана. На підставі застарілих поверхових доповідів місіонерів XVIII століття, великих неуків у царині економіки й етнології, та цілком нехтуючи прекрасні Морганові праці, Ліпперт подає картину господарчого життя індійців Північної Америки, — саме тих індійців, що життя їхнє з своєрідною соціальною організацією так ґрунтовно, як ніхто інший, зображене морганом — як доказ того, що в мисливських народів взагалі не існувало ніякого громадського регулювання виробництва й ніяких «турбот», про інтереси цілого та про майбутнє, що там скоріше відсутня була будь-яка пляновість і свідомість. Таке безглузде перекручення комуністичних інститутів, що існували в дійсності серед індійців, Ліпперт бере без ніякої критики в обмежених європейським виднокругом місіонерів; це ми бачимо, наприклад, із такої цитати в Ліпперта з історії місії євангельських братчиків серед індійців Північної Америки з Лоскіля 1789 року: «Багато їх (американських індійців), — каже наш прекрасно зорієнтований місіонер, — такі ліниви, що вони сами нічого не сіють, але цілком покладаються на те, що інші не зможуть відмовитися поділити з ними свої запаси; через те, що таким чином працьовитіші користуються наслідками своєї праці не більше, ніж нероби, іхні засіви з часом чимраз меншають. Коли ж зима буває така сурова, що глибокий сніг заважає полюванню, то легко настає загальний голод, до того часто гине багато людей. Злідні навчають їх уживати як харч коріння трав та кору з дерева, особливо кору з молодих дубків». Таким чином, — додає Ліпперт до слів свого свідка, на якого він посилається, — відбувається природно поворот до переднішої байдужості й переднішого способу життя. І в цій індійській громаді, де ніхто «не має права відмовитися» ділитися своїми запасами з іншими і де «євангелицький брат» констатує цілком довільно на європейський зразок поділ на «ледарів» і «працьовитих», Ліпперт гадає знайти кращий доказ проти первісного комунізму.

«Іще менше, звичайно, спостерігається, — каже Ліпперт, — на цій стадії піклування старшого покоління тим, щоб підтримати життя молодшого. Індієць чимало вже відрізняється від первісної людини. Коли в людини є знаряддя, в неї вже

повіли ні слова. Це, звичайно, не заважає тому, що новітні соціологи, як от приміром, Гроссе, без тіні будь-якого сумніву вважаються за авторитетів першого рангу, що розбили Моргана. З тими, хто розбиває Моргана, трапляється майже те саме, що й зі спростувачами Маркса: буржуазна наука задоволяється склерованими проти огидних її революціонерів тенденційними писаннями, де добре наміри заміжують собою наукове дослідження.

є уявлення про власність, але воно поширюється тільки на це знаряддя. Такі уявлення є в індійців уже на найнижчій стадії. Але в цьому первісному володінні зовсім нема комуністичних рис. Розвиток починається з протилежного¹⁾.

Проф. Бюхер протиставив первісному комуністичному господарству свою «теорію індивідуального добування харчів» в первісних народів та теорію про «безмежно довгі епохи», протягом яких людина «існувала не працюючи». Для історика культури Шурца проф. Карл Бюхер із його «геніальним поглядом» є пророк, за яким він сліпо йде в питаннях щодо первісних господарчих стосунків²⁾). Але за найтиповішого й за найенергічнішого оборонця реакції від небезпечних учень первісного комунізму з родовою організацією суспільства, від теорії «отця церкви німецької соціаль-демократії» — Моргана є п. Ернст Гроссе. З першого погляду Гроссе сам є прихильник матеріалістичного розуміння історії, тобто він пояснює різні правові, родові й духовні форми суспільного життя виробничими стосунками даної доби як чинника, що визначає ці форми. «Здається тільки небагато істориків культури, — каже він у своїй книжці «Походження мистецтва», що вийшла 1894 року, —

¹⁾ ad. 11. Ліпперт.

Роля потреби в розвитку культури, обопільна залежність між потребами й продуктивністю праці.

Необмежений технічний прогрес.

Лінощі первісної людини, Ліпперт-Спенсер, стор. 37 і далі.

Відсутність пляну в господарстві. Ліпперт, стор. 37 і дальші (недостача й надлишки).

Тип первісної людини. Ліпперт, стор. 37 і дальші.

NB. Ніякої організації, ніякого „соціального завбачання“ в дикуні. Див. похоронні церемонії в бороро (ф.-д. Штайнер). „Відсутність піклування про майбутнє“ в дикунів. Ліпперт, стор. 40. Активізоване капіталістичне хижакство господарства. Знищення лісів в Італії, спустошення гірської Шотландії, занехаяність шляхів і каналів в Індії, в Єгипті тощо; зникнення риби по озерах північної Італії; винищенні тюленів, буйволів, слонів; знищення кавчукаового дерева; знищення цілих народів: австралійців, тасманійців, африканських негрів (що працюють на американських плянтаціях), американських індійців і цілих поколінь європейських пролетарії!!!

„Безсердечність“ дикунів. Ліпперт, стор. 39. Та ж вони справжні янголи проти жорстокості „цивілізації“ щодо своїх супротивників. Сучасний капіталізм.

²⁾ Проф. Евард Майер у своїй праці «Вступ до історії стародавніх часів» (вийшла 1907 року) пише: „Припущення Г. Ганзена, яке обґрунтуеться й яке набуло загального визнання, припущення, що ніби, як про це каже Цезар і Тацит, громадська власність на землю з періодичними переділами була до виникнення приватної власності, — тепер дуже заперечують; у всякім разі російський „мир“, що є типове для цього явище, виник тільки в XVII столітті“.

А втім, останнє твердження проф. Майер некритично бере з старої теорії російського професора Чічеріна.

зрозуміли всю вагу господарчої форми; її дуже легко оцінити нижче, ніж слід. Господарча діяльність є життєвий центр усякої форми культури; вона справляє на всі інші чинники культури глибокий і непереможний вплив, тим часом як сама визначається не стільки культурними, скільки природними умовами — географічними й метеорологічними. З деякою підставою можна назвати форму виробництва первісним явищем культури, а всі інші явища культури — похідними, другорядовими, — звичайно не в тому розумінні, що всі вони виникають із цього первісного факту, а в тому розумінні, що всі вони, хоч і з'являються самостійно, складаються й розвиваються під могутнім тиском панівного господарчого принципу¹⁾). З першого погляду здається, що сам Гроссе завдячує своїми головними міркуваннями «отцям церкви німецької соціаль-демократії» — Марксові й Енгельсові, хоч він, це цілком зрозуміло, жодного слова старається не сказати, з чиїх наукових джерел він у готовому вигляді черпає свою перевагу над «більшістю істориків культури». Щодо матеріалістичного розуміння історії він є навіть «більший католик, ніж сам папа». В той час, як Енгельс — разом із Марксом, що є один із творців історичного матеріалізму — довів, що розвиток родинних стосунків за первісної доби аж до утворення сучасного державно-санкціонованого примусового шлюбу, не залежав від зміни господарчих форм,уважав, що в основі цього розвитку були лише інтереси збереження людського роду та розмноження його, — Гроссе йде тут далеко далі. Він створює теорію, за якою кожна форма родини є за всіх часів безпосередній продукт господарчих стосунків, що панують за даної доби. «Ніде, — каже він, — культурне значіння господарчого моменту не виступає так ясно, як у розвитку родини. Старовинні форми родинних стосунків, що спонукали соціологів до ще дивніших гіпотез, стають незвичайно ясні, коли розглядати їх у зв'язку з формами виробництва»²⁾.

Книжка «Форми родини й форми господарства», що вийшла 1896 року, присвячена цілком обґрунтуванню цієї думки. Разом із цим Гроссе є рішучий супротивник учнення про первісний комунізм. І він так само намагається довести, що суспільний розвиток людства почався не з громадської власності, а з власності приватної; виходивши зі свого погляду, він так само, як і Ліпперт та Бюхер, старається довести, що чим глибше ми заходимо в первісну історію, тим виключніше й сильніше

¹⁾ Е. Гроссе, Походження мистецтва.

²⁾ Там само.

виступає «індивід» із своєю «індивідуальною власністю». Що-правда, не можна просто відмахнутися від комуністичної сільської громади, відкритої в усіх частинах світу, та зв'язаних із нею родових спілок, або, як їх зве Гроссе, Sippen. Але Гроссе запевняє, — і в цьому полягає його власна теорія, — що родові організації з'явилися як рямки комуністичного господарства тільки на одній певній стадії розвитку: за доби нижчого рільництва; перейшовши ж до вищих форм рільництва, родові організації розпалися й поступилися своїм місцем «індивідуальній власності». Таким способом Гроссе з виглядом переможця ставить просто догори ногами історичну перспективу, що її встановив Морган-Маркс. Згідно з їхнім поглядом, комунізм був за початок культурного розвитку людства, за форму господарчих стосунків, у супроводі якої відбувався цей розвиток на протязі безмежно довгого періоду, і ця форма тільки з цивілізацією починає розкладатися, щоб поступитися місцем перед приватною власністю; до того доба цивілізації знову ж іде назустріч швидкому процесові розпаду й повернення до комунізму в вищих формах соціалістичної суспільної організації. За Гроссе виходить, що саме походження й прогрес культури зв'язаний із приватною власністю і тільки на одній певній стадії, за доби нижчого рільництва, вона тимчасово поступилася місцем перед комунізмом. За Марком, Енгельсом та Морганом початковий і кінцевий пункт в історії культури є спільна власність і спільна солідарність, а згідно з Гроссе та його колегами по буржуазній науці — «індивід» із приватною власністю. Але цього ще недосить. Гроссе є рішучий противник не тільки Моргана й первісного комунізму, а й взагалі теорії розвитку, застосованої до соціального життя, і всю силу своїх крин скеровує на адресу дитячих голів, що намагаються змалювати всі явища суспільного життя як ряд форм розвитку, як якийсь єдиний процес, як рух людства від нижчих до вищих форм життя. Проти цих основних тверджень, що є за базу всієї сучасної науки про суспільство взагалі, та історичних поглядів і вченъ наукового соціалізму зокрема, бореться як типовий буржуазний учений пан Гроссе зі всією енергією, на яку він тільки здатний. Людство, — заявляє й підкреслює він, — рухається зовсім не одною тільки лінією й в одному тільки напрямку; а оскільки різноманітні умови життя народів, оскільки ж різноманітні й їхні шляхи та цілі¹⁾). Таким чином в особі Гроссе буржуазна суспільна наука в своїй реакції на революційні висновки своїх

¹⁾ Е. Гроссе, Форми родини й форми господарства.

власних відкриттів докочується до того пункту, до якого докотилася буржуазна вульгарна економія в своїй реакції на класичну економію — до заперечення взагалі закономірності соціального розвитку¹⁾). Придивімось ж трохи ближче до цього специфічного «історичного матеріалізму» найостаннішого поборника Маркса, Енгельса та Моргана.

Гроссе говорить дуже багато про «виробництво» й увесі час тлумачить про «характер виробництва», як про чинник, що визначає культуру. Що ж розуміє він під виробництвом та його характером?

«Форма господарства, панівна чи переважна в певній соціальній групі, спосіб, яким члени цієї групи добувають собі засоби до життя — це факт, приступний безпосередньому спостереженню, і в своїх головних рисах скрізь може бути з'ясований із належною ясністю. Можна ще вагатися щодо релігійних чи соціальних поглядів в австралійців, але щодо форми їхнього господарства неможливі ніякі сумніви: австралійці — це мисливці й збирачі рослин. Може неможливо збегнути духовну культуру стародавніх перуанців, але факт є те, що громадянини держави інків були хліборобським народом, і це очевидно для всякого дослідника»²⁾.

Таким чином під «виробництвом» та його «характером» Гроссе просто розуміє головне джерело засобів існування народу в кожний даний момент. Полювання, рибальство, скотарство, рільництво — це ті «виробничі стосунки», що визначають собою всі інші форми культури народу. Тут треба насамперед відзначити, що оскільки мова йде про такі мізерненькі відкриття, почуття вищості в п. Гроссе над «більшістю істориків культури» видається принаймні дуже необґрунтованим. Розуміння того, що характер головного джерела засобів існування даного народу має особливу вагу для його культурного розвитку, зовсім не є свіжоспечено відкриття п. Гроссе, а старовинний, поважний аксесуар усіх дослідників історії культури. Саме це й привело до встановлення загальноприйнятого поділу народів на мисливські, скотарські й хліборобські, що його на всі лади повторюють у всіх історіях культури й що до нього після довгих вагань кінець-кінцем приходить і сам п. Гроссе. Але це уявлення не тільки дуже старе, а також — у тім вульгарнім трактуванні, яке дає йому Гроссе — хибне. Коли ми знаємо тільки те, що якийсь народ живе з полювання, скотар-

¹⁾ [Збирати тільки матеріали та „спостережені факти” — це зовсім подібне до гасла „Ferit für Sozialpolitik“ („Спілка соціальних реформ“) із її монографіями].

²⁾ Е. Гроссе, Походження мистецтва.

ства чи рільництва, то ми ще нічого не знаємо про його виробничі стосунки та про його культуру. Готентоти, що живуть на південному заході в Африці, в яких німці одібрали їхні череди й тим позбавили їх джерела існування, поставивши їм за це сучасних рушниць, змушені були знов обернутися в мисливців. Проте характером виробничих стосунків це «мисливське плем'я» має дуже мало спільногого з індійськими мисливцями в Каліфорнії, що досі живуть у первісній одірваності від цілого світу; вони знову ж дуже мало подібні до мисливських компаній у Канаді, що живуть із того, що постачають шкури тварин для сировинної торгівлі американським і європейським капіталістам. Перуанські скотарі, які до еспанської навали за панування інків пасли свої лами в Кордильєрах на комуністичних засадах; арабські номади, з їхніми патріярхальними чередами в Африці та Аравії; сучасні селяни в швайцарських, баварських чи в тірольських Альпах, які в самім центрі капіталістичного світу ведуть свої здавна заведені «альпійські книги»; напівзичавілі римські раби, що пасли в суворій Апулії величезні череди своїх панів; фермери, що випасають у сучасній Аргентині незчисленні череди для боень та консервних фабрик Огайо — всі ці зразки «скотарства» являють собою стільки ж зовсім відмінних типів виробництва й культури. Нарешті «рільництво» обймає собою такий довгий ряд різноманітних господарчих систем і щаблів культури від стародавньої індуської «марки» до сучасної лятифундії, від баварського карликового господарства до ост-ельбської поміщицької садиби, від англійської орендної системи до румунської юбаджі, від садової культури китайського селянства до бразильської плянтациї з уживанням невільницької праці, від мотичного обробляння землі жінками в Тайті до північно-американської великої ферми, яка працює парою й електрикою — що треба мати незвичайне нерозуміння того, що таке є справжнє «виробництво», щоб згодитися з гучними відкриттями п. Гроссе про значіння виробництва. Саме проти такого грубого й спрошеного «матеріялізму», який уважає тільки на зовнішні природні умови виробництва та культури й що знайшов себі найкращого й найдокладнішого виразника в англійськім соціологові Боклі, і виступили Маркс та Енгельс. Не зовнішні природні джерела засобів існування визначають господарчі й культурні стосунки людей, а ті стосунки, які виникають між людьми в процесі праці. Суспільні стосунки виробництва відповідають на питання: яка форма виробництва панує в даного народу. Тільки добре зрозумівши цей бік виробництва, можна злагути провідний вплив виробництва народу на його родинні стосунки, на його

правові уявлення, його релігійні погляди, на розвиток його мистецтва. Збагнути суспільні стосунки виробництва так званих диких племен даетсяя проте більшості європейських дослідників із великими труднощами. Всупереч п. Гроссе, який уважає, що він пізнав світ, хоч нічого іншого не знає, крім того, що інки в Перу були народом, який жив із рільництва, такий серйозний учений, як сер Генрі Мен, пише:

«За характерну помилку безпосередніх спостережників чужих соціальних і правових стосунків є те, що вони дуже поспішно прирівнюють ці стосунки до відомих їм стосунків, що їм здаються однаковими з тими, які вони спостерігають».

Отож зв'язок форм родини з зрозумілими таким чином «формами виробництва» набуває в п. Гроссе такого вигляду:

«На нижчій стадії людина живе з полювання в широкому розумінні слова та зі збирання рослин. За цього найпервіснішого способу існування створюється й найпервісніший вид поділу праці — фізіологічно обґрунтований поділ праці між статями: чоловік бере на себе добувати тваринну харч, а жінка — збирає коріння й плоди. За таких стосунків центр ваги господарчої діяльності припадає майже завжди на чоловіка, через це первісна форма родини скрізь має відомі всім риси патріярхального ладу. Хоч як би дивитися на кревну спорідненість, проте первісний чоловік, коли він навіть не є родич по крові своїм нащадкам, фактично є господар і власник серед своїх жінок та дітей. Від цієї нижчої стадії господарчий побут може прогресувати одним із двох напрямків, залежно від того, яке господарство розвинеться далі — чоловіче чи жіноче, а це знову ж залежить насамперед від природних умов, у яких живе первісна група. Коли фльора й клімат країни сприяють заощаджувати, а далі й розводити корисну рослину та винагороджують цю працю, то жіноча галузь господарства — збирання рослин — поволі розвивається в рільництво. І справді, в первісних хліборобських народів ця праця завжди перебуває в руках жінки. Але разом із цим центр ваги господарства переходить на бік жінки, і через це у всіх первісних громадах, що живуть переважно з рільництва, спостерігаються форми матріярхату або принаймні сліди цих форм. Тут на чолі родини стоїть жінка як головна постачальниця засобів існування й господаря. Проте до розвитку матріярхату в власному розумінні, до справжнього панування жінки справа доходить тільки в дуже рідких випадках, а саме — там, де соціальна група була гарантована чимнебудь від нападу зовнішніх ворогів; у всіх інших випадках чоловік у ролі оборонця повертає собі перевагу, яку він втратив як постачальник засобів існу-

вання. Так виникають ті форми родини, які ми бачимо в більшості цих народів, що обробляють землю, і які являють собою компроміс між чистим матріярхальним та патріярхальним ладом. Але чимала частина людства пережила зовсім інший шлях розвитку. Ті мисливські племена, що жили в країні, де трудно було провадити рільництво, але багато було тварин, годящих і придатних, щоб їх приручити, йшли вперед не до культури рослин, а до скотарства. А скотарство як зайняття, що розвинулось поволі з мисливства, перебуває спочатку скрізь у руках чоловіка. Таким чином наявна вже господарча перевага чоловічої сторони ще більше підсилюється, і такі стосунки природно виявляються в тому факті, що у всіх народів, які добувають собі харч переважно скотарством, панує форма патріярхальної родини. Крім того, панівне становище чоловіка в таких громадах підсилюється завдяки ще одній обставині, яка теж безпосередньо залежить від форми господарства. Народи, що живуть із скотарства, завжди схильні до війни, і через те в них створюється централізована військова організація. За неминучий наслідок цього є той крайній ступінь патріярхату, за якого жінка, як безправна рабиня, підкорена своєму владареві — чоловікові, що має деспотичну владу»¹⁾). Але мирні народи, що живуть із рільництва в яких панує жінка як постачальниця засобів існування, чи принаймні там, де вона має волю, в більшості випадків потрапляють у залежність до воювничих скотарів і наслідують у них, разом з іншими звичаями, також і деспотичне панування чоловіка в родині. Через це «ми тепер у всіх культурних народів знаходимо більше чи менше ясні сліди патріярхального ладу».

Так дивно викладена тут історична доля людської родини, в її залежності від форм виробництва, сходить у суті ось до якої схеми: період мисливства — одинична родина з пануванням чоловіка, період скотарства — одинична родина з ішо гіршим пануванням чоловіка, період нижчого рільництва — одинична родина з пануванням жінки в окремих місцях: далі — підкорення рільників скотарям, отже знову одиночна родина з пануванням чоловіка, і, як довершення всієї будівлі, період вишого рільництва та одинична родина з пануванням чоловіка. Пан Гроссе, очевидно, серйозно заперечує сучасну теорію розвитку. У нього взагалі нема ніякого розвитку форм родини. Історія починається й закінчується одиничною родиною з пануванням у ній чоловіка. До того Гроссе не помічає, що, пообіцявши гучно пояснити походження форм родини з форм ви-

¹⁾ Е. Гроссе, Походження мистецтва.

робництва, він має форму родини взагалі, як уже щось дане, готове, а саме — як однічну родину сучасного типу, і бере її без ніяких змін для всіх форм виробництва. Те, що він у дійсності має, як різні «форми родини» в потоці часу, є в суті питання про стосунки між статями. Панування чоловіка чи панування жінки є, за Гроссе, «форма родини, яку він у повній згоді з своїми іншими відкриттями так само вульгарно зводить до сухо зовнішніх ознак, як раніше він спростив питання про «форми виробництва» до питання: полювання, скотарство чи рільництво? Що «панування чоловіка» чи «панування жінки» може обіймати десятки різних форм родини так само як у межах тої самої культурної стадії «мисливського періоду» можуть існувати десятки різних систем кревности — все це так само мало існує для п. Гроссе, як і питання про суп'льні стосунки в межах одного способу виробництва. Залежність між формами родини й формами виробництва ґрунтуються тут на такім глибокодумнім «матеріалізмі»: обидві статі розглядаються з самого початку як двох господарчих конкурентів. Хто утримує родину, той і панує в родині — такої думки філістер, а також буржуазний цивільний кодекс. Нешастна доля жіночої статі приводить однак до того, що тільки один раз в історії, як виняток — за примітивного мотичного рільництва, жінка утримує родину, але й цього разу вона змущена була здебільшого поступатися передвойничкою чоловічою статтю. І таким чином історія форм родини є, власне, просто історія поневолення жінки за всіх «форм виробництва», всупереч усім формам виробництва. Отже за єдину форму зв'язку з формами господарства є тільки но ця маленька відміна між м'ягчими чи жорстокішими формами панування чоловіка. Нарешті, з'являється, як перший в історії людської культури вістун визволення пригнобленої жінки, християнська церква, яка хоч і не на землі, то принаймні в блакитних небесних просторах не робить ніякої різниці між обома статями. «Цим ученням християнство піднесло жінку на таку височінню, перед якою мусить склонитися сваволя чоловіка»¹), так кінчає п. Гроссе, після довгого блукання по хвилях історії господарства шасливо спиняючись у пристані християнської церкви. Чи ж не правда, як «незвичайно ясно» виглядають ці форми родини, що «надихали соціологів на дивні гіпотези», коли їх розглядати «в зв'язку з формами господарства»!

Найдивніше в цій історії «форм родини» є все ж розуміння родової спілки — Sippe, як її зве Гроссе. Ми бачили, яку вели-

¹⁾ Е. Гроссе, Форми родини і т. д.

чезну ролю відогравали на ранніх стадіях культури родові спілки в суспільнім житті. Ми бачили, що вони — особливо як судити по прекрасних Морганових дослідженнях — являли собою основну форму людського суспільства, що була до утворення територіальної держави, і ще довго згодом були носителі господарчої одности й релігійної спільноти. Яка ж залежність між цими фактами та дивною Гроссеюю історією «форм родини»? Гроссе не може, очевидно, просто заперечувати існування родової організації у всіх первісних народів. А що вона перечить його схемі одиничної родини й панування приватної власності, то він намагається звести все її значіння по змозі на нівець, залишаючи її як вийняток тільки для доби нижчого рільництва. «Сила роду виникла разом із нижчим рільничим господарством й разом із ним вона гине. Панування роду не виходить за межі нижчої рільничої культури»¹⁾). Таким чином у Гроссе «влада роду», з його комуністичним господарством, наче постріл із пістоля, вдирається в історію господарства та в історію родини, щоб скоро знову зникнути. Як же пояснити походження, існування й функції родового ладу протягом тисячолітнього культурного розвитку до нижчого рільництва, коли за Гроссе вони за тих часів взагалі не мали ні господарчих функцій, ні соціального значіння супроти одиничної родини, що взагалі являли собою ці роди, існувавши уявно в мисливців, у скотарів, на тлі окремої родини з її приватною власністю — все це є особиста таємниця п. Гроссе. Так само мало турбує його те, що його «історія» гостро перечить деяким загальновизнаним фактам. Роди, за Гроссе, могли набути значіння тільки за нижчого рільництва; але ці роди здебільшого були зв'язані з інститутом кревної помсти, з релігійним культом і дуже часто з називанням окремих родів іменами тварин; усі ці явища проте далеко старші від рільництва, і таким чином, за власною теорією Гроссе, повинні бути виведені з виробничих стосунків ранніх періодів культури. Гроссе пояснює родовий лад у виших рільників — германців, кельтів, індусів — як пережиток доби нижчого рільництва, що походить від ролі жінки в сільському господарстві. Але ж вище рільництво культурних народів розвинулось не з цього мотичного обробляння землі жінками, а з скотарства, яким займалися вже чоловіки і де за Гроссе роди, як рівняні їх до патріархального господарства родини, позбавлені були всякої ваги. За Гроссе, родовий лад у мандрівних скотарів не має ніякого значіння; тільки коли розвинулася осілість і рільництво, він набуває сили на

¹⁾ Е. Гроссе, Форми родини...

якийсь час. Однак, за даними найвидатніших дослідників аграрних стосунків, дійсний розвиток відбувався якраз у протилежнім напрямі: до тої пори, поки скотарі провадили мандрівний спосіб життя, родові спілки заховували найбільшу владу зі всякого погляду; з появою осілості й рільництва починають слабшати родові зв'язки й відступати на задній план перед місцевими спілками хліборобів, у яких спільність інтересів стає сильнішою за традиції кревних зв'язків; родова громада обертається на так звану сусідську громаду. Такого погляду додержувалися Людвіг фон-Маврер, Ковалевський, Генрі Мен, Лявеле; таке саме явище відзначає в наш час Кавфман у киргизів та в якутів Центральної Азії¹⁾.

1) А. А. Кавфман, Русская община в процессе ее зарождения и роста, Москва, 1908.

Важливе, як матерія про походження селянської громади в Росії: 1) застерече легенду про специфично слов'янський характер цього інституту; 2) склероване проти теорії Чичерінової — дослідження проnomадів у Росії (які тепер вимирають).

Для цього використано такий матеріял:

1) Про киргизів (на північний схід від Каспійського моря). Звіти експедиції 1896—1902 рр. у районі Акмолинського, Семипалатинського та Тургайського країв. Вийшло в світ тільки почасти. Так само: Н. І. Гродеков, Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области, т. 1, Ташкент, 1889 року; Ковалевський і інші.

2) Про бурятів (на північ від Монголії): а) звіти експедиції для дослідження Забайкальщини, 1897 року, б) звіти експедиції в районі Іркутська й Енiseйська, 1887—1892 рр.

3) Про якутів (на півночі, західніше від Лени). Праця В. Серошевського—„Якути“, Петербург, 1890 р.

4) Алтайські племена. Праця Шведова—„Горный Алтай“, Томськ, 1901 р.

5) Мандрівники Кавказу. Звіти досліджень 1884—1886 рр.

Мандрівники-киргизи мандрують між Аравським озером та степами Тургайського й Акмолинського країв. На зимніх та літніх становищах вохи залишаються від двох до трьох місяців; пів року проходить у мандруванні туди й назад. Все вантажиться на верблуди. Живуть у переносних „юртах“.

Гірські мандрівники (Кавказ) сходять уверх на гори й спускаються назад у долини, залежно від стану снігів та діяння сонця в долині (де літом буває випалена вся зелень). „Мандрівний побут — це безпістаннє пристосування людини й її господарства до природи, що цілком панує над нею й що її мандрівник цілком підлягає“ (стор. 11).

Мандрівництво в чистім вигляді вже зникло. Скрізь спостерігається переход до рільництва. За чистого мандрівництва земля завжди вважається без господаря й належить тому племені, що посідає її без точного означення границь краю. Навпаки, кожний рід (*gens*) племені має свої звичайні шляхи мандрування, які з часом починають належати йому одній, але й тоді вважається, що місцевість належить родові лише остаткові, оскільки він нею користується. Коли він весною залишає місцевість, усяка інша група може зайняти її. Місця зимніх становищ належать родові або його відгалуженню, що залишило там гній від своїх черед.

Наприкінці згадаймо ще, що Гроссе, як він сам признається, неспроможний, виходивши зі свого погляду, дати хоч би приблизні пояснення для таких найважливіших явищ у ділянці первісних родових стосунків, як матріярхат, і обмежується тим, що, здивовано знизуючи при цьому плечима, об'являє матріярхат за «найсвоєрідніший кур'оз соціології»; що в ньому доходить до неймовірного твердження, ніби в австралійців уявлення про кревні зв'язки не мали ніякого впливу на їхню систему родини, і далі до ще неймовірнішого твердження, ніби в даєн х перуанців не можна знайти ніяких ознак родового побуту; він судить про аграрний лад германців по застарілому матеріалові Лавеле, що не заслуговує на довіру, і нарешті слідом за Лавеле він пере-

Стосунки і кревности тут переважають. Іще тепер кожний киргиз може переділти чотиридцять своїх предків, і місцеве пр. слів'я висловлює презирство до людини, що знає тільки сім предків. Шлюби серед мандрівників відбуваються тільки з членами інших родів; навіть напівослі беруть жінок з інших сіл чи районів. У всіх господарчих і побутових справах рід виступає як цілість, а так само на похоронах тощо; спільні ініціативи, спільні вибори старшин. Солідарність роду запечечена кривавою помстю за кожного члена. Киргизьке прислів'я: «Лішче бути пастухом у своєму роді, ніж цarem у чужому народі» (стор. 65).

Утілювання всередині роду здля спільного споживання відповідно за собам. Під час розплоду зарізаних тварин, наприклад, баранів, іще й тепер частини пильно розділяють за ступенем кревности.

Гостинність без відплати.

Боротьба між родами за територію. Всередині мандрівного роду нема рівні сти, як у марші, сильна влада старшин і найбагатших, свое-рідний вид родової аристократії в киргизів, бурятів, якутів. Поблажливість до неї від російського уряду, що за допомогою цієї аристократії хотів підкорити собі ці народи, надавши їй панівного становища. Російський уряд свідомо й пляново руйнує родову організацію як джерело сепаратистських врагнень; у киргизів привілася 1867 та 1888 рр., у байкальських бурятів регламентом 1901 року і тут і там запроваджено громадське самоврядування, цілком підпорядковане селянським земським начальникам. 1901 року на цьому ґрунті буряти вчинили опір, через це правила досі практично не вдійснено. У киргизів проте ці правила, про наймені формально, запроваджено. Роди формально знищено, і вся господарча влада перебуває в руках штучно створених окружних управ. Звідциль безліддя, зловживання, утихи над біднішими.

Проте й без віறчання уряду родова організація руйнувалася в байкальських бурятів та якутів: 1) через зростання людності, 2) через вичерпання придатної землі та в наслідок потреби переселятися галузям окремих груп роду до чужих країв.

У бурятів тепер тільки 18% громад складаються з членів одного роду, а 82% — мішана людність.

В осілихnomadiv скрізь „марка”, як господарчий край із різними відтінками комуністичного володіння. Переход від мандрівного життя до осілості відбувається під тиском зростання людності. Доводиться зберігати для себе територію, захоплювати її.

[Замітка авторки додана до рукопису. Очевидно, вона призначена була як примітка в цьому місці. Прим. ред.]

казує, наприклад, легендарні запевнення, ніби «ще тепер» російська селянська громада являє собою родову спілку з 35 мільйонів росіян, яка ґрунтуються на кревних зв'язках, являє собою якесь родинне суспільство»; це звучить приблизно так само, як звучало б твердження, ніби вся людність Берліну становить «іще тепер» одно велике родинне суспільство. Усе це особливим чином надихає Гроссе на те, щоб поводитися з «отцем церкви німецької соціаль-демократії» Морганом, як із здохлим собакою. Згадані спроби Гроссевого пояснення форм родини й роду дають уявлення про те, як він трактує «форми господарства». Усі його докази, склеровані проти первісного комунізму, ґрунтуються тільки но на «хоч» і «але»; до того безпечні факти, правда, визнається, але їм протиставиться і інші для того, щоб зменшити небажане, роздумухати бажане й відповідно цьому дійти певного наслідку.

Щоправда, Гроссе сам повідомляє про нижчих мисливців таке: «Індивідуальна власність, що у всіх нижчих громад переважно чи виключно складається з рухомого скарбу, тут дуже мізерна; найцінніша ж частина власності, мисливська земля, належить взагалі всім чоловікам племени. Через це іноді мисливський здобуток мусить поділятися між усіма членами орди. Таке, наприклад, буває, як судити з оповідань, у ботокудів (Еренрайх, *Zeitschrift für Ethnologie*, XIX, 31). Так само й у деяких частинах Австралії існують подібні звичаї. Таким чином усі члени первісної групи бувають і залишаються приблизно однаково бідними. Через те, що не існує ніякої корінної різниці в майновому стані, то нема й головного джерела походження станових відмін. Загалом усі дорослі чоловіки в племені рівні між собою» (стор. 54). Так само «належність до того чи того роду з деякого (!) погляду має істотний вплив на життя нижчого мисливця. Вона дає йому право користуватися певним мисливським участком; вона дає йому так само право й обов'язок щодо оборони та помсти» (стор. 90—91). Гроссе так само припускає можливість існування родового комунізму в нижчих мисливських племен центральної Каліфорнії.

Проте поза всім цим рід тут несталий і слабкий, він не провадить спільногосподарства. «Спосіб виробництва арктичних мисливців такий індивідуалістичний, що родовий зв'язок навряд чи може протистояти його відцентробіжним прағненням» (стор. 80). Так само в австралійців зовсім нема, як правило, спільноголосування й збирання рослин, а кожна одинична родина провадить своє окреме господарство. І загалом «брак засобів існування не дозволяє об'єднання на довгий час у більш чи менш великі групи» (стор. 51).

Ми переходимо до мисливців вищого типу.

Правда, «земля й у вищих мисливців, як правило, належить усьому племені чи родові» (стор. 97), хоч ми здираємо на цій стадії безпосередньо масові будівлі вигляді спільніх родових жител і хоч, як ми чуємо далі, «широкі греблі й гатки, які Маккензі бачив на річках у гайда й які, за його розрахунками, потребували роботи всього племені та перебували під доглядом начальника, що без його дозволу ніхто не смів ловити риби. Отже їх, очевидно, вважали за власність цілої сільської громади, що неподільно володіла також і водою та мисливськими землями» (стор. 122).

«Але «рухома власність набула тут такого поширення й значення, що, не вважаючи на рівність земельних володінь, тут легко може розвинутися велика майнова нерівність» (стор. 97), і звичайно харч, оскільки ми можемо судити, так само мало вважалася за спільну власність, як і решта рухомого добра. Отже осілі роди тільки в дуже обмеженому розумінні можна означати ім'ям господарчих громад» (стор. 123).

Розглянемо дальшу вищу стадію культури мандрівних скотарів. Про них так само повідомляє Гроссе:

Правда, «дуже невгамовніnomadi бродять не по безмежному просторі, а, навпаки, бродять взагалі тільки всередині досить точно відмежованого краю, що вважається за власність їхнього племені і часто, крім того, ділиться між окремими родинами чи родами» (стор. 127); і далі — земля на усьому просторі, де провадять скотарство, є «спільне добро племені чи роду». «Земля, звісно — спільне майно всіх членів роду, і її поділяє через це рід чи його представник для користування між різними родинами».

Але «земля не є найцінніше майно nomada. Його головне майно є його худоба, а худоба завжди (!) є приватна власність окремих родин. Скотарський рід ніколи (!) не стає господарчою чи майновою громадою» (стор. 179)¹⁾.

Нарешті йдуть далі нижчі рільники. Тут, правда, вперше рід уважається за цілком комуністичну господарчу організацію, але — і тут переслідує нас це «але» — так само тут «промисловість руйнує соціальну рівність» (Гроссе говорить за промисловість, але має на увазі товарове виробництво, не знаючи, як відрізити одно від другого), і створена нею «рухома приватна власність поволі набуває такої великої переваги, що руйнує громадську нерухому власність як таку» (стор. 191). І не вважаючи на спільну власність на землю, «і тут уже є поділ на

¹⁾ [В рукописі: „перуанці, кабіли й араби“].

багатих та бідних». Таким чином комунізм допускається на короткий момент в історію господарства, яка, крім цього, починається з приватної власності і приватною ж власністю й кінчачеться. А це й треба було довести!

3

Щоб оцінити схему Гроссе, вдаймося безпосередньо до фактів. Дослідімо, хоч би побіжно, господарство народів, що перебувають на найнижчій стадії розвитку. Хто ці народи?

Гроссе називає їх «нижчими мисливцями» й каже про них: «Нижчі мисливці становлять тепер тільки невеличку частину людства. Через свої недосконалі й жалюгідні форми виробництва, засуджені на культурну вбогість та нечисленність, вони змушені поступатися перед численнішими й дужчими народами і тепер животіють тільки в непрохідних лісах та незалюднених пустелях. Більша частина цих убогих племен належить до малорослих рас. Це найслабші племена, які витискають дужчі в загальній боротьбі за існування до країн, найменше сприятливих для культури, і, витискувані туди, вони цим засуджуються на культурний застій. Проте й досі всередині всіх частин світу, крім Європи, знаходять представників і найдавніших форм господарства. Африка заховує в собі силу-силенну малорослих мисливських народів; на жаль, навіть і тепер ми маємо хоч деякі відомості тільки про один із них, а саме — про бушменів степу Калагарі; життя решти племен, подібних до пігмеїв, заховане ще в сутінках первісних лісів центральної Африки. Коли ми від Африки звернемося до сходу, то насамперед знаходимо всередині острову Цейльону малорослий мисливський народ в еда; далі на групі Андаманських островів — мінкопі, всередині Суматри — кубу, а в гірських закутках Філіппінського архіпелагу — ета, три племені, що належать до малорослих рас. До європейської іміграції австралійський суходіл геть був залюднений нижчими мисливськими племенами, і коли за другої половини нашого століття тубільців витиснули колоністи з більшої частини прибережної смуги, то вони все ж тримаються ще в пустелях внутрішнього суходолу. Нарешті в Америці можна спостерігати чимало дуже мало культурних груп, розсіяних від крайнього півдня до крайньої півночі. У дощових і бурхливих гірських пустелях, біля коси Горн (південного краю Південної Америки), живуть мешканці Вогненної Землі, яких багато спостережників уважають за найпримітивніших і найгрубіших зі всіх людей. По бразильських лісах, крім ботокудів, що мають кепську славу, бродять ще багато мислив-

ських орд, із яких завдяки дослідженням ф.-д. Штайнена при-
наймні бороро стали нам відоміші. Центральна Каліфорнія за-
ховує в собі різні племена, що лише небагато дечим перева-
жають жалюгідних австралійців¹⁾.

Залишмо тепер Гроссе, що чомусь залічує до нижчих наро-
дів і ескімосів, і пошукаймо слідів громадської плянової
організації праці в деяких названих племен.

Звернімося насамперед до австралійських людоїдів, що перебувають, на думку багатьох учених, на найнижчій стадії людської культури на землі. В австралійських негрів ми знахо-
димо згаданий уже примітивний поділ праці між чоловіками та
жінками; останні добувають переважно рослинну харч і приста-
вляють дрова та воду; на чоловіків лягає полювання й поста-
чання тваринної харчі. Далі ми знаходимо тут картину громад-
ської праці, що прямо протилежна «індивідуальному добуванню
харчі», яка являє зразок того, як у найпримітивніших громадах
забезпечується належний ступінь старатливості всіх робітників,
наприклад:

«У племени хепара припускається, що всі чоловіки,
оскільки вони не хворі, вишукують харч. Коли якийнебудь
чоловік лінуеться й залишається вдома, то з нього роблять
книни й ображають інші. Чоловіки, жінки й діти залишають
становище рано вранці й вирушають шукати поживи. Через
певний час чоловіки й жінки зносять свою здобич до найближ-
чої ями, де розпалюють вогонь і печуть дичину. Чоловіки,
жінки й діти заходжуються дружньо біля їди після того, як
старші поділять харч на рівно між усіма їдцями. Після їди жінки
заносять рештки до становища, а чоловіки йдуть далі полю-
вати дорогою»²⁾.

Який же виробничий плян австралійських негрів? Він дуже
складний і розроблений до найменших дрібниць. Кожне австра-
лійське плем'я поділяється на чимало груп; кожна з них має
ім'я якоїнебудь тварини чи рослини, що її почитує дана група;
яка володіє певною частиною території даного племені. Напри-
клад, один район належить групі Кенгуру, другий — людям Ему
(велика пташка, подібна до струса), третій — групі Змії (австра-
лійці їдять і змії) і т. д. За такі «тотеми» є, як про це свідчать
останні наукові дослідження, про що вже ми говорили раніше
в іншім зв'язку, майже самі тільки тварини та рослини, що їх
австралійські негри вживають як харч. Кожна така група має

¹⁾ Е. Гроссе, Форми родини й форми господарства.

²⁾ Зомбо за Говіттом, стор. 45. Мова йде, очевидно, про працю Dr. Felix Somlo — „Der Ursprung des Totemismus“. Прим. ред. рос. перекл.

свого ватажка, що керує полюванням. Ім'я групи взято від певної тварини чи рослини, і відповідний культ є не тільки беззмістовна форма: кожна така група австралійських негрів справді зобов'язана добувати відповідну тваринну чи рослинну харч і піклуватися про збереження та відновлення цього джерела поживи.

До того кожна група робить це не для себе, а переважно для інших груп племени. Наприклад, група Кенгуру зобов'язана добувати м'ясо кенгуру для інших своїх соплемінників, люди групи Змії розшукують змії, група Гусениці розшукує один ґатунок гусениць, що є за великі ласощі і т. д. Прикметно, що всі ці порядки зв'язані з певними релігійними обрядами та великими церемоніями. Наприклад, як загальне правило, люди кожної групи не їдять чи майже не їдять тварин і рослин, що є їхній власний тотем, і добувають їх переважно для інших. Чоловік групи Змії, приміром, коли йому пощастиТЬ убити змію, повинен — крім тих випадків, коли він дуже голодний — утримуватися від того, щоб їсти її м'ясо, а принести її до становища для інших. Так само чоловіки групи Ему тільки в дуже рідких випадках їдять м'ясо цієї пташки й ніколи не доторкаються до її яєць чи жиру, що вважаються за цілющі ліки, і віddaють усе іншим членам племени. Але, з другого боку, члени інших груп не мають права полювати на тварини чи збирати рослини й істи їх без дозволу відповідної групи. Щороку кожна група влаштовує вроочисту церемонію, що має на меті забезпечити збереження тварини чи рослини — тотему (через співи, трубні звуки та інші релігійні церемонії), і тільки після цього іншим групам дається право сідати істи їх. Час виконання цих церемоній у кожній групі визначає її старшина, що й керує церемонією. Цей момент безпосередньо зв'язаний з умовами виробництва. В центральній Австралії слідом за довгою сухою порою року, коли дуже скрутно доводиться як тваринам, так і рослинам, настає коротка пора дощів, що сприяють швидкому зростанню тваринного світу й пишному розквіті рослинності. Майже всі церемонії, зв'язані з тотемом, відбуваються в момент, коли починається сприятлива пора року. Ще Ратцель уважав за «смішне непорозуміння» думку, ніби австралійці називають себе за найголовнішими речами поживи¹⁾.

В описаній у коротких рисах системі тотемних груп ми без труднощів бачимо розвинену організацію суспільного виробництва. Окремі тотемні групи є не що інше, як члени одної широкої системи в поділі праці. Всі групи разом становлять упоряд-

¹⁾) Fr. Ratzel, „Völkerkunde“, 1887, 2. Bd., S. 64.

коване плянове ціле, і кожна група діє цілком організованої пляново, під єдиним керівництвом. Той факт, що ця система виробництва виступає в релігійній формі, в формі всякої заборони їсти страву, церемоній тощо, доводить тільки, що цей виробничий плян дуже давнього походження і що ця організація існувала в австралійських негрів уже століття, а, може, навіть тисячоліття, отже в неї було досить часу, щоб закласти в твердих формулах; таким чином за елементи таємничого культу стало те, що спочатку спричинене було простою доцільністю з погляду виробництва й добування поживи.

Цей зв'язок фактів, що його розкрили англійці Спенсер та Гіллен, стверджують також і інші вчені — Фрезер, який, наприклад, із певністю заявляє: «Ми повинні пам'ятати, що різні тотемні групи в тотемістському суспільстві не ізольовані одна від одної; вони перемішані між собою й уживають сили своєї магії на користь усім. У первісній системі чоловіки групи Кенгуру полювали, коли ми не помиляємося, на кенгуру в однаковій мірі на користь іншим групам, як і своїй, і те саме спостерігалося в групи Гусениць, групи Сокола та інших. За нової системи, що набула вже релігійних форм, коли заборонено вбивати їсти тотемні тварини, чоловіки групи Кенгуру не перестають розводити кенгуру, але вже не для власної користі. Група Ему не перестає розводити ему, хоч уже сама не має більше права живитися цим м'ясом; чоловіки групи Гусениці не перестають ворожити задля приросту гусениць, хоч ці ласощі призначенні для інших шлунків». Одно слово те, що тепер є система культу, було за стародавніх часів просто системою організованого суспільного виробництва й найширшого поділу праці.

Перейдімо тепер до розподілу продуктів в австралійських негрів. Ми тут натрапляємо чи не на ще детальнішу й складнішу систему. Кожний забитий на полюванні звір, кожне знайдене яйце, кожна жменя фруктів іде на споживання за певними правилами й за встановленим пляном для тих чи тих членів громади. Наприклад, уся рослинна харч, яку зберуть жінки, належить їм та їхнім дітям. Мисливська здобич чоловіків поділяється за правилами, неоднаковими в кожнім племені, але детально розробленими в кожного з них. Наприклад, англійський учений Говітт, що вивчав побут племен, які живуть у південносхідній Австралії, переважно в провінції Вікторія, знайшов у них такий спосіб розподілу:

«Якийнебудь чоловік забиває кенгуру на деякому віддаленні від становища. В супроводі його є двоє інших чоловіків, які проте не встигли допомогти йому забити цього звіра. Віддалення від становища досить велике, через те доводиться, перше

ніж занести кенгуру до житла, спекти його. Перший чоловік розпалює вогонь, а двоє інших розрізають тварину, всі троє печуть нутрощі й з'їдають їх. Розподіляють таким чином: чоловіки другий і третій одержують одно стегно, хвіст і друге стегно з боковим шматком, бо вони були присутні на полюванні й допомагали поратися біля тварини. Чоловік перший залишає собі всю решту й заносить його до становища. Голову й спину його жінка несе до своїх родичів, а решта дістається чоловіковим батькам. Коли в нього самого нема м'яса, він залишає трохи собі, а як у нього є, наприклад, опосум, то він віддає все. Коли його мати наловила риби, то вона дає йому трохи свого здобутку; або йому віддають щонебудь жінчині батьки; так само вони вділюють йому щонебудь і другого ранку. Дітям завжди постачають досить поживи старші¹⁾.

В одному племені додержують таких правил: мисливець, що забив, наприклад, кенгуру, одержує шматок ребра, його батько — шматок спини, ребра й голову, мати — праве ребро. молодший брат — ліву передню ногу, старша сестра — шматок вздовж спини, молодша сестра — праву передню ногу. Батько передає далі своїм родичам хвоста й шматок спини, мати передає своїм батькам частину стегна й дужку. З ведмедиця сам мисливець одержує ребра лівої половини, батько — задню праву ногу, мати — ліву, старший брат — праву передню ногу, а молодший — ліву. Старша сестра одержує спину, а молодша — печінку. Праві ребра належать батьковому братові, один бік — дядькові по матері, а голова йде до табору молоді.

У другого ж племени здобич разподіляється між усіма присутніми. Коли, наприклад, забивають валабі (дрібна відміна кентуру) й коли, приміром, при цьому є присутні 10 чи 12 людей, то кожне дістає по шматкові. Ніхто не наслідиться доторкнутися до тварини чи до частини її перше, ніж мисливець не дасть йому його частини. Коли випадково мисливця, що забив звіра, нема, як його варят, то ніхто не доторкнеться до нього, поки він не повернеться й не розподілить здобич. Жінки одержують шматки рівної величини з чоловіками, а про дітей однаково піклуються чоловіки й жінки²⁾.

Давнє походження цих різноманітних способів розподілу, неоднакових у кожному племені, виявляється в тому, що їм властивий ритуальний характер і що вони відбуваються в супроводі певного ворожіння³⁾. В цьому виявляється традиція, що

1) Зомло за Говіттом, стор. 42 (див. вище прим. 2) на стор. 98. Прим. ред.)

2) Зомло за Говіттом, стор. 42.

3) Ратцель, згадана праця, німецьке вид. 1894 р., т. 1, стор. 333.

налічує, може, тисячоліття, і її сприймають як заповіт, як непорушене правило й дуже пильно додержують. Ця система цілком ясно виявляє дві обставини. Вона показує передусім, що в австралійських негрів, у цієї, мабуть, найвідсталішої частини людського роду, не тільки виробництво, а й споживання, організовані як громадська справа, і, подруге, що цей плян виразно передбачає постачання й забезпечення всіх членів громади, відповідно потребі в харчі та працездатності: у всіх випадках на першому місці стоїть піклування про старих чоловіків, які спільно з матерями знову ж піклуються малими дітьми. Таким чином господарче життя австралійців — виробництво, поділ праці, розподіл засобів існування — щонайпильніше пляново організоване й відбувається за певними правилами з найдавніших часів.

Від Австралії переїдімо до Північної Америки. Тут, на заході, на острові Тібурон, у Каліфорнійській затоці та на вузькій прибережній смузі суходолу живуть нечисленні рештки індійців; вони являють собою інтерес через їхню повну відірваність від решти світу, з яким вони перебувають у ворожих стосунках. Через це їхні стародавні звичаї заховалися цілком непорушні й досі.

1895 року північно-американські вчені влаштували експедицію, щоб вивчити це плем'я, і наслідки цього дослідження опублікував американець Мак Гі (Mac Gee). Плем'я індійців Сері (Seri) — так зветься цей нечисленний народець — поділяється на чотири групи; кожна з них має назву якоїнебудь тварини. Найбільші є групи Пеліканів та Черепах. Звичаї й правила цих груп щодо їхніх тварин-тотемів — вони тримають у величезній таємниці, через те з'ясувати їх було дуже трудно. Але, коли ми потім довідуємося, що харч цих індійців складається переважно з м'яса пеліканів, черепах, риби та інших морських тварин, і коли ми до того згадаємо за викладену в нас систему тотемних груп в австралійських негрів, то ми маємо право з належною підставою вважати, що й в індійських сусідів Каліфорнії культ тотему та поділ племени на відповідні групи є не що інше, як пережиток стародавнього ретельно організованого способу виробництва з поділом праці, що закляк у релігійних символах. Це наше переконання зміцнює, наприклад, той факт, що вищий дух, охоронець індійців Сері, є пелікан; але ця птиця разом із тим є й основа господарчого життя згаданого племени. Пеліканяче м'ясо є основна харч; шкури пеліканів вживають для виробництва одягу, постелі, щитів, і вона є найголовніший предмет обміну з чужими племенами. Основний вид праці племені Сері — полювання регламентований і досі якнайточніше.

Наприклад, полювання на пелікані є гарно організована громадська подія, що має «принаймні напівцеремоніальний характер». Полювання на пелікані дозволяється тільки в певну пору, щоб не чіпати цю пташку, коли вона висиджує яйця й щоб таким чином зберегти молодняк. «За вбиванням (масове вбивання цих незграбних тварин є дуже легке) йде масове з'їдання їх, коли ледве живі від голоду родини в шумному бенкеті пожирають у тьмі м'ягші частини, аж поки їх не опановує сон. На другий день жінки розшукають трупі тих птиць, покров яких найменше пошкоджений, і обережно здирають із них шкуру».

Свято триває кілька днів у супроводі різних церемоній. Це «масове пожирання» й «поглинання страви в темряві», та ще в супроводі шуму, яке професор Бюхер напевне заплямував би, як «тваринність», проходить у дійсності — і церемоніальний характер цих звичаїв є підтвердження цього — цілком організовано. З пляновістю полювання зв'язані тверді правила розподілу та споживання. Спільна їда й пиття відбувається в певній послідовності: попереду йде ватажок (він же й керівник полювання), далі інші мисливці за віком, за ними виступає найстаріша жінка, за нею її дочки за віком, нарешті всі діти за віком, до того дівчата мають, особливо як вони наближаються до пори доросlosti, певні переваги, через поступливість від жінок. «Кожний член родини чи роду має право на потрібну йому харч і одягу, і кожний інший член цієї групи зобов'язаний турбуватися, щоб ці потреби були задоволені. Розмір цих зобов'язань залежить часто від сусідства, починаючись у найближчих сусідів, переважно ж вони визначаються рангом та відповідальністю даної особи в групі (це звичайно відповідає вікові). Особа, що займає під час їди перше місце, зобов'язана піклуватися про те, щоб нижчі від неї не були скривджені, і цей обов'язок передається далі з таким розрахунком, щоб не залишилися поза увагою безпорадні діти»¹⁾. Про Південну Америку в нас є свідчення проф. Штайнена за дике індійське плем'я Бороро в Бразилії. І тут панує передусім типовий поділ праці: жінки добувають рослинну харч, розшукають, користуючись загостреною палицею, коріння, вилізають дуже спритно на пальми, збирають оріхи, зрізають із вершків дерев молоду зелень, шукають фруктів тощо. Вони готують рослинну харч і виробляють горшки. Повернувшись додому, вони відають чоловікам плоди й одержують від них те, що лишається з м'яса. Розподіл і споживання точно регульоване.

«Коли етикет не дозволяє бороро влаштовувати спільну їду,

¹⁾ Замло за Мак Гі, стор. 128.

то в них, — каже Штайнер, — зате існували інші своєрідні звичаї, які ясно свідчили, що племена, де мисливська здобич обмежена, вишукують способів запобігти суперечкам і сваркам під час розподілу. Наприклад, ми натрапляємо насамперед на дивне правило: «Ніхто не запікає сам тої дичини, яку він забив, а передає її пекти іншим». Такі самі мудрі правила існують щодо дорогих шкур та зубів. Коли вдається забити ягуара, то влаштовують велике свято; м'ясо з'їдають, але шкіра й зуби дістається не самому мисливцеві, а найближчому родичеві того індійця чи індійки, які померли останніми до цієї події. Мисливця шанують, кожне підносять йому пір'я арака (найцінніша прикраса в цьому племені), йому дарують оздобленого лука. Найважливіші ж обряди, що запобігають незадоволенню та сваркам, провадять ті, хто виконує обов'язки «лікаря» (знахаря)¹), або, як у таких випадках кажуть європейці, ворожбита чи жерця». Він мусить бути щоразу, як убивають будь-яку тварину; всякий поділ і споживання харчі тваринної чи рослинної дозволяється після того, як він виконає певні церемонії. Полювання відбувається, за вказівками й під керівництвом ватажка. Юнаки й нежонаті чоловіки живуть колективно в «чоловічому домі», де вони спільно працюють, роблять зброю, струмент та прикраси, пряdutoчі, влаштовують борню й їдять спільно, додержуючи дуже пильного порядку, як ми вже згадували раніше. «Велике лихо є для родини, — повідомляє ф.-д. Штайнер, — коли хтонебудь із її членів помирає, бо все, чим користувався небіжчик, спалюється, кидається в річку, чи забирається в кошелі на кістки для того, щоб небіжчик ні в якому разі не захітів повернутися. Хату таким чином зовсім спустошується. Ті, що залишилися, дістають як подарунок нове, для них виробляють лука й стріли, і, крім того, звичай вимагає, що, коли після цього вб'ють ягуара, то шкура переходить до брата останньої померлої перед цим жінки, або до дядька останнього померлого перед цим чоловіком²). Таким чином у виробництві, як і в розподілі, існує цілком певний план та громадська організація.

Коли ми спустимося американським суходолом до самої південної його частини, то ми знайдемо тут первісний народ, мешканців Вогненної Землі, непривітних островів, що біля південної частини Південної Америки; перші відомості за них

¹⁾ V. d. Stein en, Unter den Naturvölkern Zentralasiens, Volksausgabe, 2 Auflage, S. 379.

²⁾ Там само, стор. 389.

уперше пройшли до нас XVII століття. 1698 року, з ініціативи французьких піратів, що багато років займалися своїм ремеслом у південному океані, французький уряд відправив туди свою експедицію. Один учасник цієї експедиції, інженер, залишив по собі щоденника, де ми читаемо такі сконцентровані дані про життя мешканців Вогненої Землі.

«Кожна родина, тобто батько, мати й неодружені діти, має свою пірогу (човен із дерев'яної кори), в якій вони тримають усе, що їм потрібне. Вони лягають спати там, де їх застає ніч. Коли нема готового куреня, вони тут же його й роблять. Посередині в курені вони розводять невеликий вогонь і лягають навколо нього на траві. Відчувши голод, вони печуть черепашки, які старшина розподіляє між усіма нарино. Головне заняття чоловіка його обов'язок полягає в тому, щоб робити куреня, в полюванні та в рибальстві, жінки ж піклуються про човни й збирають черепашки. На кита вони полюють таким чином: пливуть у море на п'ятьох чи шістьох човнах і, натрапивши на його слід, переслідують його, кидають у нього гарпуни, що вістря іх дуже дотепно зроблені з костей чи з каменя... Коли їм пощастиТЬ убіти звіра або пташку, наловити риби чи зібрати черепашок, що становлять їхню звичайну харч, вони ділять здобич між усіма родинами, бо майже всі їхні харчові продукти є спільна власність¹⁾ ²⁾.

Від Америки перейдімо до Азії. Англійський дослідник Е. Мен (E. H. Man), що провів одинадцять років на групі Андаманських островів (у Бенгальській затоці), повідомляє про карлікові племена мінкопі, на підставі того поважного матеріалу, що він зібрав, таке.

Мінкопі поділяються на дев'ять племен, а кожне плем'я — на велике число дрібних груп — від 30 до 50, а іноді й до 300 чоловіка. У кожній такої групи є свій ватажок. Ціле плем'я теж має ватажка, якому підлягають ватажки окремих груп. Але його влада дуже обмежена: вона сходить переважно до організації зборів з усіх груп, що належать до його племени; він керує полюванням, рибними ловами й пересуванням та розглядає суперечки. Робота в межахожної групи відбувається колективно, на основі поділу праці між чоловіками й жінками. Чоловіки зайняті полюванням, рибальством, добувають мед, роблять човни, луки й стріли та інше знаряддя; жінки запа-

¹⁾ „Звіт про восьме засідання міжнародного конгресу американістів у Парижі 1890 року, що його склав М. Г. Марсель”, Париж, 1892 р., стор. 491.

²⁾ Тут бракує одної сторінки з рукопису; а втім, можлива неправильна пагінізація (в рукописі, бо до цієї сторінки трохи раніше дві сторінки були з однаковою нумерацією). Прим. ред.

сають дров, води та рослинної харчі, роблять прикраси, готують страви. Чоловіки й жінки, що залишаються вдома, зобов'язані доглядати дітей, старих і хворих та підтримувати вогонь по куренях. Кожний працездатний чоловік зобов'язаний працювати для себе й для групи. Крім того, всі дбають за те, щоб завжди був деякий запас харчі про той випадок, щоб можна було частвуати друзів, які звідкільнебудь приходять. За малих дітей, кволих і старих усі турбуються, і їхні повсякденні потреби задовольняються ще краще, ніж потреби інших членів групи.

Для їди є певні правила. Жонатий чоловік має право їсти тільки разом з іншими жонатими чоловіками або з нежонатими і ні в якому разі не з жінками, що не належать до його господарства, хіба тільки тоді, як він став старим. Нежонаті їдять окремо — хлопці окремо від дівчат.

Готування страви є звичайно обов'язок жінок, вони це роблять, коли нема чоловіків. Але як жінкам дуже нема часу через те, що вони добувають дров та води, наприклад, під час свят чи великого полювання, то страву готує хтонебудь із чоловіків, він розподіляє її серед присутніх, коли їжа готова наполовину, даючи їм далі готувати її на окремих багаттях. Коли до того є присутній ватажок, то він дістаеть першу найбільшу пайку, далі йдуть чоловіки, за ними жінки й діти. Те, що лишається, належить тому, хто розподіляє.

Виробляючи зброю, скарб та інші речі, мінкспі виявляють незвичайну старатливість і велику настірливість; наприклад, вони можуть годинами ретельно обробляти кам'яною сокирою шматок заліза, щоб зробити з нього 1острі стріли або списи, чи проводять багато часу, виправляючи форми лука. Вони роблять це навіть тоді, коли ні тепер, ні близчим часом у цьому нема ніякої потреби, що спонукувала б їх працювати. Почуття нагромаджувати в них непомітне, бо вони часто дарують (звісно, це тільки європейський вислів для «розплоділу», що може ввести в оману) найліпше з того, що в них є, і зовсім не залишають для власного користування ліпші речі і найменше виробляють їх для себе¹⁾.

Наведені приклади ми закінчимо картинкою з життя дикунів в Африці. Тут малорослі бушмені з пустелі Калагарі являють собою, як звичайно думають, зразок максимальної відсталості й найнижчого стану людської культури. Про бушменів повідомляють нам в один голос німецькі, французькі й англійські дослідники, що вони живуть групами (ор-

¹⁾ Зомло за Меном, стор. 96 -- 99.

дами), в яких господарче життя провадиться спільно. По їхніх невеликих спілках панує повна рівність і щодо харчових засобів, зброї тощо. Харчові припаси, які вони знаходять мандрюючи, вони збирають у мішки, спорожняючи їх у становищах.

«Тут, — розповідає німецький мандрівник Пассар, — з'ясовується наслідки денної здобичі: коріння, фрукти, гусінь, птиця носоріг, велетенські жаби, черепахи, цвіркуни, навіть змії й ігуани». Здобич ділять між усіма. «Систематичне збирання рослинної харчі, як от, приміром, фруктів, коріння тощо, а також полювання на дрібних звірів, є обов'язок жінок. Вони повинні постачати орді цю харч, у цьому їм допомагають діти. Чоловіки так само приносять дещо з того, що їм трапляється на дорозі; проте ця робота є для них побічна. Найперший обов'язок чоловіків є полювання». Мисливську здобич з'їдає орда спільно. Бушменів, що забрели з дружніх орд, приймають гостинно, даючи їм місце біля вогню. Пассарг — як добрий європейць, озброєний духовними окулярами буржуазного суспільства — вбачає навіть у «надмірній доброчинності», з якою бушмени діляться між собою навіть останніми рештками, причину якої несприйнятливості до культури!¹⁾

Таким чином виявляється, що первісні народи, і саме найдальші від осілості та рільництва, народи, що перебувають на самім початку довгого ланцюга господарчого розвитку, являють собою — оскільки вони нам відомі на підставі безпосередніх спостережень — зовсім іншу картину, ніж та, яку дано в схемі п. Гроссе. Не «розпорошеність» і не «окреме господарство», а пильно регульовані господарчі спілки з типовими рисами комуністичної організації — ось що ми знаходимо скрізь. Це стосується до «нижчих мисливців». Щождо «вищих мисливців», то цілком досить картини родового господарства в ірокезів, яку описав Морган. Проте й скотарі дають досить матеріялу для того, щоб довести хибність сміливих тверджень Гроссе²⁾.

Хліборобські громадські спілки є отже не єдина, але тільки найрозвиненіша, не перша, а остання щодо часу первісна комуністична організація, з якою доводиться мати діло історії господарства. Вони сами є продукт не сільського господарства, а комуністичних традицій, що незвичайно довго існували, виникли в обставинах родових організацій і пристосовані далі до

¹⁾ Зомло за Меном, стор. 116.

²⁾ Зауваження в рукописі: „Але перуанці, здається, не мандрівники. Араби, кабіли, киргизи, якути: Кавфман, приклади із Лявеле”.

сільського господарства; тут комунізм дійшов свого апогею, що й прискорив його занепад. Ми бачимо, що факти зовсім не стверджують схеми п. Гроссе. На питання, як пояснити цей дивний феномен комунізму, що несподівано з'являється в історії господарства, щоб зараз же знову зникнути, п. Гроссе відповідає одним із своїх глибокодумних «матеріалістичних» пояснень: «Ми бачили, що рід у нижчих хліборобів через те переважно набув далеко більшої тривкості й сили, ніж у народів інших форм культури, що тут він виступає насамперед як громадська організація жител, майна й господарств. Але той факт, що він тут розвинувся саме в таку форму, пояснюється знову ж характером нижчого рільничого господарства, яке з'єднує людей, тоді як полювання й скотарство їх роз'єднує» (стор. 221). Отже просторове «об'єднання» чи «роз'єднання» людей у роботі визначають, чи панує комунізм, а чи приватна власність. Шкода, що п. Гроссе забув пояснити, чому ліси й поля, де найлегше «роз'єднатися», найдовше в багатьох місцях залишилися й по сьогодні колективною власністю, тоді як рільна земля, на якій відбувається «об'єднання», найраніше перейшла в приватну власність. І далі, чому та форма виробництва, що проти всієї історії господарства найбільше сприяє «об'єднанню» людей — сучасна велика промисловість — спричинила не колективізм володіння, а найяскравішу форму приватної власності — капіталістичну. «Матеріалізм» Гроссе знов доводить тут, що для матеріалістичного розуміння історії не досить розмов про «виробництво» та про значіння його для цього суспільства, що без своєї другої сторони — ідеї революційного розвитку — історичний матеріалізм стає дуже примітивною незграбною милицею, тоді як у Маркса він сприяв геніальному піднесенням дослідницького розуму.

Стає ясно, що п. Гроссе, який так багато говорить про виробництво та його форми, не розбирається в основному понятті — в понятті виробничих стосунків. Ми вже бачили, що під формами виробництва він розуміє такі сутозовнішні категорії, як полювання, скотарство й рільництво. І ось для того, щоб розв'язати в межах кожної такої «форми виробництва» питання про форму власності, тобто питання, чи існує в ній колективна, родинна, а чи приватна власність, і кому ця власність належить — він робить різницю між такими категоріями, як земельна власність, з одного боку, і «рухоме майно» — з другого. Коли він бачить, що вони належать різним власникам, то він ставить питання, що «важливіше»: «рухоме майно» чи нерухоме — земельна власність. Те, що п. Гроссе здається «важливішим», те він визнає за вирішальне для форми влас-

ності даного суспільства. Так він, наприклад, робить висновок, що вищих мисливців рухоме майно «набуло вже такої великої ваги», що воно стало важливішим, ніж земельна власність, а що рухоме майно, так само як і харчові припаси, є приватна власність, то п. Гроссе не вбачає тут комуністичного господарства, дарма що ми маємо тут ясно виявлене колективне володіння землею.

Таке розрізняння, що ґрунтуються на таких суперечніх ознаках, як рухоме чи нерухоме майно, не має ніякого сенсу з погляду означення форми виробництва; воно так само мало важить, як і розрізняння в Гроссе форм родини за пануванням чоловіка чи жінки або форм виробництва — за ознакою об'єднання чи роз'єднання. Наприклад, «рухоме майно» може складатися з харчових припасів чи з сировини, з прикрас, чи з речей культу, або зі знаряддя. Воно може бути призначене для власного споживання чи для обміну. Залежно від усього цього, значіння його буде зовсім інше для виробничих стосунків. Взагалі ж Гроссе судить про виробничі стосунки та про власність у народів — із цього погляду він є типовий представник сучасної буржуазної науки — по харчових припасах та взагалі по споживанню в широкому розумінні слова. І коли він визнає, що речі споживання переходят до окремих індивідів, і ті їх споживають, то для нього є доведене панування в даного народу приватної власності. Це є типовий спосіб сучасного «наукового» спростовування первісного комунізму¹⁾. Коли взятий за основу такий глибокодумний критерій, то розповсюджені на сході товариства жебраків, які складають добуту членами товариства милостиню докупи для спільногопарції «суспільства»; навпаки, марка, громада, що володіє колективно землею й колективно її обробляє, але розподіляє врожай між родинами — кожній родині відповідно тому участкові, що вона обробила — буде вважатися за «господарче суспільство в дуже умовному розумінні». Одно слово, вирішальний момент при означенні характеру виробництва буде згідно з таким розумінням право власності на засоби споживання, а не на засоби виробництва, тобто умови споживання, а не виробництва. Тут ми підійшли до найважливішого пункту економічного пізнання, що має вирішальну вагу для розуміння всієї історії господарства. Залишмо п. Гроссе й перейдімо до розгляду цього питання в загальному вигляді.

¹⁾ Зомло (див. вище). Прим. ред.

Той, хто береться вивчати народне господарство, хто хоче ознайомитися з різними формами, яких набувають економічні стосунки суспільства в своєму історичному розвитку, повинен насамперед з'ясувати собі, яким елементом економічних стосунків він повинен користуватися як спробним каменем і як маштабом цього розвитку. Щоб розібратися в усій масі явищ будької певної ділянки, а особливо щоб з'ясувати їхню історичну послідовність, треба мати ясне уявлення про той момент, що ніби є внутрішня вісь, навколо якої обертаються всі інші явища. Морган, наприклад, за маштаб для історії культури, чи критерію, щоб визначити ступінь її розвитку в кожний даний момент, узяв цілком певну ознаку: розвиток техніки виробництва. Він таким чином добрався, можна сказати, до коріння культурного буття людства. Для наших потреб, щоб вивчити історію господарства, Морганів маштаб недостатній. Техніка суспільної праці точно показує нам, якого ступеня дійшла людина в даний момент в опануванні зовнішньої природи. Кожний новий крок на шляху удосконалення виробничої техніки є разом із тим крок уперед на шляху підкорення людському генієві фізичної природи, отже й крок уперед у розвитку загальної людської культури. Але коли ми хочемо спеціально дослідити форми виробництва людського суспільства, то нам недосить знати стосунки між людиною й природою; в такому разі нас цікавить насамперед другий бік людської праці: стосунки, в які люди вступають у процесі праці між собою, тобто нас цікавить не техніка виробництва, а його суспільна організація.

Дуже характерно для рівня культури якогонебудь первісного народу, коли ми довідуємося, що цей народ знає ганчарське ремесло й займається ним. Моргануважає цей великий прогрес у техніці за віху, що означає собою початок нового періоду культури, яким характеризується перехід від дикунського стану до варварства. Однак на підставі згаданого факту ми ще мало можемо судити про форми виробництва даного народу. Для цього нам слід би ще з'ясувати чимало обставин, як от, приміром, хто саме займається в даному суспільстві ганчарським ремеслом — чи всі його члени, а чи тільки частина, наприклад одна стать — жінки; чи виробляють горшки тільки для власного вжитку даної суспільної групи, приміром, села, а чи для обміну; чи уживають виготовлених виробів тільки сами робітники, а чи всі вироби йдуть на користь усім членам групи. Ми бачимо, що характер форм виробництва якогонебудь суспільства визначається найрізноманітнішими суспільними сто-

сунками: поділом праці, розподілом продуктів між споживачами, обміном. Але всі ці сторони господарчого життя сами визначаються іншим вирішальним чинником — виробництвом. Що розподіл продуктів виробництва, як і обмін ними, сами є наслідок чогось іншого, це ясно з першого погляду. Для того, щоб можна було розподілити продукти між споживачами чи обміняти їх, вони насамперед повинні бути вироблені. Отож саме виробництво є перший і найважливіший момент господарчого життя суспільства.

У процесі ж виробництва за вирішальні є стосунки між робітниками та засобами виробництва. Длякоїнної роботи потрібна певна сировина, певне місце для роботи, а потім певне знаряддя. Ми вже знаємо, яку велику вагу в житті людського суспільства має знаряддя праці та виробляння його. Щоб за допомогою цього знаряддя та інших неживих засобів виробництва виконати певну роботу і для того, щоб виробити потрібні для життя суспільства речі споживання в найширшому розумінні, потрібна ще людська робоча сила. І саме стосунки між людиною, що працює, та засобами виробництва є основна справа виробництва й вирішальний чинник у ньому. Ми маємо на увазі не технічні стосунки, не більший чи менший ступінь досконалості засобів виробництва, якими працює людина, і не способи, до яких удається людина працюючи, ми маємо на увазі суспільні стосунки між людською робочою силою й неживими засобами виробництва, питання про те, кому належать засоби виробництва. Протягом історії ці стосунки багато разів мінялися. Але щоразу при цьому мінявся й цілий характер виробництва, характер поділу праці та розподілу продуктів, напрямок і розміри обміну і нарешті все матеріальне та духовне життя суспільства. Усе це залежить від того, як володіють робітники своїми засобами виробництва — колективно чи індивідуально, а чи вони позбавлені їх взагалі; чи є вони самі разом із засобами виробництва таким самим засобом виробництва, власність тих, що не працюють, чи прикріплені вони як кріпаки до засобів виробництва, а чи вони є вільні люди, позбавлені засобів виробництва, змушені продавати свою робочу силу як засіб виробництва — залежно від того, чи живуть вони в умовах комуністичного дрібноселянського й ремісничого виробництва, рабовласницького господарства, в умовах кріпацького господарства, чи нарешті в умовах капіталістичного господарства з системою найманої праці. Кожний із цих форм господарства властиві свої особливі форми поділу праці, розподілу продуктів, обміну, соціального, правового й духовного життя. Досить корінної зміни в стосунках

між робітниками й засобами виробництва, щоб кожного разу радикально мінялися й усі інші сторони господарчого, політичного та духовного життя, щоб з'являлося зовсім нове суспільство. Щоправда, між усіма цими сторонами господарчого життя суспільства є безнастанне взаємодіяння. Не тільки стосунки робочої сили до засобів виробництва впливають на поділ праці, на розподіл продуктів, на обмін, а й ці останні впливають знову ж на ці стосунки. Але характер впливу в обох випадках неоднаковий. Панівні на кожній стадії господарства форми поділу праці, розподілу продукту й зокрема обмін можуть до певної міри руйно впливати на стосунки між робочою силою й засобами виробництва, з яких вони сами вирости. Їхня форма міняється тільки тоді, коли в стосунках між робочою силою та засобами виробництва, що вже віджили свій час, стався корінний переворот, відбулася справжня революція. Отже перевороти в стосунках між робочою силою та засобами виробництва є основні віхи на шляху історії господарчого життя, вони становлять природні епохи в економічному розвитку людського суспільства.

Оскільки важливо для розуміння історії господарства з'ясувати в ній найістотніше, відокремивши його від другорядного, це доводить перевірка того поділу господарчої історії на періоди, що є в наш час найпопулярніша й найбільше визнана схема буржуазної політичної економії в Німеччині. Ми маємо на увазі схему проф. Бюхера.

У своїм «Походженні народного господарства» Бюхер полягає ось у чому: чи є це господарство — народне господарство; правильний поділ її на епохи. За своєю звичкою він не просто підходить до питання з тим, щоб дати нам наслідки свого позитивного дослідження, а спочатку готує до належної оцінки своєї праці, самозадоволено пояснюючи, як помилялися всі його попередники.

«Перше питання, на яке повинен відповісти економіст, що хоче з'ясувати собі господарство народу в дуже далеку добу, полягає ось у чому: чи є це господарство народне господарство; чи тотожні його явища з явищами нашого сучасного мінового господарства, а чи вони істотно відмінні. Питання це може бути розв'язане тільки в тому разі, коли до економічних явищ минулого застосовуватиметься ті самі методи дослідження — аналіза понять і психологічна ізоляційна дедукція — що так близькуче виправдали себе, бувши застосовані до сучасного господарства, в руках представників старої «абстрактної» економічної науки.

Ми не можемо не закинути новій «історичній» школі того, що вона замість такими дослідженнями пройти в суть минулих

епох господарчого життя, не задумавшись переносила на це минуле звичайні абстрактні категорії, взяті з явищ сучасного народного господарства, або робила поняття, які стосуються мінового господарства, такими розтяжними, що вони, добре чи кепсько, кінець-кінцем могли бути застосовані до всіх господарчих епох. Вона цим безперечно не раз загороджувала собі шлях до наукового розуміння цих історичних явищ. Через це численний видобутий на світло боже матеріал щодо історії господарства здебільшого й досі являє собою мертвий скарб, що чекає ще свого наукового використання. Чи не найяскравіше виявляється це в тому, що відрізняє сучасне господарство культурних народів від господарства минулих епох, чи господарства нецивілізованих народів. Це стає за встановлення так званих стадій розвитку, що в означенні їх виявлені основні риси господарчої еволюції. Всі передніші спроби такого характеру хибували тим, що вони не заглиблювались у суть речей, а залишалися на поверхні¹⁾.

Яку ж класифікацію історії народного господарства пропонує сам проф. Бюхер? Ось послухаймо його.

«За єднальний погляд, що дав би нам змогу зрозуміти ввесь цей розвиток як єдине ціле гільки й може бути такий погляд, що спроможний ввести нас у саму суть явищ народного господарства й разом із тим розкрити нам характерні особливості минулих епох господарчого життя. За такий вихідний момент є не що інше, як залежність між виробництвом речей та споживання їх, яка визначається довжиною того шляху, що його повинна пройти річ від виробника до споживача. З цього погляду ввесь економічний розвиток — принаймні народів Середньої й Західної Європи — оскільки він приступний історичному дослідження, може бути поділений на три стадії:

1) стадія замкненого домашнього господарства (виробництво для власного споживання в його чистій формі, господарство без обміну); речі споживаються в тому самому господарстві, де їх вироблено;

2) стадія міського господарства (виробництво на споживача чи стадія безпосереднього обміну); речі з того господарства, що їх виробляє, безпосередньо йдуть до господарства, яке їх споживає;

3) стадія народного господарства (виробництво товарів, стадія товарового обміну); речі проходять через цілий ряд господарств, перше ніж вони дійдуть до споживача»²⁾.

¹⁾ К. Бюхер, Походження народного господарства.

²⁾ Там само.

. Ця схема історії господарства цікава насамперед із погляду того, чого в ній нема. У проф. Бюхера історія господарства починається з громади європейських культурних народів, тобто з доби вищого рільництва. Уесь період первісних виробничих стосунків, що тривав тисячоліття й що був перед стадією вищого рільництва з пануванням умов, у яких і досі живе багато-племен, Бюхер, як знаємо, характеризує як період «відсутності господарства», як період його славнозвісного «індивідуального шукання поживи» та «відсутності праці». Таким чином проф. Бюхер починає історію господарства з тої пізньої форми первісного комунізму, коли з переходом до осіlosti та вищого рільництва починається вже неминучий розклад і перехід до нерівності, до експлуатації та клясового суспільства. Гроссе заперечує існування комунізму на протязі всього періоду розвитку до хліборобської громади, а Бюхер взагалі викреслює цю добу з історії господарства.

Друга стадія — замкнене «міське господарство» — є друге дивне відкриття, яким ми завдачуємо, як сказав би Шурц, «геніальному поглядові» ляйпцизького професора. Коли «замкнене домашнє господарство», наприклад, господарство якоїнебудь марки, характерне було тим, що воно обіймало людей, які задовольняли всі свої економічні потреби в межах цього господарства, то в середньовічному місті Центральної та Західної Європи — бо тільки їх має на увазі Бюхер, говоривши за «міське господарство» — справа стояла якраз зовсім інакше. В середньовічному місті не існує будь-якого спільногого «господарства», але — додержуючись жаргону проф. Бюхера — є стільки «господарств», скільки було майстерень та домашніх господарств цехових ремісників, із яких кожний — хоч і на основі загальних цехових та міських правил — виробляв, продавав і споживав самостійно. Та й взагалі середньовічне німецьке чи французьке цехове місто не являло собою «замкненого» господарчого району, бо все його існування ґрунтувалося саме на обопільному обміні з селом, від якого він одержував харчові засоби та сировину й для якого воно продукувало свої вироби. Бюхер констатує навколо кожного міста замкнене сільсько-господарське кільце, яке він включає в своє «міське господарство», і зводить задля зручности обмін між містом і селом до обміну з селянством тільки даної округи. Садиби багатьох феодалів, що являли собою найліпшу клієнтуру міської торгівлі й перебували почасти поза містом, почасти ж у самому місті — особливо в королівських та єпископських містах — і що становили в останньому разі самостійний господарчий край, він залишає поза всякою увагою; так само він нехтує

зовнішню торгівлю, що справляє величезний вплив на середньовічні господарчі стосунки, а особливо на долю міст. Того, що справді є характерне для середньовічних міст, того, що вони були центрами товарового виробництва, яке тут уперше стало панівною формою виробництва — хоч і на обмеженій території — цього проф. Бюхер не помічає. Навпаки, в нього товарове виробництво починається тільки за доби «народного господарства». Як відомо, буржуазна політична економія вживає цієї фікції, означаючи сучасну капіталістичну господарчу систему, тобто ту «стадію» господарчого життя, для якої характеристичне саме не товарове виробництво, а капіталістичне. Гроссе називає товарове виробництво просто «індустрією»; зате проф. Бюхер обертає індустрію просто на «товарове виробництво» для того, щоб довести перевагу професора політичної економії над простим соціологом.

Перейдімо проте від цих другорядних речей до основного питання. Проф. Бюхер встановлює як першу «стадію» в своїй історії господарства «замкнене домашнє господарство». Що він розуміє під ним? Ми вже казали, що ця доба починається в рільничій сільській громаді. Але проф. Бюхер залічує до стадії «замкненого домашнього господарства» ще інші історичні формациї, зокрема античне рабовласницьке господарство греків та римлян і середньовічний феодальний маєток. Усю історію господарства культурного людства від давньої давнини, включаючи клясичну стародавність і все середньовіччя, аж до самого порога нових часів, об'єднується в одну «стадію» виробництва, за якою йде середньовічне європейське цехове місто як друга стадія та сучасне капіталістичне господарство як третя. В історії господарства проф. Бюхера вишикувані в одну лінію, як та сама «стадія господарства», комуністична сільська громада, що потихеньку животіє в якійнебудь гірській долині Пенджабу в Індії, домашній побут Перікла за доби близкучого розквіту атенської культури й феодальний маєток єпископа Бамберзького в добу середньовіччя. Але всяка дитина, що засвоїла собі деякі поверхові відомості шкільних підручників історії, збагне, що тут в одну купу змішані різні стосунки, які в корені відмінні один від інших. Там у комуністичних аграрних громадах панує загальна майнова й правова рівність селянської маси; станових відмін або зовсім нема, або вони перебувають у зародковому вигляді, тут у стародавній Греччині й Римі яскраво виявлений поділ суспільства на стани, на вільних і рабів, панів і підлеглих, привілейованих і безправних, багатих і бідних чи жебраків. Там — загальна трудова повинність, тут — гострий контраст між поневоленою масою трудящих і пануючою мен-

щістю неробів. Із другого боку, між стародавнім рабовласницьким господарством греків і римлян та середньовічним феодальним господарством існувала така величезна різниця, що стародавнє рабство кінець-кінцем спричинилося до занепаду грецько-римської культури, тоді як середньовічний феодалізм породив із себе міське цехове ремесло з міською торгівлею і таким чином кінець-кінцем породив сучасний капіталізм. Отже той, хто намагається обнати одним поняттям, одною схемою всі ці відмінні між собою, як небо й земля, економічні й соціальні формациї та історичні епохи — той повинен уживати зовсім оригінального маштабу до господарчих епох. Якого маштабу уживає проф. Бюхер, конструюючи своє «замкнене домашнє господарство», вкрите сутінками ночі, коли всі коти сірі, — це він сам нам пояснює, йдучи ласково назустріч нашому здивованню. «Господарством без обміну» зветься та перша «стадія», що триває з початку писаної історії до нових часів, до якої прилягає середньовічне місто, як «стадія безпосереднього обміну», і сучасна господарча система, як «стадія товарового обміну». Отже відсутність обміну, простий обмін і складний обмін, або, простіше казавши: відсутність торгівлі, проста торгівля, розвинена світова торгівля — ось той маштаб, якого вживає проф. Бюхер до господарчих епох. Чи існує вже на світі купець чи ні, чи є він із виробником та сама особа, чи інша — це головна основна проблема історії господарства. Підарилимо на один момент професорів його «господарство без обміну», що являє собою не що інше, як професорську химеру, якої ніде ще на грішній землі не відкрито й яка являє для стародавньої Греччини та Риму, так само як і для феодального середньовіччя, починаючи з Х століття, історичну фантазію незвичайної сміливості. Але взагалі взяти, як маштаб господарчого розвитку, не виробничі стосунки, а стосунки обміну, і вбачати в купцеві центр господарчої системи та міру всіх речей, — навіть там, де його ще не існувало, — які це близькучі наслідки «каналізи понять і психологічної ізоляційної дедукції», а насамперед яке «проходження в суть речей», що нехтує всяким «бабранням на поверхні!» Але чи не є в такому разі стара невибаглива схема «історичної школи» — поділ усієї історії господарства на три епохи: «натуральне господарство, грошове господарство й кредитове господарство» — далеко ліпша й близчча до істини, ніж претенціозний витвір проф. Бюхера, що морщить носа з приводу «всіх передніших спроб такого роду», щоб далі взятися до обляганого ним самим «бабрання на поверхні» обміну, і через своє педантичне мудрування перекрутити його в цілком хибну схему?

Але це «бабрання на поверхні» історії господарства зовсім

нє є випадковість для буржуазної науки. Одні буржуазні вчені, як от, приміром, Фрідріх Ліст, роблять класифікацію за зовнішнім характером найголовніших джерел існування і встановлюють епохи полювання, скотарства, рільництва та ремесла, — класифікацію, недостатню навіть для історії зовнішнього побуту. Інші, як проф. Гільдебранд, поділяють історію господарства, на підставі зовнішніх форм обміну, на натуральне, грошове й кредитове господарство, або, як Бюхер, на господарство без обміну, на господарство з безпосереднім обміном та на господарство з товаровим обміном. Іще інші, як Гроссе, беруть за вихідний момент, розглядаючи форми господарства, розподіл благ. Одно слово, буржуазні вчені беруть за основу історичного дослідження обмін, розподіл, споживання, отже все, але тільки не суспільні форми виробництва, тобто якраз не те, що є за вирішальне в кожну історичну добу й що визначає собою щоразу з логічною неминучістю обмін та його форми, розподіл і споживання в їхніх конкретних проявах. Чому ж це так робиться? Та через ту саму причину, яка спонукує їх об'являти «народне господарство», тобто капіталістичний спосіб виробництва, за вищу й останню стадію історії людства та брати під сумнів дальший його розвиток, як світового господарства з захованими в ньому революційними тенденціями. Суспільна форма виробництва, тобто питання про стосунки між трудящими й засобами виробництва, є корінний пункт усякої господарчої епохи, але він же є й найдошкульніший пункт усякого класового суспільства. Відчуження засобів виробництва з рук трудящих у тій чи тій формі є загальна основа всякого класового суспільства, бо воно є головна умова експлуатації й класового панування. Намагання відвернути увагу від цього дошкульного місця, скупчiti її на зовнішнім і другоряднім завжди зумовлюється не стільки свідомим бажанням буржуазних учених, скільки інстинктивною огидою класи, яку вони духовно репрезентують, до небезпечних плодів із дерева пізнання. І такий дуже вславлений сучасний професор, як Бюхер, із своїм «геніальним поглядом», виявляє цей класовий інстинкт, коли він цілі велетенські епохи, як от первісний комунізм, рабство, кріпацьке господарство, з зовсім відмінними типами стосунків між робочою силою та засобами виробництва, без застережень збирає в маленьку скриньку своєї схеми, удаючись разом із тим до великої казуїстики в питанні про історію промислу, де він із поважним виглядом педанта роз'яснює й розглядає при світлі «домашню працю» (правдивіше, «домашній піт»), «працю за заробітну платню», «ручну працю», «відхідну працю» (*Stöhrarbeit*) та інший вульгарний мотлох. І ідеологи експлуатованих народніх

мас, перші комуністи, перші представники соціалізму, так само блукали в пітьмі зі своєю проповіддю рівності людей і висіли в повітрі до того часу, поки вони скерували й свою боротьбу переважно проти несправедливого розподілу, або, — як це робили деякі соціалісти в XIX столітті, — проти сучасних форм обміну. Лише після того, як ліпші проводирі робітничої кляси усвідомили собі, що форми розподілу й обміну безпосередньо залежать від організації виробництва й що в цій організації за вирішальні є стосунки між трудящими та засобами виробництва, — тільки тоді соціалістичні прагнення поставлено на міцний науковий ґрунт. І на основі цього суцільного розуміння історії господарства науковий підхід пролетаріату до історії господарства відокремився від буржуазного підходу, подібно до того, як він відірвався від нього біля порога політичної економії. Коли в класових інтересах буржуазії є затирати корінний пункт історії господарства — форми стосунків між робочою силою й засобами виробництва в їхнім історичному розвитку, — то, навпаки, в інтересах пролетаріату є висувати ці стосунки на перший план, робити з них маштаб, щоб порівнювати економічні структури суспільства. І для робітників треба не тільки зважувати історичні віхи, що відокремлюють первісне комуністичне суспільство від пізнішого класового суспільства, а також і характеристичні ознаки різних історичних форм класового суспільства. Тільки той, хто здасть собі ясно справу зі специфічних економічних особливостей первісно-комуністичного суспільства, а також із особливостей античного рабовласницького господарства та середньовічного кріпацького господарства, той зможе з належною ясністю зрозуміти, чому сучасне капіталістичне класове суспільство вперше відкриває історичну можливість здійснення соціалізму, і зрозуміти, в чому полягає істотна відміна соціалістичного світового господарства майбутнього від примітивних комуністичних груп первісних часів.

IV. З ІСТОРІЇ НАРОДНЬОГО ГОСПОДАРСТВА

I

ГЕРМАНСЬКА МАРКА

Придивімось до внутрішнього ладу найбільше дослідженеї громади — германської марки.

Ми знаємо, що германці селилися племенами й родами. Все-редині даного роду кожний голова родини діставав участок під дім та двір, Частина землі оберталася на рільну землю, з якої кожна родина діставала свою пайку. Щоправда, за свідченням Цезаря, на початку християнської доби одно германське плем'я (свеви чи шваби) обробляло землю спільно, не розподіляючи її між родинами, але в другому столітті, за часів римського історика Таціта, щорічний перерозподіл участків став звичайним явищем. В окремих районах, як от, приміром, у громаді Фрікгоф у Нассав, щорічний переділ був звичайним явищем іще в XVII та XVIII ст. ст. I навіть у XIX столітті можна було натрапити в деяких громадах, як у Пфальці в Баварії та на Райні, на перерозподіл полів жеребкуванням, хоч і через довші періоди: кожних трьох, чотирьох, дев'ятьох, дванадцятьох, чотирнадцятьох і вісімнадцятьох років. Ця рільна земля отже тільки всередині минулого століття остаточно перейшла в приватну власність. Так само й у деяких місцевостях Шотландії переділ рільної землі триває до недавнього часу. Спочатку всі участки були однакових розмірів і відповідали середнім потребам одної родини та тодішній видатності землі й праці. Залежно від якості землі, розмір участків у різних місцях становив 15, 30, 40 ч більше моргенів.

У більшій частині Європи, через дедалі рідші переділи, що кінець-кінцем припинилися, участки вже в V та VI століттях перейшли в спадкову власність окремих родин. Але це стосувалося тільки рільної землі; решта площі — ліси, луки, води та невикористана земля — залишалася в спільному володінні марки. Продукти лісового господарства йшли, приміром, на

сплату державних повинностів та на задоволення громадських потреб, а що залишалося, те розподіляли між усіма.

Пасовиська були в спільному користуванні. Ці громадські володіння (альменди) зберігалися довго й існують іще й тепер у Баварських та Швайцарських Альпах, у Тіролі, в Франції (у Вандеї), в Норвегії та в Швеції.

Щоб дійти найбільшої рівності в розподілі рільної землі, громадське поле ділили на окремі частини, відповідно їхній якості й положенню (Gewanne чи Oesche), а кожну частину знову ж ділили на вузькі смуги, відповідно числу рівноправних членів марки. Коли в когонебудь із них був сумнів, чи дістав він однакову пайку з іншими членами, він мав право зажадати всякої часу нового обміру всіх полів громади, і всякого, хто чинив зому в цьому перешкоди, карали за це.

Але й після того, як періодичний переділ та розподіл землі жеребкуванням припинився, праця всіх членів громади, так само й на полях, мала громадський характер і підлягала твердим правилам громадського контролю. Насамперед кожний посідач громадського участку зобов'язаний був працювати, бо самого факту володіння участком у межах даної марки було недосить для того, щоб уважатися за дійсного члена громади (Markgenosse). Для цього треба було жити в межах марки й особисто обробляти свій участок. Хто протягом кількох років не обробляв своєї землі, той втрачав своє право на неї, і марка могла віддати її обробляти іншому. Але й сама робота відбувалася під керівництвом марки. В перші часи після розселення германців у центрі господарчого життя було скотарство, яке провадили на спільніх пасовиськах і луках спільні сільські пастухи. За пасовиська були також стерні та толоки. З цього виходило, що під час засіву й живі чергування засіву й залишання під толокою для кожного участку, а так само й сівозміна, визначались спільно, і кожне мусіло підлягати загальному порядкові. Кожне поле обгорожували тином із підйомними ворітами; від засіву до живів ворота замикали, і час, коли їх відчиняли та зачиняли, визначався для всього села. Кожна польова площа перебувала під доглядом особливого наглядача (Flurschutz); він як урядова особа мусів пильнувати встановленого порядку. Так звані обходи полів цілими селами оберталися на справжні свята з участю дітей, яким давали запотиличники, щоб вони пам'ятали граници для майбутніх свідчицьких зізнань.

Скотарство провадили спільно, членам громади забороняли пасти худобу окремо. Тварини цілого села ділили за родом їх на громадські череди; в кожній череді був свій пастух і вожатий; були правила також, щоб череди ходили з дзвіночками.

Так само спільно полювали й ловили рибу на всім просторі громадських володінь. Ніхто не мав права на своїм участку робити пастки та ями, щоб ловити звірів, не повідомивши про це членів громади. Руди тощо, знайдені в землі глибше, ніж доходить плуг, переходили в власність громади, а не того, хто їх знаходив. У кожній громаді повинні були жити потрібні ремісники. Правда, кожна селянська родина сама виробляла більшу частину потрібних у повсякденнім житті продуктів. Удома пекли й варили, ткали й пряли. Але вже рано деякі ремесла спеціалізувалися, саме ті, що виробляли хліборобське знаряддя. Наприклад, у лісовій громаді в Вельпі, в долішній Саксонії, членам громади наказували «мати в лісі одну людину з кожного роду ремесла, що могла б виробляти з дерева щонебудь корисне». Скрізь точно визначали, скільки й якого дерева ремісники могли брати, щоб не нищити лісу, й виготовляти потрібні вироби тільки но для членів громади. Ремісники одержували від марки все потрібне для їхнього існування й загалом економічно перебували в такому самому стані, як і решта маси селян, але вони не були повноправні члени марки почести через те, що вони були мандрівний, а не осілий елемент, а почести, хоч це сходить до того самого, через те, що вони не займалися сільським господарством, яке було тоді центром господарчого життя, що навколо нього оберталося все громадське життя, всі права й обов'язки членів громад¹⁾.

Через те пройти до громади міг не всякий. Щоб допустити чужинця, потрібна була одностайна згода всіх членів громади. І відчужити свій наділ можна було тільки членові громади і тільки через громадський суд.

На чолі громади стояв дорфграф («сільський граф»), що його звали також старшиною (Schultheiss) або соцьким (Centener). Його обирали на цю посаду члени його громади. Але обрання було не тільки пошана для обраного, а й його обов'язок: під страхом кари він не міг ухилятися від обрання. Згодом, правда, посада громадського старшини стала спадковою в певних родинах, і звідціль був тільки один крок до того, щоб така посада, з огляду на її прибутковість та зв'язаний із нею вплив, передавалася в лен, або

¹⁾ Таке саме становище займав ремісник у грецькій громаді за часів Гомера: „Усі ці люди (робітник біля металю, столяр, музика, лікар) це демюрі, тобто вони працюють для членів громади, а не для самих себе, вони особисто є вільні, але не вважаються за повноправних, вони стоять нижче від повноправних членів громади дрібних селян, часто вони не живуть на одному місці, а переходятять із місця на місце; коли їхнє ім'я відоме, то часами їх запрошують іздалека“ (Ед. Майєр, Економічний розвиток стародавнього світу).

віддавалася на відкуп, чи взагалі перетворилася з суто демократичної посади, на яку обирали члени громади, на знаряддя панування над громадою. Але за доби розквіту марки її старшина був не що інше, як виконавець волі всієї маси членів громади.

Усі громадські справи розв'язували на зборах усіх членів марки, тут же полагоджували суперечки й накладали кари. Уесь порядок сільсько-господарської роботи, влаштовання шляхів та будівних робіт, а також виконування польової та сільської охорони встановлювали більшістю зборів; зборам же подавали звіти про стан господарства марки, на підставі «книг членів марки» (*Markerbücher*), які регулярно вели. Судівництво відбувалося усно й прилюдно, під головуванням старшини марки, до того вироки ухвалювали присутні члени громади, що виступали, як «присяжні» (*Urteilsfinder*); могли бути при суді тільки члени марки, чужинцям доступ був заборонений. Члени марки зобов'язані були давати один за одного свідчицькі зізнання та присягати, як і взагалі по-братньому допомагати один одному в скруті, на випадок пожежі чи ворожого нападу. В армії члени марки гуртувалися в окремі загони й билися попліч. Ніхто не міг покидати товариша в моменти небезпеки.

За злочин і збитки, що траплялися в межах марки, або що їх робили її члени поза маркою, солідарно відповідала вся марка. Члени марки зобов'язані були давати притулок приїжджим і чинити допомогу тим, хто її потребував. Спочатку кожна марка являла собою єдину релігійну громаду, а після переходу до християнства,— що в частини германців, як, наприклад, у саксів, сталося дуже пізно, тільки в IX столітті,— церковну громаду. Нарешті марка звичайно утримувала шкільного вчителя для всієї сільської молоді.

Не можна собі уявити нічого простішого й гармонічнішого, як господарчий лад старої германської марки. Уесь механізм громадського життя тут як на долоні. Твердий плян і витримана організація визначають вчинки кожного й підпорядковують його як частину цілому. Безпосередні потреби повсякденного життя й однакове задоволення їх для всіх — ось вихідний і кінцевий пункти всієї організації. Усі працюють спільно на всіх і спільно все розв'язують. Звідкіль походить і на чому ґрунтуються ця організація та влада цілого над кожним окрема? Це є не що інше, як комунізм у земельних стосунках, як суспільне володіння трудящих найважливішим засобом виробництва. Типові риси аграрно-комуністичної господарчої організації найліпше виявляються при порівняльнім вивчені її в багатьох народів, коли вона тільки й може бути зрозуміла як

світова форма виробництва в її історичній різноманітності та гнучкості.

2

ГРОМАДА НА ВЕСТ-ІНДСЬКИХ ОСТРОВАХ І НА АМЕРИКАНСЬКІМ СУХОДОЛІ

Звернімось до стародавньої держави інків у Південній Америці. У цій державі, що займала територію теперішніх республік Перу, Болівії та Чілі, тобто простір 3,36 мільйона квадратових кілометрів, із людністю в наш час 14 мільйонів душ, господарство провадили під час завоювання її еспанцем Пізарро так само, як і сотні років перед тим. Найперше ми знаходимо тут такі самі установи, як і в стародавніх германців. Кожна родова громада, що одночасно обіймала сотню боєздатних чоловіків, займає певний край, що належить їй, як марці, і незвичайно подібна всім, включаючи й назву «марка», до німецької марки. З площі, яку посадила марка, була вилучена рільна земля й поділена на окремі участки, які щороку перед засівом розподіляли за жеребками між родинами. Величина участків відповідала кількісному складові родини, тобто її потребам. Сільські старшини, посада яких на час утворення держави інків, тобто близько Х та XI століть, уже перестала бути виборною, а зробилася спадковою, одержували найбільший участок. У північній частині Перу участок обробляв не кожний батько родини окремо, а групи з 10 чоловіків під орудою керівника, і деякі факти свідчать за те, що такий звичай був і в стародавніх германців. Ці десятки по черзі обробляли участки всіх членів, навіть тих, кого не було, коли вони відвивали військову службу чи відробляли панщину на інків. Кожна родина одержувала продукти, що росли на її участку. На рільну землю міг претендувати тільки той, хто жив у марці й належав до роду. Але кожний зобов'язаний був особисто обробляти свій участок. Хто на кілька років (у Мехіко на 3 роки) залишав свій участок необробленим, він втрачав своє право на нього. Участків не могли дарувати та продавати. Суворо заборонялося залишати власну марку й переходити до іншої; це, очевидно, пояснювалося сильними ще кревними зв'язками сільських родів. Щоб обробляти землю в прибережних краях, де дощі випадають тільки періодично, здавна потрібне було штучне зрошення за допомогою каналів, які споруджала спільними зусиллями ціла марка. Вживання води та розподіл її між окремими селами й усередині їх підлягали суворій регляментації. В кожному селі було «поле для бідних», яке обробляли всі члени марки, а врожай із цього поля голова

села розподіляв між старими, вдовами та іншими жителями, що потребували допомоги. Вся інша територія, крім полів, становила так звану Маркарасча — альменду. В горах, де рільництво було неможливе, основу існування жителів, які від часу до часу приносили в долину свій головний продукт — вовну й вимінювали її в рільників на маїс, перець та боби, — було вбоге скотарство з майже повним переважанням лам. Тут у гірських місцевостях уже за доби завоювання були приватні отари й чимала майнова нерівність. Звичайний член марки володів трьомадесятериця ламами, а головний ватажок міг уже мати 50—100 лам. Але земля, ліс і вигони й тут були в громадському володінні, і, крім приватних черед, були сільські череди, яких не розподіляли. У певний час частину громадських черед забивали, а м'ясо й вовну розподіляли між окремими родинами. Спеціяльних ремісників не було, і кожна родина виробляла все її потрібне вдома, але були села, які особливо визначалися тим чи тим ремеслом, ткацтвом, ганчарною справою чи обробкою металів. На чолі кожного села стояли спочатку виборні, а пізніше спадкові сільські старшини, які доглядали обробки полів, у всіх важливих випадках скликали сурмами, за які були черепашки, всіх повнолітніх і радилися з ними.

З цього погляду стара перуанська марка всіма істотними рисами є точна копія германської марки. Але ті особливі риси, якими вона все ж відрізняється від відомої нам типової картини, ще більше допомагають нам усвідомити особливості цієї соціальної системи, ніж риси подібності її з германською маркою. Особливість стародавньої держави інків полягає в тому, що це завойована країна, в якій утвердилося чуже панування. Прийшли завойовники інки, правда, теж належали до індійських племен, але вони підкорили собі мирні осілі племена кекуа (Kechua) саме через одірваність їхніх сіл від зовнішнього світу, коли кожна марка дбала тільки за саму себе, не підтримуючи зв'язків з округами на далеких віддаленнях, не інтересувавшись нічим за межами марки. Цей незвичайний партікуляризм соціальної організації, що полегшив так інкам їхній завойовний наскок, загалом лишився незайманим. Але вони прищепили йому витончену систему економічної експлуатації та політичного панування. Кожна завойована марка мусіла була виділити певну частину своєї землі, як «поле інків», або «сонячне поле», що залишалося, правда, власністю марки, але дохід із нього натуорою йшов на потреби панівного племени інків та його жрецької касти. Так само гірські марки, що жили з скотарства, мусіли були частину своїх черед виділяти, як «панські череди», і зберігати їх для потреб своїх владарів. Доглядати такі череди, як

і панщинна обробка полів для інків та їхніх жерців, це був обов'язок усіх членів марки загалом. До цього долукалася панщина в гірництві та громадські роботи над спорудженням шляхів і мостів під керівництвом інків, заснована на суворій дисципліні військова служба й нарешті особлива дань у вигляді молодих дівчат, які почали бути за жертви при релігійнім культі, а почали ставали належницями інків. Проте ця сурова система експлуатації залишила незаймане внутрішнє життя марки та її комуністично-демократичний лад; панщину й чинш по-комуністичному розкладали як спільній тягар на всіх. Але найприкметніше те, що сільська комуністична організація не тільки була, як це часто траплялося в історії, за поважну й міцну основу довговічної системи експлуатації та поневолення, а й сама ця система знову ж була організована по-комуністичному. Інки, зручно влаштувавшись на шій поневолених перуанських племен, сами жили родовими спілками, на засадах товариства-громади. Їхня столиця — місто Күцко була не що інше, як об'єднання яких півтора десятка масових жител, кожне з яких було за центр комуністичного господарства цілого роду, зі спільним кладовищем посередині, отже й зі спільним культом. Навколо цих великих родових жител містилися громадські володіння інкських родів, із неподільними лісами та вигонами й поділеною рільною землею, яку теж обробляли спільно. Як примітивний народ, ці експлуататори й владарі не цуралися ще праці, а користувалися зі свого панівного становища тільки для того, щоб ліпше жити, ніж ті племена, які вони підкорили собі, та щоб приносити ліпші жертви своїм богам. Таке сучасне явище, як живитися тільки плодами чужої праці й робити власне неробство прикметною ознакою свого панування, було ще чуже цій громадській організації, де громадська власність і загальна трудова повинність являли собою народній звичай, що глибоко вкорінився. Так само й політичне панування було організоване, як спільна функція всіх родів інків. Правителі, яких призначали інки управляти всіма провінціями Перу й які нагадують своїми функціями голландських резидентів на Малайському архіпелагу, були за делегатів своїх родів, зберігали своє приміщення в спільних кватирах у Күцко й не переставали вважатися за членів своїх марок... Щороку об святі сонця ці делегати поверталися до Күцко, щоб подати звіт про свою службову діяльність і взяти участь, спільно з одноплемінниками, в великім релігійнім святі.

Тут перед нами ніби дві соціальні верстви, з внутрішньою комуністичною організацією, але вони перебували між собою в стосунках експлуататора та поневоленого. Це явище, бувши в великій суперечності з принципами рівності, братерства

ї демократії як основами організації громадської спілки може видатися з першого погляду незрозумілим. Але тут перед нами якраз живий доказ того, як мало спільногом було між первісно-комуністичним ладом у дійсності з якиминебудь принципами загальної рівності й волі людей. Ці «принципи», що стосуються абстрактної «людини», отже що поширюються на всіх людей, оскільки, принаймні, мова йде про «цивілізовані» країни, тобто про країни капіталістичної культури, — з'явилися тільки згодом як продукт сучасного буржуазного суспільства й були проголошені вперше під час революції в Америці та в Франції. Первісне комуністичне суспільство не знало принципів, однакових для всіх людей; рівність і солідарність випливали тут із традицій, спільніх кревних зв'язків та зі спільногом володіння засобами виробництва. І тільки на тих поширювалася рівність прав та солідарність інтересів, на кого поширювалися ці кревні зв'язки та це володіння.

Що було поза цими інтересами, — а вони не виходили за межі чотирьох пограничних стовпів села або в кращому разі за межі крайової границі племени, — було чуже, отже могло стати ворожим. Навіть більше, збудовані на засадах господарчої солідарності колективи могли й мусіти, через недостатність розвитку виробництва, через недостатність та вичерпання джерел харчування при зростанні людности, заходити періодично в конфлікти з іншими аналогічними громадами. В таких випадках справу розв'язували боротьбою не на життя, а на смерть, війною, яка спричинювалася до знищення одної зі сторін, що боролися, або частіше до підкорення одної з них другою та до експлуатації, що ставала за наслідок цього. В основі первісного комунізму були не абстрактні принципи рівності й волі, а зализна доконечність як наслідок низького щабля розвитку людської культури, безпорадність людей перед зовнішньою природою, що примушувала їх спільними зусиллями й пляновою працею провадити боротьбу за існування. Але цей самий слабкий ступінь панування над природою спричинився до того, що спільний плян праці й спільне виконання його можливі були тільки в межах невеличких розмірами природних пасовиськ чи оброблюваних первісним способом сільських участків, що унеможливлювало вживання громадської праці в широкому маштабі. Примітивний стан сільського господарства обмежував культурний розвиток рямками сільської марки й ставив дуже вузькі межі солідарності інтересів. І та сама недостатність розвитку продуктивності праці спричинювала суперечність інтересів окремих громадських спілок і спонукувала до грубого насильства як єдиного способу розв'язати ці конфлікти. Таким чином війна

стала за єдиний постійний метод розв'язання конфліктів між громадськими колективами, стала за метод, якому судилося панувати аж до моменту найвищого розвитку продуктивності праці, тобто поки людина не опанує повно сили природи, що усуне нарешті суперечність матеріальних інтересів. Але на наслідки цих сутичок первісно-комуністичних громад, що стали повсякчасним явищем, найбільше впливав знову ж даний розвиток продуктивності праці. Наприклад, де справа йшла за конфлікт двох пастуських племен, що жили зі скотарства й вступали в боротьбу за пасовиська, брутальна сила могла тільки розв'язати питання про те, яке плем'я залишиться на місці, а яке змушене буде вийти в інші, мало родючі краї, чи бути зовсім знищене. Однак, де сільське господарство остильки вже розвинулось, що воно могло добре й напевне прохарчувати даних жителів, не забираючи всього їхнього часу та всіх робочих сил, там існувала вже основа для експлуатації цих хліборобів чужими завойовниками... І ми бачимо, як виникають такі стосунки в Перу, де один комуністичний колектив стає за експлуататора іншого. Ця своєрідна структура держави в інків важлива тим, що вона дає нам ключ до розуміння багатьох аналогічних явищ у класичних стародавніх часах, особливо на порозі грецької історії. Коли, наприклад, писана історія дає нам короткі відомості про те, що на острові Кріті, де панували дорійці, завойовані мусіли віддавати ввесь продукт із своїх полів, окрім найпотрібнішого для їхнього власного утримання та утримання їхніх родин, до розпорядження громади, що вживала цих продуктів для колективного харчування дорійців-панів; або що в Спарти, теж дорійській громаді, існували «державні раби», ілоти, яких віддавала «держава» в розпорядження приватних людей, щоб обробляти їхні поля, — то всі ці стосунки здаються з першого погляду загадковими. І буржуазний учений, як от, приміром, гайдельберзький професор Макс Вебер, складає щонайкурйозніші з погляду сучасних умов та понять гіпотези, щоб пояснити наведені вище дивні історичні явища.

«Під владну людність трактується тут (у Спарти), як людність, що перебуває в рабстві чи в кріпацькому стані держави. Їхні внески натурою йдуть на утримання війська, почасти на засадах громадського господарства (*gemeinwirtschaftlich*), про що зараз буде мова, почасти так, що окрема людина одержувала дохід із певних приділених їй і оброблюваних за допомогою рабів участків землі, що в різній мірі стають її власністю, яка згодом дедалі більше робиться спадковою. Новий розподіл участків і дальший поділ їх уважався за можливий і за історичних часів, здається, практикувався. Це не були, звичайно, пере-

діли рільної землі («звичайно», буржуазний професор не повинен, оскільки є змога, допускати таких переділів), а переділи з певного погляду джерела рент (Rentenfonds Umleihungen). Військові міркування, особливо мілітаристична політика людності, визначають усі деталі.

Февдально-міський характер цієї політики яскраво виявляється в тому, що згадане військове право поширюється й на рільну землю, зайняту селянами: останні становлять «клерос» — спілку для збройної допомоги родині-патронові. (Переклавши з професорської мови на мову звичайних смертних, це означає: польові наділи є власність усієї громади, через це вони не можуть продаватися, а на випадок, як помре власник наділів, не можуть іти в переділ; цей факт проф. Вебер в іншому місці пояснює, як мудрий спосіб, щоб уникнути «роздрібнення маєтності» й щоб підтримувати «участки, які належать військовому станові»).

Цілком викінчена організація громадянського війська довершується влаштовуванням спільніх обідів вояків, подібно до наших казіно, та так званих «сеситій» чи «гетерій» і спільними військовим вихованням дітей, як по наших кадетських корпусах, коштом держави¹⁾.

Через це стосунки в греків героїчної доби, доби Гектора й Ахіла, перекладається на мову сучасних понять через ототожнення їх із пруськими фідейкомісами, стосунками орендій офіцерськими казіно з «відповідними громадському становищу» випивками, а спільне народне виховання здорових оголених юнаків та дівчат ототожнюється з сучасним вихованням у кадетському корпусі в Гросліхтерфельді, поблизу Берліну, що скидається на виправний дім.

Кому знайома внутрішня будова держави інків, для того описані вище стосунки не являють собою ніяких труднощів, вони, безперечно, є тільки продукт таких паразитичних двоїстих витворів, що виникли через підкорення хліборобської громадської спілки іншою комуністичною громадою. Оскільки при цьому як у звичаях завойовників, так і в становищі завойованих, уціліла комуністична основа, це залежить від ступеня розвитку й тривалості цих стосунків, обставин, у яких перебувають ці витвори, що можуть являти собою різні ступені. Держава інків, де завойовники ще сами працюють, земельна власність завойованих загалом іще лишається незайманою і кожна громадська верства залишається замкненою, може вважатися

¹⁾ „Handörterbuch der Staatswissenschaften“, Bd. 1. M. Weber. „Agrarverhältnisse im Altertum“.

за первісну форму таких стосунків експлуатації, що могли зберегтися протягом століть тільки завдяки відносно примітивній стадії розвитку та одірваності цієї країни від решти світу. За дальшу стадію розвитку свідчать перекази про Кріт, де завойована селянська громада змушена була віддавати ввесь продукт своєї праці, крім найпотрібнішого для себе, і де панівна громада жила не з власної хліборобської праці, а коштом дані від експлуатованої громадської спілки, все ж споживаючи добувані таким способом продукти по-комуністичному. У Спарті ми знаходимо дальший етап розвитку: земля не становить більше власності завойованої громади, а належить завойовникам і розподіляється між ними на засадах یромадської спілки. Громадську організацію завойованих, через знищення її основ — форми власності на землю, зруйновано; завойовані обертаються на власність панівної громади, яка розподіляє їх по-комуністичному «в державних інтересах», подібно до земельних участків між окремими членами громади, як робочу силу. Панівні спартанці сами живуть іще в суто громадських стосунках. І подібні стосунки в тій чи тій мірі, мабуть, панували в Тессалії, де передніших мешканців — пеңестів, чи «бідняків», завоювали еолійці, в Віфінії, де маріяндинів поневолили тракійські племена. Але паразитичне існування неминуче вносить елементи розкладу й у панівну громаду. Уже самий факт завоювання та потреба зміцнювати експлуатацію як постійне явище спричинюється до сильного розвитку вояччини, як це ми спостерігаємо в державі інків та в спартанських державах. Цим закладається першу основу для нерівності та виділяння з кола первісно-рівноправної й вільної селянської маси упривілейованих станів. Коли до цього долучаються зручні географічні й культурно-історичні умови, що сприяють через зустрічі з освіченішими народами розвитку витонченіших потреб та жвавому обмінові, тоді нерівність швидко розвивається серед панівних племен, комуністична одність слабшає, поступаючись місцем перед приватною власністю з її поділом на багатих та бідних. За класичний зразок цих процесів є рання історія греків, після їхньої зустрічі зі старими культурними народами Сходу. Так поневолення одного примітивного комуністичного суспільства іншим рано чи пізно приводить до тих самих наслідків: до розриву традиційних комуністичних суспільних зв'язків як у переможців, так і в переможених, і до утворення нової суспільної формaciї, де, взаємно одна одну породжуєчи, одночасно з'являються приватна власність, нерівність та експлуатація.

Історія громадської спілки за класичних стародавніх часів приводить до подвійної суперечності інтересів: з одного боку

заборгована маса дрібного селянства протистоїть панству, що привласнило собі велику земельну власність із неподільних громадських володінь та монополізувало в своїх руках як торгівлю, так і державну, зокрема військову, службу; з другого боку, цій громаді вільних громадян загалом протистоять експлуатовані раби. Від цих різноманітних форм натурально-господарчої експлуатації цілими громадами тих племен, що вони поневолили, лишався тільки один крок до того, щоб окремі особи купляли рабів. І такий перехід дуже скоро стався в Грецчині, в державах, що містилися на островах та на морському узбережжі, завдяки морському сполученню та міжнародній торгівлі. Чікотті теж відрізняє два типи рабства: «Найдавніша, найпоширеніша й чимала форма господарчої підлегlosti, яку ми здibaємо на порозі грецької історії, це не рабство, а така форма підлегlosti, що, по-моєму, майже нагадує васальну. Наприклад, Теопомпус каже: «За перших греків, що користувалися рабами, були після тессалійців і лакедемонян хіосці (жителі малоазійського острова Хіосу), але вони набували цих рабів не так, як ті... Можна вважати, що лакедемоняні й тессалійці обернули на рабів елінів, які заселювали до них цю землю, таким чином, що вони примусили ахейців, тессалійців, перебів і магнетів працювати на себе і назвали поневолених ілотами та пенестами. Хіосці ж набували як рабів варварів (не греків), плативши за них певну ціну». «І причина цієї різниці, — не без підстави додає Чікотті, — походить з різного ступеня розвитку континентальних народів, з одного боку, та жителів островів — з другого. Повна відсутність чи незначність нагромадження багатства, так само як і невеликий розвиток торгівлі, унеможливлювали в даній країні безпосереднє зростання виробництва, і пряме вживання рабів приводило замість цього до первіснішої форми дані та до такого поділу праці й клясового розшарування, коли панівна кляса становила озброєну армію, а поневолені — хліборобський стан»¹⁾.

Внутрішня організація перуанської держави інків викрила нам важливий бік у самій суті примітивної форми суспільства й заразом вона виявила нам певний історичний шлях її загибелі. Зовсім інакше повстає перед нами доля цієї суспільної форми, коли ми знайомимося з дальшою історією перуанських індійців, як із історією інших еспанських колоній в Америці. Тут перед нами зовсім новий метод завоювання, цілком відмінний від того, до якого вдавалися інки. Панування еспанців, — перших європейців у Новому Світі, — з перших же кроків позначилося що-

¹⁾ Ciccotti. Untergang der Sklaverei im Altertum, S. 37 — 38.

найнешаднішим винищуванням завойованої людності. Сами еспанці свідчать, що число індійців, яких вони винищили протягом небагатьох років після відкриття Америки, досягало 12 — 15 мільйонів. «Ми вважаємо, що маємо право казати, — зауважує Ляс-Казас, — що своїм дивовижним і нелюдським поводженням еспанці знищили 12 мільйонів душ, рахуючи в тому числі жінок і дітей». «На мою особисту думку, — каже він далі, — число вимерлих за цей час тубільців перевищує навіть 15 мільйонів¹⁾.

На острові Гаїті, — каже Гандельман, — число тубільців, яких застали там еспанці 1492 року, становило 1 мільйон; 1508 року від мільйонної людності вціліло всього 60 тисяч, а через 9 років — усього 14 тисяч; отже для того, щоб мати потрібне число робочих рук, еспанцям доводилося вивозити індійців із сусідніх островів. Тільки но протягом 1508 року до Гаїті перевезено й обернено на рабів 40 тисяч тубільців із Багамських островів²⁾. Еспанці влаштовували регулярне полювання на червоношкірих, як це описано в свідка й учасника таких полювань, в італійця Джіролямо Бензоні. «Почасті через брак харчі, почасті від скорботи, в наслідок розлуки з їхніми батьками, матерями та дітьми, — каже Бензоні, — чотири тисячі червоношкірих, що їх захопив якийсь Петра де-Калец, еспанський капітан, який займався виловлюванням тубільців на одному острові Вест-Індського архіпелагу, на Кумагні, велика частина взятих у рабство тубільців загинула в дорозі та в порту Кумані. Щоразу, коли хтонебудь із невільників неспроможний був через утому йти так швидко, як товариші, еспанці, боявши, щоб вони не залишилися позаду з метою напасті на них із тилу, проколювали їх іззаду своїми шпадами й немилосердно били... Розпач обіймав, бачивши ці нещасні істоти, зовсім голі, змучені, поранені й такі виснажені голодом, що вони ледве могли триматися на ногах. Залізni кайдани сковували їм шию, руки й ноги. Не було жодної дівчини серед них, якої не згвалтували б ці розбишки (еспанці), що пускалися в такому разі на таку огидну розпусту, і багато з них лишилися назавжди понівечені пранцями... Усіх захоплених у рабство тубільців таврували розпеченим залізом. Далі капітани залишали частину їх собі, а решту ділили між солдатами. Купці, набувши цей товар в обмін за вино, борошно, цукор та інші речі першої потреби, вивозять рабів до тих частин еспанських коло-

1) *Brevissima Relacion de la destrycion de las Indias i t. d.*, Севілья, 1552; цитовано в М. Ковалевського [Общинное землевладение, причины, ход и последствия его разложения, в. 1. М. 1879, стор. 47, примітка].

2) Н. Гандельман, *Geschichte der Insel Hayti*, Кіль, 1856, стор. 6 [цитовано там само].

ній, де є на них найбільший попит. Під час переїзду частина цих нещасних гине через недостачу води та зіпсоване повітря в каютах, бо купці спихають усіх невільників на саме дно корабля, не даючи їм ні досить місця, щоб сидіти, ні досить повітря, щоб дихати¹). Проте, щоб уникнути витрати праці на полювання за червоношкірими та витрат на купівлю їх, еспанці запровадили в своїх вест-індських володіннях та на американському континенті так звану систему Repartimientos, тобто поділу країв. Уесь завойований край губернатори поділяли на певні дільниці, сільські старшини яких — «кацики» — зобов'язані були приставляти еспанцям потрібне число рабів із тубельців. Кожний еспанський колоніст періодично одержував від губернатора яку хтів кількість рабів «з умовою піклуватися про те, щоб привернути їх до християнства»²). Кепське поводження колоністів із рабами виходило за всякі межі. Навіть смерть здавалася індійцям порятунком. «Усіх тубельців, яких захоплювали еспанці в рабство, — розповідає один сучасник, — вони приневолювали до тяжкої праці в копальннях, далеко від їхньої батьківщини та родин і під загрозою повсякчасної карі на тіло. Не дивно через це, що цілі тисячі невільників, не бачивши іншого способу уникнути своєї лютої долі, не тільки сами насильно вкорочують собі віку, — вішавшись чи топившись, чи будь-яким іншим способом самоубства, — а й забивають перед цим своїх жінок та дітей, щоб таким чином разом покласти край своєму спільному нещасному й безвихідному становищу. З другого боку, жінки вдаються до витруювання плоду чи уникають співжиття з чоловіками, не бажаючи родити невільників»³).

Нарешті колоністам удалося через імператорського духівника, побожного патера Гарсія де-Льойоза, добитися від Карла V Габсбурга декрету, яким об'явлено всю індійську людність спадковими рабами еспанських колоністів. Бензоні, правда, вважає, що цей декрет поширювався тільки на караїбських людоїдів, але в дійсності його тлумачили ширше, і застосовували до всіх індійців взагалі. Щоб виправдати свої звірства, еспанські колоністи систематично ширили найжахливіші чутки про людоїдство та інші пороки індійців. Цим пояснюється, наприклад, те, що французький історик тої доби Марлі де-Шатель у своїй «Загальний історії Вест-Індії» (Париж, 1569 року) міг пи-

¹⁾ Storia del Mundo Nuevo de Girolano Benzonii. 1565, цитов. у Ковалевського [Общинное землевладение... стор. 51, 52].

²⁾ Charleroi X, Histoire de l'isle Espagnole ou de St.-Dominique, Paris 1730, 1,228, цитов. в Ковалевського, там само, стор. 50.

³⁾ Acosta, Historia natural y moral de las Indias, цитов. в Ковалевського [Общинное землевладение... стор. 52].

сати про індійців таке: «Бог віддав їх у рабство за їхні злочинства й пороки, бо сам Хам не согрішив так проти свого батька Ноя, як індійці проти господа бога». Проте приблизно в той самий час еспанець Акоста писав у своїй «Historia natural y moral de las Indias» (Барселона, 1591 року) про тих самих індійців, що вони є «добродушний народ, завжди готовий зробити послуги европейцям, — народ, що виявляє своїм поводженням таку зворушливу щирість і наївність, що люди, які не втратили остаточно людської подоби, не могли б інакше ставитися до них, як із м'якістю та любов'ю».

Були, звичайно, й спроби чинити опір такому жахливому поводженню. 1531 року папа Павло Третій видав буллу, в якій він об'являв, що індійці належать до людського роду й через це не повинні бути рабами. Еспанська королівська рада для Вест-Індії трохи пізніше й собі об'яснила, що вона проти рабства, але її повторні декрети більше свідчать за марність її намагань, ніж за їхню щирість.

Індійців звільнили з рабства не завдяки втручанню побожного католицького духовництва й не завдяки протестам еспанських королів, а тільки завдяки тому звичайному фактovі, що через свій фізичний і духовний склад вони були зовсім непридатні для важкої рабської праці. Проти такого факту еспанці нічого не могли вдіяти, хоч як би вони вдавалися до найвитонченішої жорстокості. Червоношкірі гинули в рабстві, як мухи, тікали, кінчали самогубством, одно слово, справа була надзвичайно мало-корисна. І тільки після того, як палкий і невтомний оборонець індійців єпископ Ляс Казас звернув увагу на те, що замість непридатних індійців можна довозити з Африки як рабів міцніших негрів, усі марні експерименти з індійцями припинили. Це практичне відкриття подіяло швидше й глибше, ніж усі памфлети Ляс Казаса проти жорстокостей еспанців. Через кілька десятків років індійці звільнилися із рабства, і почалося рабство негрів, яке тривало 400 років. Наприкінці XVIII століття один чесний німець, «старий бравий Нетгельбек» із Кольбергу, як капітан віз на своєму кораблі сотні негрських рабів із Гвінеї до Гвіяні в південній Америці, де інші «браві східні прусаки» розводили плянтажі. Нетгельбек купив їх в Африці разом з іншими товарами і віз їх у нижнім трюмі, повно набитім неграми, як це робили в XVI столітті еспанські капітани. Прогрес гуманного віку й просвіти позначився тільки тим, що Нетгельбек, щоб запобігти меланхолії та смертності серед рабів, загадував їм щовечора танцювати на палубі під звуки музики та ляскання батога, до чого не додумалися ще грубі еспанські работоргівці. А наприкінці XIX століття шляхетний Давід Лінгвістон, що про-

жив 30 років в Африці, шукаючи верхів'я Нілу, писав 1871 року в знаменитому листі до американця Гордена Беннета таке: «Якби мої викриття про становище в Уджіджі поклали край жахливій торгівлі рабами в східній Африці, я розцінював би цей здобуток куди вище, ніж відкриття всіх верхів'їв Нілу, взятих разом. У вас у дома рабство скрізь скасовано, простягніть нам свою могутню руку допомоги, щоб і нам добитися того самого. Над цією прекрасною країною тяжить ніби прокляття всевишнього».

А втім, участь індійців в еспанських колоніях мало змінилася на ліпше через заміну їх негрськими рабами. Змінилася тільки система колонізації. Замість передніших *Repartimientos*, пристосованих до безпосереднього рабства, запроваджено так звані *Encomiendas*¹⁾. Формально при цьому визнавали особисту волю мешканців та їхню повну власність на землю. Але ці краї віддавали в адміністративне управління еспанським колоністам, на самперед нащадкам перших конквістадорів (завойовників, які в ролі так званих *Encomenderos* мусіли піклуватися індійцями, особливо ширити серед них християнство).

Щоб покрити видатки на збудування церков для тубільців та оплатити власну працю щодо піклування, над ними, *Encomenderos* дістали право стягати з людності «помірний податок грішми й натурою».

Цієї постанови було досить, щоб скоро обернути цю систему (*Encomiendas*) на справжнє пекло для індійців. Землю їм, правда, залишили, як неподільну власність племені. Але еспанцям забагнулося поширити це тільки на рільну землю, яку обробляли. Всю іншу частину марки, так само як і невикористовувану землю, а часто навіть поля, що були під толокою, еспанці звичайно привласнювали собі як «закинуту землю». Вони робили це так безсorомно й так уперто, що Зуріт із цього приводу писав: «Нема жодної земельної ділянки, жодної ферми, яку б не визнали за власність європейців, поза порушенням інтересів і майнових прав тубільців, яких примушували таким чином залишати залюднені ними з давніх-давен простори... Частенько в них відбирають навіть ту землю, що вони обробляють, під тим приводом, що вони засіяли її тільки для того, щоб цим тримати її за собою й не дати привласнити її європейцям. Через таку систему еспанці в деяких провінціях так поширили свої володіння, що тубільцям зовсім не лишається землі, яку б можна обробляти»²⁾.

¹⁾ Зауваження в рукописі: „Стосунки тут такі самі, як в Індії, Алжирі, (Росії), на Яві тощо”.

²⁾ Зуріта, стор. 829 (Ковалевский, Общинное землевладение... стор. 62 - 63).

Разом із тим «помірні податки» так безсorомно підвищили еспанські Енкомендерос, що індійці задихалися під непосильним тягаром їх. «Усього майна індійця, — каже той самий Зуріта, — недосить, щоб сплатити податки, які припадають на нього. Багато трапляється серед червоношкірих людей, що їхне майно не дорівнюється навіть одному пезо і що живуть тільки з подіної праці. Таким чином у цих нещасних не лишається навіть досить засобів, щоб утримувати їхні родини. Ось чому молодь так часто воліє жити позашлюбно, особливо коли в їхніх батьків нема чотирьох чи п'яти реалів. Індійці тільки з труднощами можуть дозволити собі розкіш ходити в одежі; багато, не мавши на що купити її, засуджені на неможливість ходити на службу божу. Отож не дивно, коли більшість їх удається в одчай, не знаходивши засобів добути своїм родинам потрібну харч... Під час своїх недавніх роз'їздів я довідався, що багато індійців повісилося з одною, об'явивши перед тим жінкам та дітям, що вони роблять це через неможливість заплатити ті податки, яких вимагають із них»¹⁾.

В додаток до земельного грабіжу та податкового тиску кінець-кінцем долучилася й примусова праця. На початку XVII століття еспанці повернулися до системи, від якої вони формально відмовилися в XVI столітті. Щоправда, для індійців рабство скасували, але його замінила своєрідна система примусової найманої праці, що суттю своєю нічим не відрізнялася від рабства. Уже всередині XVI століття Зуріта так описує становище індійських найманих робітників в еспанців. «Індійці не мають за ввесь цей час інших засобів до життя, крім маїсовых хлібчиків та коржиків. Енкомендер примушує їх працювати з ранку до ночі, лишаючи їх напівголих, під вранішньою й вечірньою стужею, бурею та грозою й не даючи їм іншої харч, крім напівзгнилих хлібчиків та скам'янілих коржиків. Індійці проводять ніч під відкритим небом. Через те, що платню їм виплачують наприкінці терміну насильного найму, в них немає коштів купити собі потрібну теплу одежду. Не дивно, що в таких умовах праці в енкомендерів вона надзвичайно виснажує індійців, і в цьому можна вбачати одну з причин швидкого вимирання їх»²⁾. Цю систему примусової роботи запровадив офіційно законодавчим способом еспанський уряд на початку XVII століття. Закон мотивує це тим, що інайці не хотять доброхітно працювати й що без них, навіть при наявності негрів, не можна провадити роботи в гірських копальнях. Індійські села зобов'язуються через

¹⁾ Зуріта, стор. 57, 59 (Ковалевський, там само, стор. 62).

²⁾ Цитовано в Ковалевського (Общинное землевладение..., стор. 65).

це постачати потрібне число робітників (у Перу сьому частину, а в новій Еспанії — 4% усієї людності). Цих робітників віддається на ласку енкомендерів. Жахливі наслідки такої системи скоро дали себе знати. В одній анонімній записці, поданій Філіппові IV, під заголовком «Звіт про небезпечний стан королівства в Чілі з погляду світського й духовного» повідомляється таке: «За певну причину швидкого зменшення числа тубільців є система примушування працювати їх у рудниках та обробляти землю енкомендерів. Хоч в еспанців і є величезне число негрів, хоч вони обклали індійців незрівняно більшими податками проти них, які вони платили своїм старшинам до завоювання, проте вони не вважають за можливе звільнити їх від системи примусової праці»¹⁾. Через примусові роботи індійці часто неспроможні були обробляти свої поля, і це знову ж давало еспанцям привід привласнювати собі цю землю, як «закинуту». Розгром індійського сільського господарства створив сприятливий ґрунт для лихварства. «За своїх тубільних владарів, — каже Зуріта, — індійці не знали лихварів». Еспанці примусили їх ознайомитися з цими наслідками грошового господарства й дали їм добре відчути податковий тягар. Обтяжена боргами земля індійців, оскільки її не порозбиралі еспанці, масами переходила до рук еспанських капіталістів, до того способів оцінки цієї землі знову ж свідчить про велику підлість європейців. Земельний грабіж, податки, примусова праця, лихварство — все це разом підірвало існування індійської громади. Розпад господарчих основ громадського сільського господарства зруйнував традиційний лад та місці соціальні зв'язки, що з'єднували індійців. З другого боку, еспанці всяко підривали їх, руйнуючи традиційні авторитети. Начальників племен і сіл повинні були затверджувати на їхніх посадах енкомендері, яким це потрібно було для того, щоб обсаджувати ці посади своїми прибічниками та найогиднішими особами з-поміж індійської громади. За улюбленій спосіб еспанців було також систематичне підбурювання індійців проти їхніх ватажків. Під приводом християнського піклування про тубільців, щоб визволити їх з експлуатації ватажками, еспанці звільнили індійців від традиційних податків їхнім ватажкам. «Еспанці, — каже Зуріта, — запевняють, що старшини племен обирають останні, але вони сами відповідають за ці здирства, бо вони, а не хто інший, позбавили колишніх старшин їхнього становища й позаміняли їх новими, з числа своїх прибічників і т. д.»²⁾. Разом із тим вони провокували бунти, коли началь-

¹⁾ Цитата з Ковалевського (Общинное землевладение, стор. 66).

²⁾ Зуріта, стор. 87 (Ковалевський, Общинное землевладение, стор. 69).

ники сіл та племен протестували проти того, що еспанці незаконно відбирали землю в будь-якого члена громади. Як наслідок цього є хронічні бунти, безконечні судові процеси про незаконний продаж землі самими тубільцями. До розрухів, голоду й рабства прилучилася ще анархія, що остаточно обернула життя індійців на пекло.

Наслідки цієї еспансько-християнської опіки можна висловити коротенько так: перехід землі до рук еспанців і вимирання індійців. «По всіх еспанських володіннях Індії, — каже Зуріта, — тубільні племена в дійсності або зовсім зникають, або стають нечисленні, хоч дехто й наважується доводити протилежне. Тубільці залишають свої житла й землю, що не має для них ніякої вартості, через обтяження її надмірними натуральними грошовими платежами; вони переселяються до інших країн, переходивши безнастанно з одної місцевості до іншої, або ховаються по лісах, під небезпекою рано чи пізно зробитися здобиччю диких звірів. Багато їх кінчають життя самогубством, як я сам мав не раз нагоду пересвідчитися в цьому з особистих спостережень та з розпитів місцевих жителів». Через 50 років пізніше інший видатний еспанський урядовець у Перу Хуан Ортес де Сервантес писав у своєму звіті: «Тубільна людність в еспанських колоніях стає дедалі рідша; вона залишає свої колишні житла, кидає землю необробленою, і еспанці з великими труднощами можуть знайти потрібне їм число хліборобів та пастухів. Так звані мітайос, плем'я, що без нього робота в золотих та срібляніх копальнях стає неможлива, або зовсім залишають залюднені еспанцями міста, або ж вимирають там незвичайно швидко¹⁾.

Треба дивуватися зі справді фантастичної витриманости індійців та тривкості їхніх громадських установ, коли зважити на те, що залишки їх збереглися аж до XIX століття, не вважаючи на режим еспанців.

3

ІНДІЙСЬКА ГРОМАДА

У найбільшій англійській колонії Індії долю стародавньої громадської спілки маюється з нового боку. Тут ліпше, ніж у будь-якому іншому кутку земної кулі, можна вивчати зразки найрізноманітніших форм землеволодіння; тут, як на мапі зоря-

¹⁾ Memorial que presenta a Su Magestad el Licenciado Juan Ortez de Cervantes, Abogado general del Regno Del Peru y encomenderos, sobre pedir remedio del danno diminucion, des los Indias, Anno MDCXIX (1619), цитов. в Ковалевського (Общинное землевладение..., стор. 61).

ного неба Гершеля, спроектована на площині історія тисячоліть. В Індії можна було б іще кілька десятків років тому здібати цілком заховану сільську громаду, поруч із родовою, періодичні переділи рільних земельних участків, поруч із дожivotним володінням різними величиною участками, громадську обробку землі, поруч із приватним господарством, рівноправність усіх жителів села в справі громадського землеволодіння, поруч із привілеями окремих груп і, нарешті, поруч з усіма цими формами громадського володіння земельну власність у вигляді селянських карликових господарств, короткочасних оренд та величезних лятифундій. Про стародавність існування громади в Індії свідчать індуські юридичні джерела, як от, наприклад, найстаріше звичайове право — ману, кодефіковане в II столітті до нашої ери, яке містить у собі численні постанови про суперечки з приводу меж між окремими громадами за неподілену землю та про заселення неподіленої землі старих громад новими селами — дочками. Це право визнає тільки власність на землю, при умові особистої праці, й розглядає ремесло, як побічне зайняття при сільському господарстві; воно намагається обмежити економічну силу брамінів, тобто священиків, дозволяючи їм мати тільки рухоме майно. Нізніші тубільні князі раджі тут фігурують іще як виборні старшини племен. Нізніші книги законів, як от, приміром, *Jadschnawalkja* й *Narada*, складені в V столітті до нашої ери, визнають родову спілку за громадську організацію, а політична влада й судівництво зосереджені в цей час у руках зборів членів громади. Останні солідарно відповідають за проступки й злочини кожного товариша по громаді зокрема. На чолі села стоїть обраний старшина марки. Обидві згадані книги законів радять обирати на цю посаду миролюбних і найсправедливіших членів громади та цілком коритися їм. Книга *Narada*, розрізняючи два типи громадських спілок: громаду «родичів», тобто родову спілку й громаду «спільножитців», тобто сусідську громаду, як місцеву спілку людей, не зв'язаних кревністю. Обидві книги знову ж визнають власність тільки з умовою особистої праці: покинута земля належить тому, хто хоче її обробляти, а неправного володіння не визнається навіть після трьох поколінь, коли воно не зв'язане з особистим оброблянням даного участка. Отже ми досі спостерігаємо в індусів ті примітивні суспільні й господарчі стосунки, в яких вони жили в країні Інду протягом тисячоліть і пізніше за доби героїчного завоювання країні Гангу. За тих часів і зародився могутній народний епос Рамаяна та Магабгарата. Тільки пізніші коментарі до старих книг законів, що завжди є характерний симптом глибоких соціальних змін і що випливають із

намагання пристосувати старі правові норми до нових інтересів, свідчать про те, що індуська громада за час до XVI століття — спохи діяльності коментаторів — пережила в своїй соціальній будові глибоке зрушення. Треба відзначити, що тим часом виникла впливова каста священиків, яка з погляду матеріального й правового чимало піднеслася над селянською масою. Коментатори намагаються так «витлумачити» ясну мову старих правових книг, — подібно до того, як це роблять християнські колеги на феодальнім Заході, — щоб виправдати землеволодіння священиків, сприяти поділові громадської землі через дарування її священикам та підсилення їхнього землеволодіння коштом селянства. Цей процес був типовий для долі всіх східних громад.

Актуальна справа для всякого більш чи менш розвиненого сільського господарства по великих краях Сходу є штучне заводнення¹⁾. І ми вже за ранніх часів знаходимо як в Індії, так і в Єгипті прекрасну сітку заводнення, канали, колодязі й плянове пристосування сільського господарства до періодичних поводів²⁾. Усі ці широкі заходи були не по силі окремим громадам і виходили за межі їхньої ініціативи та господарчого пляну. Щоб керувати ними, потрібний був авторитет, що поширювався за межі окремих сіл та їхньої робочої сили і що скупчував у своїх руках одність організації; для цього потрібне було також більше знання законів природи, ніж це було приступне маштабові спостереження й досвіду замкненої в своїх селах селянської маси. Звідціль походила важлива функція священиків на Сході, що займалися, відповідно характерові їхньої релігії, спостереженням природи й що дістали змогу, завдяки тому, що вони на певній стадії розвитку були звільнені від безпосередньої участі в сільсько-господарських роботах, як найкраще керувати великими громадськими заходами щодо заводнення. З цієї суперечності функції з часом природно виникла особлива соціальна сила священиків, і через спеціалізацію одної частини суспільства, як наслідку поділу праці, виросла спадкова замкнена каста, з привілеями проти селянства, яка намагалася його експлуатувати.

Оскільки далеко заходив процес у того чи того народу, — чи залишався він на початковій стадії, як у перуанських індійців, а чи переходив у справжнє державне панування духівни-

1) Про розподіл води в Індії дивись Maine, Village communities in the East and West, p. 109—110.

2) Зазування в рукописі: 1) Спорудження каналів (поділ праці) — не вважаючи на це — громада; 2) різні типи громади (Ковалевський); 3) все це збереглося, не вважаючи на завойовників. Магометанський феодалізм; 4; англійці!

цтва, в теократію, як у Єгипті або в стародавніх євреїв, — це залежало в кожнім окремі випадку від особливих географічних та історичних умов, а найбільше від того, чи часто траплялися воєнні сутички з сусідніми народами. У такому разі поруч із кастою священиків виникала могутня військова каста, що як військова кляса конкурувала з духовництвом. У всяком разі знову ж вузька обмеженість старої комуністичної марки, її не-пристосованість виконувати великі господарчі й політичні завдання привела до того, що вона мусіла коритися силам, які були поза нею й брали на себе виконання цих функцій. Саме в цих функціях треба шукати пояснення політичної підлегlosti й господарчої експлуатації селянської маси: ми бачимо, що всі варвари, які завойовували світ — чи то монголи, чи перси, чи араби — завжди брали до своїх рук у завойованій країні не тільки військову владу, а й керівництво та створення тих великих громадських підприємств, що були за доконечну потребу для сільського господарства. Так само як інки в Перу взяли на себе верховний догляд за всіма спорудженнями штучного зводнення, за спорудженням шляхів і будуванням мостів, розглядаючи це не тільки як свій привілей, а й як свій обов'язок, так і деспотичні династії, що протягом століть мінялися в Індії, вважали за потрібне взяти на себе цю працю. І всупереч утворенню каст, всупереч чужоземному деспотичному пануванню, що підкорило собі цілу країну, надешті всупереч політичним переворотам, — тихе село не переставало скромно животіти в надрах індійського суспільства. А всередині кожного села панували стародавні традиційні норми спілки-громади, що проходили під прикриттям бурхливих політичних боїв власну тиху та непомітну внутрішню історію, відкидаючи старі форми й набуваючи нових, позмінно переживаючи періоди розпаду й розквіту, руїн та нових утворів. Ніякий літописець не відзначав цих процесів, і в той час, як світова історія описує сміливий похід Александра з Македонії до верхів'їв Інду, і в той час, як вона заповнена гамором походів кривавого Тамерлана та його монголів, — вона зовсім замовчує внутрішню господарчу історію індуського народу. Тільки на підставі залишків старих нашарувань цієї історії ми можемо відновити приблизну схему розвитку індуської громади, і заслуга Ковалевського полягає в тому, що він виконав це важливе наукове завдання. На підставі досліджень Ковалевського можна розмістити типи сільських громад, що їх можна було спостерігати ще й у середині XIX століття в Індії, в такій історичній послідовності.

1) За найстарішу форму є сuto родова громада, що обіймає сукупність усіх кревних родичів одного роду, яка спільно воло-

діє землею й спільно її обробляє. Тут навіть рільна земля становить спільне володіння, і розподіляється тільки врожай, що його зберігають у спільних сільських коморах. Такий примітивний тип сільської громади зберігся тільки в небагатьох краях північної Індії. Людність її здебільшого обмежувалася лише кількома галузями («putti») старих родів. Ковалевський убачав і цьому, за аналогією з «задругою» в Боснії та Герцеговіні, продукт розпаду первісної кревности. З часом, у наслідок зростання людності, кревні родичі поділяються на окремі великі родини, виділяючи до того свої земельні участки. Ще всередині минулого століття можна було здібати сільські громади такого типу; деякі з них складалися з 150, а інші з 400 членів. Проте переважав тиі сільських громад, що тільки в незвичайних випадках, як от, приміром, при продажі земельного володіння, об'єднувалися в більші кревні групи в межах старого роду. Звичайно вони жили замкнено, на основі суверіні правил регулювання; Маркс у своїм «Капіталі» їхнє життя на підставі англійських джерел¹⁾ малює так.

«Перші дрібні індійські громади, що почали зберігатися й досі, ґрунтуються на громадському володінні землею, на безпосереднім поєднанні рільництва з ремеслом та на стаїх нормах поділу праці, які при заснованні кожної нової громади дають готовий план і схему виробництва. Кожна така громада становить самодостатнє виробниче ціле, територія якого обіймає від ста до кількох тисяч акрів. Головну масу продукту виробляється для безпосереднього споживання самої громади, а не як товар, і тому саме виробництво не залежить від того поділу праці в цілім індійськім суспільстві, що здійснюється через обмін товарів. Тільки надлишок продуктів стає товаром і до того в чималій своїй частині тільки в руках держави, до якої з давніх-давен надходить певна кількість продуктів у вигляді натуральної ренти. В різних частинах Індії трапляються різні форми громад. У громадах найпростішого типу землю обробляють спільно, до того продукт поділяють між окремими членами, тоді як прядінням, ткацтвом тощо займається кожна родина самостійно як домашнім побічним ремеслом. Крім цієї маси, зайнятої однаковою працею, ми знаходимо «голову» громади, який поєднує в одній особі суддю, воліційного начальника й збирця податків; бухгалтера, що провадить облік хліборобським операціям, кадаструє й реєструє все, що сюди належить; третього урядовця, що переслідує злочинців і проводить чужинців мандрівників від села до села;

¹⁾ Зауваження в рукописі: „James Mill!“

прикордонника, що пильнує меж громади від зазіхання сусідніх громад; доглядача водозборів, що розподіляє з громадських водозборів воду, потрібну для заводнення полів; браміна, що виконує функції релігійного культу; шкільного вчителя, що навчає дітей громади читати й писати на піску; календарного браміна, що як астролог визначає час сівби, жнив і взагалі сприятливий та несприятливий час для різних хліборобських робіт; коваля й тесляра, що виробляють і ладять усе хліборобське знаряддя; ганчаря, що виробляє посуд для цілого села; цирольника; прачника, що пере одяжу; майстра-сріблляника й в окремих випадках поета, який в одних громадах заступає майстра-сріблляника, а в інших шкільного вчителя. Цю групу людей утримується коштом цілої громади. Разом із зростанням людності нововиселенці засновують на необроблюваній землі нові громади на зразок старих. Механізм громади виявляє пляновий поділ праці, але мануфактурний поділ її неможливий, бо ринок для кovalя, тесляра тощо є незмінний, і в кращім разі, залежно від розміру села, трапляється замість одного два-три ковалі, ганчарі тощо. Закон, що регулює поділ громадської праці, діє тут із доконечністю влади закону природи; кожний окремий ремісник, наприклад, коваль та інші, виконує всі операції, що стосуються його професії, твердо встановленим традиційним способом і проте зовсім самостійно, не визнаючи над собою ніякого авторитету в межах майстерні. Простота виробничого механізму таких самодостатніх громад, що безнастанно відпродуковують себе в тій самій формі й, бувши зруйновані, виникають знову в тому самому місці, під тим самим ім'ям — пояснює таємниці незмінності азійських суспільств, що становить такий гострий контраст із безнастанним руйнуванням та новим утворенням азійських держав і швидкою зміною їхніх династій. Структуру основних економічних елементів цього суспільства не порушують бурі, що відбуваються в захмарній сфері політики¹⁾.

2) На час англійського завоювання первісна родова громада з неподіленою землею вже розпалася. На її руїнах виникла нова форма: громада на кревних засадах із поділеною землею, але з родинними участками різної величини, розміри яких точно залежать від ступеня кревности даного власника з родонаочальником. Така форма була дуже поширена в північноазійській Індії та в Пенджабі. Участки розподіляли не доживотно, і вони не переходили в спадщину, а залишалися в володінні даної родини до того часу, поки приріст людності чи поворот тимчасово

¹⁾ К. Маркс. Капітал, т. 1.

відсутніх родичів не вимагав нового переділу. Часто проте нові вимоги задоволяли не через загальний переділ, а наділяючи з необроблюваних земельних запасів громади. Таким чином родинні наділі фактично лишаються доживотно в одних руках і навіть переходят у спадщину, хоч юридично це забороняється. Поруч із цією нерівно поділеною рільною землею, ліса, болота, луки й необроблювана земля залишаються в спільнім володінні всіх родин, які спільно ними й користуються. Ця своєрідна комуністична організація, що ґрунтується на нерівності, з часом заходить у конфлікт із новими інтересами. З кожним наступним поколінням стає дедалі трудніше визначити ступінь кревности кожного зокрема, традиції кревних зв'язків слабшають, і нерівність земельних наділів спричинює незадоволення в скривдженіх. З другого боку, по багатьох місцевостях неминуче стається змішання людності через те, що одна частина родичів виходить геть, а також у наслідок воєн та винищення другої частини осілої людності та оселення нових, що прийшли зі сторони. Отже всупереч ніби нерухливості й незмінності умов з'являється нове. Вся земля поділяється на участки за якістю (*«Wund»*), і кожна родина одержує окремі смуги як у ліпше заводнюваних участках (*«Cholgura»*), так і в гірших (*«Culmee»*). До англійського завоювання переділи не мали періодичного характеру, а траплялися тільки в тих випадках, коли природний приріст людності спричинував фактичну нерівність в економічному стані окремих родин. Особливо це бувало по тих громадах, що мали великі запаси придатної землі. В маленьких громадах переділи відбувалися кожних 10—8—5 років, а часто й щороку. Це траплялося там, де брак доброї землі унеможливлював рівномірний розподіл її між членами й де тільки користуванням по черзі різними участками досягали зрівняльної справедливості. Таким чином індуська родова громада приходить у наслідок свого розпаду до тій форми, що історично є західний пункт первісної германської марки¹⁾.

У Британській Індії та в Альжірі ми ознайомилися з двома класичними зразками трагічного кінця старої комуністичної господарчої організації й її відчайдушної боротьби з європейським капіталізмом. Картина мінливої долі громадської спілки була б неповна, якби ми наприкінці не спинилися на вартім уваги прикладі іншої країни, де історія ніби склалася інакше, а саме, де держава не тільки не намагалася силою зруйнувати селянське громадське володіння землею, а, навпаки, всіх сил докладала,

1) Тут бракує в рукописі 24 сторінки. Мабуть, вони ввійшли в працю „Нагромадження капіталу“ (стор. 297—305 німецького оригіналу). *Прим. ред.*

щоб урятувати їй зберегти його. Маємо на увазі тут царську Росію.

[РОСІЙСЬКА ГРОМАДА-ОБЩИНА]

Ми не згадуватимемо тут тої великої політичної суперечки про походження російської селянської громади, що тривала протягом десятків років. Було природно їй цілком відповідає загальному напрямкові теперішньої буржуазної науки, ворожої до первісного комунізму, що «відкриття» російського проф. Чічеріна 1858 року, згідно з яким земельна громада в Росії зовсім не є природний історичний продукт, а з'явилася тільки як штучний наслідок фіскальної політики царату, зустріло в німецьких учених загальну ухвалу¹⁾. Чічерін дає нам новий доказ, що ліберальні вчені в ролі істориків іще менше придатні, ніж їхні реакційні колеги. В той час як у Західній Європі з часів Маврера остаточно залишено теорію так званого індивідуального розселення, що в наслідок його тільки в XVI та в XVII століттях ніби створилися громади, Чічерін цю гіпотезу приймає для Росії. До того Чічерін виводить громадську обробку та обов'язкову сівозміну з черезzpільноти наділів, громадське землеволодіння — з суперечок за межі, суспільно-правові функції громади — з кругової поруки за подушний податок, запроваджений XVI століття, — одно слово, він дуже ліберально ставить договор ногами цілій ланцюг історичних подій, причини й наслідки. Та хоч якби думки додержуватися щодо походження селянської громади у Росії й її давності, в усякім разі треба визнати, що вона збереглася протягом усієї довгої історії кріпацтва й навіть після скасування його аж до останнього часу. Тут нас цікавить тільки доля її в XIX столітті, коли цар Олександер II провадив своє так зване «звільнення селян», поміщики продали селянам зовсім за пруським зразком їхню власну землю. Поміщики одержали до того від державної скарбниці за найгіршу землю, що ніби належала їм, великий викуп у цінних наперах, а на селян за цю «пожаловану» землю покладено борг, розміром 897 мільйонів карбованців²⁾), який мусіли повернути

¹⁾ Нове видання „Handwörterbuch d. Staatswissenschaft.“ Плеханов і російська соціаль-демократія. З другого боку, Енгельс у статтях „На міжнародні теми“ („Internationales“) у газеті „Volksstaat“ Едуард Майєр (Ця примітка являє собою, мабуть, конспективний запис, який згодом авторка мала розвинути. Прим. ред.).

²⁾ У рукописі на місці числа пропуск. Фактично селяни виплатили 1.574 мільйони карб. Прим. ред.

скарбниці із 6%-ми викупними платежами протягом 49 років. Але цю землю не віддали окремим селянським родинам у приватне володіння, як у Прусії, а передали цілім громадам у громадське користування, без права продавати та заставляти її. На громади покладено кругову поруку за викупні платежі та всі податки, але вона до того мала волю розподіляти податки між окремими членами. Такий лад заведено на селянській землі неосяжної Великоросії. На початку 90-х років усе землеволодіння в Європейській Росії (крім Польщі, Фінляндії й краю Війська Донського) розподіляли так: державна земля, що складалася переважно з величезних лісових просторів на півночі та з пустирів, обіймала 150 мільйонів десятин, удільні землі — 7 мільйонів десятин, монастирські й міські землі — не менше як 9 мільйонів десятин; приватне землеволодіння становило 93 мільйони десятин, із них тільки 5% належало селянам, а вся решта землі дворянству; 131 мільйон десятин було в громадському володінні селян. Іще 1900 року 122 мільйони десятин у Росії належали селянським громадам, і тільки 22 мільйони були в приватному володінні селянства.

Коли придивитися до господарства російського селянства на всій величезній плоші, як його провадили до недавнього часу, а почасти ще й тепер, то в ньому легко можна віднайти типові риси спілки-громади, які можна було за всіх часів спостерігати як у Німеччині, так і в Африці, як по берегах Гангу, так і в Перу. Рільна земля була поділена, тим часом як ліс, луки та води являли собою спільне володіння (альменду). При загальному переважанні примітивної трипільної системи як ярові, так і озимі поля поділялися за якістю землі на участки («карти»), а участки — на окремі смуги. Ярові участки розподілялися звичайно в квітні, а озимі — в червні. Через пильне додержання річного розподілу землі черезпільність так розвинулася, що в Московській губерні, наприклад, яре й озиме поля пересічно поділялися на 11 участків, і кожний селянин мусів обробляти принаймні 22 розкидані шматки землі. Громада виділяла участки, які обробляли для надзвичайних потреб громади, а божкона споруджала для цієї самої мети запасні комори, куди окремі члени засипали пашню. Піклування про технічний прогрес господарства сходило до того, що кожна селянська родина могла користуватися протягом 10 років своїм наділом і зобов'язана була його угноювати, а бож у кожнім участку спочатку виділялися смуги, які угноювали й розподіляли тільки раз на 10 років. Такий самий лад був здебільшого щодо лячних полів, садів і городів.

Громада, тобто сільський сход, розподіляла луки й вигони

для громадських черед, наймала пастухів, робила загорожі, організовувала охорону полів, визначала систему обробки, речінці окремих польових робіт, речінці й спосіб переділів. Щодо частоти переділів, то тут спостерігалася велика різноманітність. На самій Саратовщині, наприклад, 1878 року з 278 обслідуваних сіл майже половина переділяли землю щороку, а друга половина — кожних двох, трьох, п'ятьох, шістьох, вісімох і одинадцятьох років, тоді як 38 громад, де землю угноювали, зовсім не робили переділів¹⁾.

Найприкметніше в російській сільській громаді — це спосіб розподілу землі. Тут панував не принцип рівних наділів за жребком, як у стародавніх германців, і не принцип розміру потреб даної родини, як у перуанців, а тільки но принцип податкової спроможності. Податкові інтереси скарбниці визначали з часу «визволення селян» усе життя села, навколо податків обертається ввесь сільський лад. За основу для розподілу податків для царського уряду були так звані «ревізькі душі», тобто вся чоловіча людність громади, незалежно від віку, як її обраховували кожних 20 років із часу першого селянського перепису за Петра Великого славнозвісними «ревізіями», що наганяли жаху на російський народ і були за причину того, що розбігалися цілі села²⁾.

Уряд оподатковував села за числом «ревізьких душ», а громада розкладала цей загальний податок між селянськими дворами відповідно робочій силі. І за податковою спроможністю, вирахуваною таким чином, робили розподіл наділів між дворами. Отож із 1861 року земельний наділ у Росії розглядали не як основу харчування селянина, а як базу податкового обкладання: наділ не був добро, на яке міг претендувати окремий селянин, а більше обов'язок, що його громада порядком державної служби накладала на селянина.

Через те нема нічого оригінальнішого, як розподіл землі селянським сходом у Росії. Зі всіх боків можна було чути протести проти надто великих наділів; бідні родини без належної робочої сили, з переважанням жінок та дітей, через маломож-

¹⁾ Три рогов. Община и подать. II., 1882, стор. 49.

²⁾ Перша «ревізя», зроблена з наказу Петра I 1719 року, була організована як своєрідна карна експедиція до ворожої країни. Війську наказано заковувати в кайдани недбливих губернаторів і тримати їх під арештом у їхніх власних канцеляріях до того часу, «поки вони виправляться». Ті попи, яким доручали складати селянські списки й які при цьому затаювали „душі“, позбавлялися своєї посади „й підлягали нещадній карі на тіло, після чого їх садили в тюрму, не звільняючи від цього навіть старих“. Кого запідозрювали в затаюванні „душ“, того суворо карали. Пізніше „ревізії“ ще довго провадили з таким самим кровопролиттям, хоч суворість їх потроху меншала.

ність, наче робили ласку, взагалі звільняли від наділу, а заможних селян найбідніша маса селянства примушувала брати найбільші наділи. Податковий тягар, що являв собою центр російського сільського життя, був незвичайно великий. До викупних платежів долучався подушний податок, громадський податок, церковний податок, соляний податок тощо. У 80-х роках подушний та соляний податки скасували, проте податковий тягар був такий великий, що він забирає усі господарчі засоби селянства. Згідно зі статистичними даними 90-х років, 70% селянства добували зі своїх наділів менше від прожиткового мінімуму, 20% спроможні були прохарчувати себе, але не мали зможи тримати худобу, і тільки щось 9% селян мали лишки поверх власних потреб і продавали їх. Ось чому після «звільнення селянства» податкові недоплати стали повсякчасним явищем у російському селі. Уже 70-х років виявилось, що при пересічному річнім надходженні подушного податку 50 мільйонів карбованців, щорічна сума недоплат становила не менше як 11 мільйонів. Після скасування подушного податку злидні російського села ще збільшилися через те, що разом із цим, починаючи з 80-х років, надзвичайно підвищили посередні податки. 1904 року податкові недоплати становили 127 мільйонів карбованців, і через повну неможливість зібрати їх та через революційні законочоти їх зовсім списали. Податки не тільки забирали майже весь дохід селянського господарства, а й примушували селян шукати заробітку на стороні. Це були, поперше, сезонні польові роботи, які й тепер іще під час жив спричинюються в Центральній Росії до справжнього переселення народів, до того найдужчі чоловіки з села виrushають до панських маєтків і наймаються тут як сільські робітники, тим часом як їхні власні невеличкі смужки обробляють слабші силою — старі чоловіки, жінки й діти. Подруге, їх вабило до себе місто та фабрична промисловість. Таким чином у центральнім промисловім районі створилися групи сезонних робітників, що об зимі йшли до міста, переважно до текстильних фабрик, із тим, щоб весною на час польової роботи повернутися з заробітком до села. І, нарешті, по багатьох місцях виникали кустарні промисли чи випадкові сільсько-господарські промисли, як от хурманування, рубання дров. І поза всім тим більшість російського селянства ледве животіла. Не тільки продукти рільництва, а йувесь побічний промисловий дохід забирали податками. Селянська громада, зв'язана круговою перукою щодо податків, дісталася від держави щонайсуверініші повноваження до окремих членів її. Наприклад, громада могла відправляти недоплатників у найми й конфіскувати їхні заробітки; вона могла так само відмовлятися видавати своїм

членам пашпорти, без яких селяни не могли кроку ступити з села. Крім того, громада могла піддавати карі на тіло впертих недоплатників. І російське село, на величезнім просторі Центральної Росії, являло собою від часу до часу цікаву картину. Коли прибував податковий екзекутор, на селі починалася процедура, для якої царська Росія вигадала технічний термін «выколачивание недоимок». Збирався сільський сход, «недоплатники» мусіли скидати штані, лягати на лавку, і після цього інші члени громади по черзі били їх різками до крові. Столін і голосіння вибитих, між ними бородатих батьків та сивих дідів, лунали слідом за начальством, яке після вчинених подвигів неслоя трійкою з дзвіночками до іншого села, щоб там зробити те саме. Частенько селяни рятувалися від прилюдної екзекуції самогубством. Не менш оригінальним наслідком таких умов було так зване «податкове жебрацтво»: старі збіднілі селяни виrushали в світ, щоб збирати гроші на сплату податків. Таку громаду, перетворену на прес, щоб вичавлювати податки, держава дуже охороняла. Закон 1881 року каже, наприклад, що цілі громади можуть продавати селянську землю тільки в тому разі, коли на це є постанова двох третин селянських голосів, до того потрібна ще була згода міністрів внутрішніх справ, фінансів та уділів. Окремі селяни могли продавати навіть свої власні спадкові участки тільки членам своєї громади. Селянам заборонено було заставляти свою землю під гіпотеки. За Олександра III сільська громада втратила зовсім свою автономію й була відана під нагляд земських начальників, що нагадують пруських ляндратів. Усі постанови сільського сходу мусіли дістати затвердження від цих урядовців. Переділ землі робили під їхнім контролем, і так само під їхнім контролем перебувало обкладання податками та збирання податків. Законом 1893 року зроблено часткову поступку духові часу й дозволено робити переділи тільки раз на 12 років. Але разом із тим, щоб вийти з громади, потрібна її згода, і за попередню умову її є сплата тої частини викупних платежів, що припадає на людину, яка хоче вибути з громади.

Проте, не вважаючи на всі ці штучні законодавчі рамки, в які була втиснена сільська громада, не вважаючи на опіку трьох міністрів та цілої армії урядовців, — не можна було запобігти занепадові громади. Тяжкий податковий тягар, підупад селянського господарства, в наслідок побічних сільсько-господарських та відхожих промислів, брак землі, особливо пасовиськ і лісів, які дворянство здебільшого захопило собі під час звільнення селян, і нарешті брак рільної землі через приріст людності, — усе це спричинило в житті сільської громади важливі

явища подвійного характеру: тікання до міст і появу лихварства в самім селі. Оскільки земельний наділ, разом із побічним доходом, мали бути тільки за засіб сплати податків, до того селянин у дійсності не був спроможний досягти хоч би цього, не кажучи вже за задоволення своїх, навіть найпильніших потреб, — перебування в громаді обернулося для нього на залізне ярмо на його ший. Позбутися цього ярма стало природним прагненням найбіднішої маси членів громади. Сотні втікачів вилоєювали поліція, як безпашпортних бродяг, і повертали до громади, де їх, щоб налякати інших, свої ж члени громади били різками на лавці. Але різки й пашпортна система неспроможні були проти масового тікання селян, які темної ночі тікали з пекла свого «сільського комунізму» до міста, щоб остаточно зрівнятися тут у морі промислового пролетаріату. Інші, яким родини та всякі обставини не дозволяли тікати, пробували законним способом добитися виходу з громади. Але для цього треба було сплатити викупний борг. І тут рятував лихвар. Уже самий податковий тягар та потреба для сплати його продавати пашню на зовсім невигідних умовах дуже рано штовхнули російського селянинів в обіми лихвареві. Періодичні злидні, неврожай повсякчас змушували вдаватися до лихваря. І нарешті самий вихід із ярма громади здебільшого був можливий тільки в тому разі, коли селянин одягав собі на шию ярмо лихваря, зобов'язавшись на невизначений час виплачувати йому данину чи працювати на нього. В той час як бідні селяни прагнули вийти з громади, щоб позбутися злиднів, заможні селяни виходили з неї, щоб уникнути кругової поруки за ненадходження податків від бідних селян. Але в тих випадках, коли багаті селяни формально не виходили з громади, із них здебільшого утворювалися сільські лихварі. Вони становили єдину впливову групу на сільському сході і, користаючись із того, що бідняки були заборговані їм і залежали від них, примушували їх на сходах голосувати згідно з бажанням багатих. Так у самій сільській громаді, що формально ґрунтувалася на рівності та громадськім землеволодінні, ясно намітилося клясове розшарування; нечисленній, але впливовій сільській буржуазії протистояла залежна від неї, фактично пролетаризована селянська маса. І нарешті розпад громади, причавленої податками, знесченій лихварством, розколотої всередині, виявився й назовні. Голод та селянські бунти стали в 80-ті роки в Росії періодичним явищем, що нещадно обнімало внутрішні губерні й неминуче тягло за собою як наслідок суворі екзекуції та військові «замирення». Російське село стало аrenoю жахливого голодного вимирання й кривавих розправ. Російський селянин зазнавав гір-

кої долі індуського селянина, з тою тільки відміною, що замість Орісси за місце дій тут була Саратовська, Самарська та інші надволжькі губерні¹⁾.

Коли 1904—5 рр. в Росії спалахнула нарешті революція міського пролетаріату, селянські заколоти, що до того були цілком хаотичні, вперше всією своєю вагою, як політичний чинник, лягли на терези революції, і аграрне питання стало за центральну проблему її. Тепер, коли селянський рух під гаслом «землі» вогненною лавою затопив дворянські маєтки, спалюючи «дворянські гнізда», коли робітнича партія зформувала потреби селянства, виставивши революційні вимоги експропріації державних та приватно-власницьких земель і безплатну передачу їх селянам, — тепер тільки царат відмовився нарешті від своєї аграрної політики, яку він із залізною впіртістю провадив протягом століття.

Громади не можна було врятувати від загибелі; треба було від неї відмовитися. Вже 1902 року довелося відмовитися від основи сільської громади, в її специфічній російській формі, а саме — довелося скасувати кругову поруку та податки. Що-правда, до цього вів розвиток фінансового господарства самого царства. Державна скарбниця могла легко відмовитися від кругової поруки за прямі податки, після того як посередні податки досягли небувалого розміру. Наприклад, у бюджеті 1906 року, при звичайнім прибутку 2.020 мільйонів карбованців, тільки 148 мільйонів одержувано прямими податками, а 1.100 мільйонів — посередніми податками, з яких 558 мільйонів припадало на саму тільки горілчану монополію, що її запровадив «ліберальний» міністер Вітте задля боротьби з алькоголізмом. Запорука ретельного надходження цього податку є злідні, безнадійність становища й темрява селянської маси. 1905—06 рр. ту частину викупних платежів, що лишилася ще, знизили вдвое, а 1907 року зовсім скасували. І «агарна реформа» 1907 року одверто ставить перед собою мету змінити дрібну селянську приватну власність; за засіб до цього мав бути поділ державних і удільних земель та частини великого землеволодіння на дрібні участки.

Так пролетарська революція ХХ століття, навіть у її першій недокінчений фазі, зразу ліквідувала останні рештки як кріпацтва, так і селянської громади, що її штучно зберігав царат.

¹⁾ Нарвус і Леман, Голодоморна Росія.

[ЗАГАЛЬНИЙ ПРОЦЕС РОЗКЛАДУ ПЕРВІСНОГО КОМУНІСТИЧНОГО ГОСПОДАРСТВА]

Російська громада довершує собою мінливу долю первісного аграрного комунізму, і нею коло й замикається. Зародившись, як природний продукт суспільного розвитку, як найліпша гарантія економічного прогресу, матеріального та духовного розквіту суспільства, сільська громада кінчає тут свій розвиток як знаряддя зловживання політичною й господарчою відсталістю. Той факт, що російського селянина, щоб додогодити царському абсолютизму, свої ж члени громади били різками, є найжорстокіша історична критика вузьких рамок прымітивного комунізму. Й найнаочніший вияв того, що ця суспільна форма підлягає діялектичному принципові, згідно з яким «розумне стає безглуздям, а доброчинність — мукою»¹⁾.

Два факти насамперед впадають в очі, коли уважно розглядаєш долю громадської спілки в різних країнах та в різних частинах світу. Не бувши зовсім незмінним щабльоном, ця вища остання форма первісно-комуністичної господарчої системи насамперед вражає своюю безконечною різноманітністю, гнучкістю та здібністю пристосовуватися, виступаючи в кожнім історичнім середовищі в різних формах. У кожнім середовищі й за всіх умов вона проходить внутрішній процес повільної зміни, що саме через свою повільність спочатку мало помітний, але він ступнево приводить до того, що всередині суспільства старі віджилі форми змінюються новими. При всякій політичній надбудові — чи то буде тубільний, а чи чужоземний державний лад — громадська спілка в своїм господарчім і соціальнім житті безнастанно міняється, виникає й гине, розвивається й занепадає.

Разом із тим ця суспільна форма, саме завдяки своїй еластичності та здібності пристосовуватися, визначається незвичайною впертістю й довговічністю. Вона чинить опір усім бурям політичної історії, або, правдивіше, пасивно їх зносить, дає їм пронестися над своєю головою й терпляче, протягом століть, зносить гніт усякого завоювання, всякого чужоземного панування, всякої деспотії та експлуатації. Однією тільки дотику вона не зносить і не може пережити — це дотику європейської цивілізації, тобто капіталізму. Сутичка з ним скрізь завдає смертельного удара старому суспільству, і капі-

¹⁾ „Vernunft wird Unsinn. Wohltat—Plage“.

талізм доходить того, чого протягом тисячоліть не могли добитися найдикіші східні завойовники, а саме — розпаду всієї внутрішньої соціальної будови, розриву всіх традиційних зв'язків і перетворення суспільства за найкоротший час у безформну купу уламків.

Та смертоносний подих європейського капіталізму є тільки останній, але не єдиний чинник, що рано чи пізно доводить первісне суспільство до загибелі. Зародки цього заховані в внутрішньому ладі самого цього суспільства.

Коли ми обіймемо поглядом усі ті шляхи, якими воно приходить до загибелі, як це ми бачили на різних прикладах, то матимемо певну історичну послідовність.

Комунастичне володіння знаряддям виробництва при твердо організованім способі господарства на довгий час забезпечувало громаді найбільшу продуктивність праці й давало найкращу матеріальну гарантію її добробуту та розвитку. Але саме цей забезпечений, хоч і дуже повільний, прогрес продуктивності праці мусів із часом прийти в конфлікт із комуністичною організацією господарства. Після того, як у самій цій організації стався рішучий сільсько-господарський прогрес, а саме — перехід до обробляння плугом і громадська спілка на цій основі стало оформилася, дальший розвиток виробної техніки й інтенсивної обробки землі став доконечністю. Але на тодішньому етапі розвитку сільсько-господарської техніки цього можна було дійти тільки інтенсифікацією дрібного виробництва та підсиленням особистих зв'язків між робітником і землею. За потрібну передумову пильнішого оброблення земельної ділянки було довше володіння нею. Зокрема угноювання землі, як у Німеччині, так і в Росії, привело до рідших земельних переділів. Загалом скрізь можна спостерігати, як громадська спілка поволі збільшує термін переділу, і це, раніше чи пізніше, приводить до того, що наділ переходить у спадщину. Що перехід від громадського до приватного земельного володіння відбувається одночасно з інтенсифікацією праці, це видно з того факту, що ліси й пасовиська далеко довше лишаються в володінні громади (альменда), тим часом як інтенсивніше рільництво далеко раніше приводить до поділу громадської землі та до передавання землі в спадщину. Коли встановилася приватна власність на рільну землю, це не усуває ще спільноти господарчої організації, яку підтримує через спільність і до якої змушує спільне володіння лісами та вигонами. Так само не усувається ще господарчої й соціальної рівності старого суспільства. Всередині його спочатку створюється тільки одностайна маса дрібних селян, які загалом живуть і

працюють протягом століть в одинакових умовах, згідно з переднішими традиціями. Але передавання землі в спадщину, зв'язані з цим майорати (право старшого в роді бути єдиним спадкоємцем нерухомого майна), особливо ж право продавати й взагалі відчужувати селянські володіння, розчищає шлях для майбутньої нерівності.

Проте цей процес руйнування традиційної суспільної організації проходить дуже повільно. Є інші історичні чинники, що далеко ґрунтовніше й швидше ведуть до цього руйнування; маємо на увазі тут ширші суспільні завдання, з якими громадська спілка, з огляду на свої тісні рамки, не може справитися. Ми бачили вже, яку величезну вагу для сільського господарства на Сході має штучне заводнення. Ітенсифікація праці, якої досягається завдяки цьому, та незвичайне зростання її продуктивності — приводить додалеко важливіших наслідків, ніж перехід до угноєння землі на Заході. Уже властовування штучного заводнення потребує організації праці в великім маштабі. Але організація громади не має відповідних органів для цього, тому створюються спеціальні органи, що стоять над громадою. Ми знаємо вже, що влада касті жерців та її виключний вплив на Сході походили з її провідної ролі в організації заводнення. Але й на Заході були скрізь різні суспільні завдання, що, хоч які б прості вони були проти сучасної державної організації, потребували в первісному суспільстві спеціальних органів, а з дальшим зростанням та розвитком його вони складнішали ще більше. Скрізь у Німеччині, як і в Перу, в Індії та в Альжірі, ми могли констатувати як лінію розвитку, — тенденцію до повільного перетворення громадських посад у первісному суспільстві з виборних на спадкові.

Спочатку цей перехід, що відбувався поволі й непомітно, не означає ще розриву з основами комуністичного суспільства. Спадковість громадських посад ніби природно виходила з того факту, що й тут, як і в усім ладі первісного суспільства, традиція та особистий нагромаджений досвід найкраще забезпечували успішне керування справами. Проте з часом і спадковість посад у певних родинах неминуче мусіла привести до утворення дрібної тубільної аристократії, що перетворюється зі слуги суспільства на пана над ним. Наприклад, неподілена громадська земля в римлян, так звана *ager publicus*, що природно перебувала в безпосереднім володінні громадської влади, дуже сприяла становому підвищенню цього панства. До грабування неподіленої чи необроблюваної землі регулярно вдавалися як тубільні, так і прийшли владарі, підносячись із цим над селянською масою й політично поневолюючи її. Там, де

справа йшла про замкнений народ, який мало стикався з культурним світом, первісне панство мало відрізнялося способом свого життя від широкої маси, безпосередньо ще брало участь у виробничім процесі, і через те певна демократична простота звичаїв іще затирала майнову нерівність. Наприклад, якутська родова аристократія є тільки багатша на худобу й має більший вплив у громадському житті, ніж широка маса. Коли ж такий народ стикається з цивілізованишими народами й починається жвавіший товарообмін, то скоро до звичайних привілеїв шляхти долучаються витончені потреби, а також відвикання від праці, і відбувається справжня станова диференціяція суспільства. За типовий приклад цього є Греччина після гомерівської доби.

Таким чином поділ праці в первісному суспільстві рано чи пізно неминуче веде до знищення політичної й економічної рівності з середини. До того один вид суспільної діяльності, а саме — військова діяльність, відограє видатну роль й чимало прискорює цей процес проти всіх видів діяльності мирного характеру. Бувши спочатку справою всього суспільства, військова діяльність згодом, через прогрес виробництва, стає спеціальністю певних кіл первісного суспільства. Чим більше розвинений, чим правильніший і пляновіший процес праці в даному суспільстві, тим менше він мириться з порушенням ладу та марнуванням часу й сил у наслідок війни. Коли за доби скотарства й мисливства воєнні походи від часу до часу просто випливають із господарчої системи, то рільництво, зв'язане з більшою миролюбністю та пасивністю селянської маси, спричинює потребу в створенні особливого військового стану, на який і лягає функція оборони суспільства. Так чи так, бувши за вияв низького рівня продуктивності праці, війни відограють в усіх стародавніх первісних народів більшу ролю і з часом скрізь приводять до нового виду поділу праці. Коли виділяється військоса шляхта, чи військові ватажки, це скрізь завдає найбільшого удара соціальній рівності первісного суспільства. Отож скрізь, де ми натрапляємо на примітивні суспільства, що існують іще й досі, чи вивчаємо їх за історичними переказами, ми зовсім не знаходимо тої волі й загальної рівності, які мають нам Морган на щасливому прикладі ірокезів. Навпаки, скрізь нерівність і експлуатація є особливість усіх відомих нам примітивних суспільств, як продукту довгого процесу розкладу. І це стосується однаково панівних каст сходу і родової аристократії якутів, і «начальників кланів» в шотландських кельхів, і військової шляхти греків, римлян та германців епохи переселення народів і, нарешті, маленьких деспотів негрських держав у Африці. Коли ми звернемося, наприклад, до славнозвісної держави

племени Muata Kasembe в центрі південної Африки, в східній частині держави Лунда, куди португальці пройшли на початку XIX століття, то навіть тут, у самім серці Африки, де рідко з'являлися європейці, знаходимо в примітивних негрів такі суспільні стосунки, в яких і згадки нема про волю та рівність членів. Наприклад, експедиція майора Монтеїро та капітана Гамітто, що пробралася 1831 року до цієї країни з Замбезі, з торговельною й дослідчою метою, малює нам місцеві умови так. Спочатку експедиція прибула до країни племені мараві, що живе з первісного мотичного рільництва по маленьких конусуватих дерев'яних хатах і носить замість одягу лише шматок матерії навколо стегон. У той час, як Монтеїро й Гамітто об'їжджали країну мараві, там деспотично панував вата-жок, під титулом «неде». Він розв'язував усі суперечки в своїй столиці Муцінда, і ніхто не мав права протестувати проти його ухвал. Формально він збирав раду старшин, які проте завжди мусіли дотримуватися його поглядів. Країна поділяється на провінції, що ними управлюють так звані «мамбос». Провінції поділяються на краї, на чолі яких стоїть «фунос». Усі ці посади спадкові. 8 серпня експедиція добралася до резиденції Муканди, наймогутнішого начальника племени «чева». Муканда, якому послали, як подарунки, різних бавовняних матерій, червоного сукна, бус, соли й ужівки (каури) тощо, прибув на другий день до табору верхи на негрі. Муканда — людина 60 — 70 років, приемного величного вигляду. Його єдиний одяг — це була брудна ганчірка, обв'язана навколо стегон. Він пробув щось зо дві години й, прощаючись, у дружній формі, але так, що це не допускало відмовлення, випрошував у кожного подарунків. Похорон начальників відбувається в «чева» в супроводі суто варварських церемоній. Усіх жінок небіжчика зачиняють із ним в одно приміщення аж до того часу, поки все буде готове для похорону. Потім похоронна процесія вирушає до могили, куди опускають улюблену жінку небіжчика та ще сім інших жінок, що сідають там із витягнутими ногами. Цей живий постамент накривають покривалами, опускають на нього труп, а далі кладуть іще щість жінок, яким перед тим перерізають горло. Далі могилу закривають, і жахлива церемонія кінчиться тим, що двох юнаків садовлять на кіл і встановлюють їх по боках могили, одного з барабаном біля голови, а другого з луком і стрілою біля ніг. Майор Монтеїро під час свого перебування в країні «чева» був сам за очевидця такого похорону.

Звідціль експедиція вирушила в гори до центру царства. Португальці прибули до високої пустельної цілком позбавленої будь-яких харчових засобів місцевості; скрізь видні були

сліди спустошення від передніших військових походів, і голод почав дуже загрожувати експедиції. Відправили послів із подарунками до найближчого «мамбо», прохаючи провідників, але посланці повернулися з сумною звісткою, що вони застали «мамбо» та його родину, як ті вмирали з голоду, покинуті в селі. Перше, ніж встигли добрatisя до центру царства, мандрівники мали змогу спостерігати зразок, звичайного там варварського судочинства: частенько траплялися по дорозі молоді люди без ушей, рук, носа та інших частин тіла, які їм поодрізували на знак кари за нікчемні проступки. 19 листопада наречті відбувся в'їзд до столиці, і осел, на якому їхав капітан Гамітто, не мало всіх здивував. Незабаром експедиція в'їхала на вулицю, завдовжки три чверті години їзди, обгорожену з обох боків лісою заввишки 2–3 метри й зробленою так правильно, що вона мала вигляд стіни. З обох боків, на певному віддаленні, видно було в цих солом'яних стінах маленькі відчинені двері. На кінці вулиці був маленький чотирикутній барак, відкритий тільки до заходу, де всередині на дерев'яному постаменті стояла грубо зроблена з дерева людська постать 70 сантиметрів заввишки. Перед входом була купа щось із понад 300 черепів. У цьому місці вулиця переходила в чотирикутній майдан, на краю якого був великий ліс, відгороджений від майдану тільки тином. На зовнішній стороні тину з обох боків воріт і над ними, як прикраси, понакромлювані були в одну лінію щось 30 людських черепів. Після цього відбувся прийом у Муати, що вийшов до португалець з усією варварською пишнотою, оточений усією своєю військовою силою, що складалася з 5–6 тисяч чоловіка. Він сидів на вкритому зеленим сукном стільці, який був поставлений на купу шкур леопардів та левів. За голівне вбрannя його була яскраво-червона конусувата шапка, зроблена з довгого п'р'я, півметра завдовжки. Навколо лоба в нього була діядема з блискучого каміння. Шия й плечі в нього були вкриті чимсь по-дібним до коміра з черепашок, чотирикутних дзеркальних шматків і фалшивого каміння. На руках була пов'язка з синього сукна, оздоблена хутром; руки вгорі, крім того, були прикрашені браслетами з синього каміння. Нижня частина тіла була вкрита жовою матерією, з червоною та синьою каймою й підв'язаною поясом. Ноги були, так само як і руки, прикрашені синім камінням. Муата гордо сидів у тіні сімох строкатих парасоль, що затуляли його від сонця; за скіпетр був йому хвіст гну; 12 негрів із мітлами в руках вимітали кожну порошинку та всяке сміття з землі, осв'ячену його присутністю. Владаря оточував дуже різноманітний почет. Поперше, його трон охоп

роняли два ряди фігурок, на згіст 40 сантиметрів; це були зображення негрів, прикрашених рогами; між цими фігурками сиділо два негри, що спалювали пахуче листя на жаровні. На почесному місці сиділи дві його головні жінки; перша з них була одягнена так само, як і Муата. Позаду вишикувався цілий гарем, що складався з 400 жінок. Ці дами, коли не вважати на пов'язки на стегнах, були зовсім голі. Крім того, тут же стояли, чекаючи наказу, ще 200 чорних жінок. Всередині чотирикутника з жінок на шкурах левів та леопардів сиділи вищі сановники держави — «кілоло», кожний із своєю парасолькою, одягнений як Муата. Різні оркестри з своєрідних струменятів робили оглушливий шум. Тут же снували двірські блазні, прикрашені рогами й одягнені в шкури, доповнюючи обстанову. У такім оточенні Казембе, так гідно підготувавшись, чекав прибуття португалець. Муата є самодержавний владар цього народу, і титул цей означає просто «пан». Йому підлягають «кілоло», тобто шляхта, що знову ж поділяється на дві кляси; до найзвинчішої шляхти належать: наслідник, найближчі родичі Муати та головний начальник війська. Але Муата розпоряджається необмежено навіть життям та власністю цієї шляхти. Коли в тирана кепський настрій, він наказує відрізати вуші тому, хто недочув його наказу й перепітав, щоб «навчити його ліпше слухати». За всяку крадіжку його майна карають, відрізуючи вуші чи руки; хто зустрічається з будь-якою з його жінок чи розмовляє з нею, того карають на смерть чи калічать. Владар користується в цього забобонного народу такою пошаною, що, на його думку, до нього не можна доторкнутися, не ризикуючи вмерти від його чарів. А що не завжди можна уникнути такого дотику, то вони вигадали спосіб уникнути цієї смерті. Хто доторкнувся до владара, стає перед ним навколошки, і після цього той таємниче кладе свою руку на руку людині, що стоїть навколошках, і цим рятує його від своїх смертоносних чарів²⁾.

Така картина цього суспільства, дуже далека від первісних основ усякого первісного суспільства, — від рівності й демократії. Проте це зовсім не означає, що при такій формі політичного деспотизму не могли існувати громадські стосунки, громадське володіння землею та по-громадському організована праця. Португалець, що так ретельно придивлялися до марьобліску вбраних й прийому, як усі европейці, дуже мало тямили в економічних стосунках, особливо в тих, які перечать европейському розумінню приватної власності, і зовсім не цікавилися

²⁾ Stanley u. Cameron, Reisen durch Afrika, Leipzig, 1879, S. 63.

ними. У всякім разі, соціальна нерівність та деспотизм примітивних суспільств дуже істотно відрізняється принаймні від тих форм, які панують у цивілізованих суспільствах і які вони потім приписали примітивним суспільствам. Піднесення первісної шляхти й деспотична влада первісного ватажка так само являють собою природний продукт розвитку всього суспільства, як і всі інші його життєві умови. Вони є тільки інший вияв тої безпорадності супроти природи й власних суспільних стосунків, яку виявляє це суспільство, — безпорадності, що позначається так само ворожбістvом, до якого воно вдається, як і пе-ріодичним голодуванням, від якого деспотичні ватажки цілком чи частково гинуть, разом із півладною їм масою.

Це панування шляхти й ватажків є в повній гармонії з матеріальними й духовними умовами життя суспільства за тої доби. Це видно з того знаменного факту, що політична влада первісних владарів повсякчас якнайщільніше переплітається з первісною природою релігії та з культом померлих предків.

З цього погляду владар негрів Лунда-Муата-Казембе, якого супроводили в могилу 14 живих жінок і який із власного капризу вирішував питання життя й смерти своїх підданців, бо був певний, що він є могутній чародій, і в цьому його ще більше зміцнювала непохитна певність народу, або той деспотичний «князь Кацонго» на річці Ломамі, що через 40 років вітав англійця Камерона в жіночім убрани, прикрашенім шкурами мавп, із брудною хусткою навколо голови, танцюючи присоком із двома своїми голими дочками, оточений своїм почтом та народом, — ці владарі являли собою менш абсурдне й смішне явище, ніж «влада з ласки божої» одної людини, якої найлютіший ворог не може запідозріти в чарадійстві, над 67 мільйонним народом, із якого вийшов Кант, Гельмгольц та Гете.

Власний внутрішній розвиток первісного комуністичного суспільства веде до нерівності й деспотії. Але воно не руйнується через це, а здатне існувати протягом тисячоліть у таких своєрідних умовах. Звичайно проте таке суспільство рано чи пізно стає за предмет чужоземного завоювання й зазнає при цьому більших чи менших соціальних змін. Найбільше історично важливе значення з цього погляду має мусульманське владарство, бо воно в Азії й Африці на великих просторах передувало європейському. Скрізь, де магометанські мисливські пароди — чи то монголи, чи араби — запроваджували й закріплювали своє панування в завойованій країні, починаючись соціальний процес, що його Генрі Мен і Максим Ковалевський характеризують, як феодалізацію країни. Не беручи в беспо-

середнє володіння самоуzemлю, ці завойовники звертали свою увагу на дві цілі: збирання податків та військове зміщення своєї держави в країні. Щоб досягти цих цілів, була особлива адміністративна військова організація, при якій країна поділялася на кілька намісництв, що їх віддавали наче в своєрідний лен мусульманським урядовцям, які одночасно були і за збирців податків, і за військових начальників. До того велики участки необроблюваної громадської землі віддавали під військові колонії. Такий лад разом із поширенням існування первісних суспільств. Проте їхні економічні умови при цьому мало мінялися. Основа й організація виробництва лишалися ті самі й не мінялися протягом століть, не вважаючи на експлуатацію та військовий гніт. Однак мусульманське панування далеко не скрізь зважало на життєві умови тубільців. Наприклад, араби на східному узбережжі Африки широко практикували виніз із султанату Занзібар для торгівлі негрських рабів. Ця торгівля спричинювалася до знелюднення й руйнування цілих негрських селищ, підсилювала деспотичну владу тубільних ватажків, які вбачали в продажі арабам своїх власних підданих, чи підлеглих сусідніх племен прибуткову для себе справу. Але такий глибокий переворот і в долі африканського суспільства стався тільки, як наслідок європейського впливу, бо торгівля чорними рабами почала розквітати лише після відкриттів та європейських завоювань у XVI столітті, коли їм стали потрібні раби для експлуатації плянтаций та рудників в Америці й Азії.

Проходження європейської цивілізації є зі всякого погляду фатальне для первісного суспільного ладу. Європейці є перші завойовники, які не обмежуються економічною експлуатацією й підкоренням тубільців, а намагаються опанувати самі засоби виробництва, захопити в свої руки землю. Європейський капіталізм таким чином позбавляє первісний суспільний лад його бази.

З'являється те, що гірше за всяке поневолення й експлуатацію, а саме повна анархія й специфічна європейська незабезпеченість соціального існування. Завойовану людність, одірвану від своїх засобів виробництва, європейський капіталізм розглядає тільки як робочу силу й обертає її в рабство, коли вона придатна для потреб капіталізму, а в іншому разі винищує її. Ми ознайомилися з таким методом на прикладі еспанських, англійських та французьких колоній. Перед натиском капіталізму первісний суспільний лад, що пережив усі передніші історичні фази, капітулює. Останні залишки цього ладу зникають геть, а його елементи, робоча сила й засоби виробництва, при-

бирає до своїх рук капіталізм. Отож первісне комуністичне суспільство скрізь зникло кінець-кінцем через те, що воно відстало від економічного прогресу й мусіло поступитися місцем перед новими, краще розвиненими формами. Цьому розвиткові й цьому прогресові судилося протягом довгого часу здійснюватися ганебними методами класового суспільства, поки його не переможе дальший розвиток і не покладе краю його дальншому існуванню. Насильство й тут є тільки слуга економічного розвитку.

V. ТОВАРОВЕ ВИРОБНИЦТВО

1

[ОБМІН ЯК ОСНОВНИЙ ЗВ'ЯЗОК ТОВАРОВОГО СУСПІЛЬСТВА]

Завдання, яке ми перед собою поставили, полягає в тому, щоб довести, що суспільство не може існувати без суспільної праці, тобто без пляново організованої праці. Ми за всіх часів здібали найрізноманітніші форми такої суспільної праці. В сучасному суспільстві ми цього не знаходимо; пляну не здійснюється ні владою, ні законом, ні демократією; ми не знаходимо ніяких слідів організації пляну, ми бачимо тільки анархію. Як же можливе в таких умовах існування капіталістичного суспільства?

Щоб вивчити будову капіталістичної вавилонської вежі, уявімо собі знову на мить суспільство з пляновою організацією праці¹⁾). Ми згодом перевіримо, чи можна припускати й оскільки можна припускати таку гіпотезу. Хай це буде суспільство з розвиненим поділом праці, де не тільки сільське господарство відокремлене від промисловості, але де в середині і того і другої кожна галузь стала спеціальністю окремих груп трудящих. Отже в цьому суспільстві є сільські господарі й лісничі, рибалки й садівники, шевці й кравці, слюсарі й ковалі, прядники, ткачі тощо. Суспільство загалом забезпечене всіма видами праці й усіма видами продуктів. Ці продукти в більшій чи меншій кількості дістаються всім членам суспільства, бо праця є спільна, наперед розподілена й пляново організована якимнебудь авторитетом, — чи то буде деспотичний закон уряду, чи селянське право, а чи буде яка інша форма організації. Для простоти уявімо собі, що це є комуністична громада з громадською власністю, яку ми вже бачили на прикладі в Індії. Уявімо собі ще на одну мить, що поділ праці в цій громаді пішов далеко

¹⁾ (Ми ще повернемося потім до питання, чи можна робити і в якій мірі таку гіпотезу).

більше вперед, ніж це історично відповідає дійсному станові, і що частина членів громади займається тільки но сільським господарством, тим часом як усі інші роботи виконують спеціалісти-ремісники. Картина господарства такої громади нам цілком ясна: сами члени суспільства спільно володіють землею й усіма засобами виробництва. Їхня спільна воля визначає — що, коли й скільки мусить вироблятися кожного продукту. Вся маса вироблених продуктів, належавши однаково всім, розподіляється між усіма відповідно потребам. Тепер уявімо собі, що першого-ліпшого дня в збудованій таким чином комуністичній громаді касується громадську власність, а разом із цим касується й суспільну працю та загальну волю, що регулювала виробництво. А досягнений до цього моменту високий поділ праці, звісно, залишається. Швець лишається з своїми копилами, пекар знає тільки свою піч, коваль має тільки кузню й уміє поводитися тільки з молотом і т. д., але зв'язки, що зв'язували раніше всі ці спеціальні роботи в суспільне господарство, порозривалися. Кожне залишене тепер само на себе: сільський господар, швець, пекар, слюсар, ткач і інші. Кожний тепер зовсім вільна й незалежна людина. Громада не може тепер втручатися в її справи, ніхто не може її наказувати працювати на всіх, але ніхто не піклується його потребами. Громада, що являла собою щось ціле, розпалася на окремі атоми, на окремі часточки, як листро, що розбилось на тисячу шматочків. Кожна людина наче обертається на відокремлену порошинку, що літає в повітрі й мусить сама дбати за себе. Що станеться з такою громадою, на яку раптом спала така катастрофа? Що робитимуть на другий день усі ці люди, залишенні сами на себе? З певністю можна сказати тільки одно, що вони на другий день насамперед працюватимуть зовсім так само, як вони робили це раніше. Бо, оскільки людські потреби не можуть задовольнятися без праці, всяке людське суспільство мусить працювати. Хоч які б перевороти та зміни сталися в суспільстві, проте праця не може припинитися й на одну хвилину. Передніші члени комуністичного суспільства будуть через це — і після того, як порвалися зв'язки між ними, і кожний опинився залишений сам на себе — насамперед провадити далі свою роботу. А що ми припустили, що праця вже дійшла спеціалізації, то кожний зможе працювати тільки в тій ділянці, яка стала за його професію, і тими засобами виробництва, якими він працює: швець буде шити чоботи, пекар пекти хліб, ткач робити тканину, селянин сіяти жито і т. д. Але тут зразу ж виникають труднощі: кожний із цих виробників виробляє, правда, надзвичайно важливі й дуже потрібні речі для

життя, кожний із цих спеціалістів — швець, пекар, коваль, ткач — ішо вчора вважалися за корисних членів суспільства, без яких останнє не може існувати. Кожний із них займав важливе місце в цьому суспільному цілому. Тепер же саме це ціле перестало існувати, і кожний ніби існує сам для себе. Але ніхто не може існувати тільки продуктами своєї праці. Швець не може споживати всіх своїх чобіт, пекар не може задовольнити хлібом усії свої потреби, селянин міг би загинути з голоду й холоду, хоч у нього повні комори хліба, якби він мав саме тільки збіжжя. В кожного є різноманітні потреби, але він може своєю власною працею задовольнити тільки будь-яку одну з них. Кожний через це потребує неодмінно до певної міри продуктів усіх інших виробників. Усі вони залежать один від одного. Але як здійснити цю залежність, коли ми знаємо, що між окремими виробництвами не існує більше ніяких стосунків і ніякого зв'язку? Швець дуже потребує хліба пекара, але в нього нема ніяких засобів придбати цього хліба, він не може примусити пекаря постачати йому хліб, бо обидва вони рівні, вільні, незалежні люди. Коли він хоче скористатися продуктом праці пекаря, то це, очевидно, можливе тільки на засадах взаємності, тобто коли він так само дасть пекареві потрібний йому продукт. Але пекар знову ж потребує продуктів праці шевця, і в такому самому стані перебуває останній. Грунт для взаємності вже даний цим. Швець дає пекареві чоботи, щоб одержати від нього хліба, швець і пекар взаємно обмінюють свої продукти й можуть тепер обидва задовольнити свої потреби. Отже виходить що за високорозвиненого поділу праці, за повної незалежності виробників одного від одного й за відсутності всякої організації в них — за єдиний спосіб розподілу продуктів різних видів праці між усіма є обмін. Швець, пекар, сільський господар, прядник, ткач, слюсар — усі вони взаємно обмінюють свої продукти й таким чином задовольняють свої різноманітні потреби. Отже обмін створив новий зв'язок між нарізними, одірваними один від одного приватними виробниками. Виробництво й споживання — все життя зруйнованої громади може початися знов, бо обмін дав їм змогу знов працювати одному на одного, тобто він знов уможливив суспільне виробництво, хоч і під виглядом роздрібненого приватного виробництва.

Але це зовсім нова своєрідна форма суспільного співробітництва, з якою нам треба познайомитися докладніше. Кожне працює, як кажуть, на свій страх і ризик, кожне виробляє своїм коштом за власним розсудом. Кожне мусить тепер, щоб пропонувати, виробляти продукти, які йому самому непотрібні, але які потрібні іншим. Кожне працює таким чином на інших. Це,

власне, не являє нічого особливого й нового. І в комуністичній громаді всі працювали один на одного. Особливо є тільки те, що тепер кожне віддає свій продукт іншим тільки через обмін і тільки таким самим способом може одержати продукти від інших. Кожний повинен отже тепер, щоб дістати потрібні йому продукти, виробляти своєю працею продукти, призначенні для обміну. Швець увесь час повинен шити чоботи, які йому самому непотрібні, зайні, являючи для нього марну працю. Їхня корисність полягає для нього тільки в тому, що він може обміняти їх на інші продукти, яких він потребує. Він таким чином наперед шиє свої чоботи для обміну, тобто виробляє їх як товар. Кожний може тепер задовольнити свої потреби, тобто дістати продукти, що їх виробили інші, тільки в тому разі, коли в нього є продукти, яких потребують інші й які він створив своєю працею. Інакше казавши, кожний одержує частину продуктів інших, тобто певну пайку суспільних продуктів тільки в тому разі, коли він сам виходить на ринок із товаром. Продукт, що його виробила людина на обмін, дає їй право вимагати певної пайки з загального суспільного продукту. Загальний суспільний продукт не існує тепер, правда, в тій формі, яку він мав у комуністичній громаді, де він безпосередньо всією своєю масою, являв усе багатство громади й потім тільки розподілявся, де всі працювали спільно коштом громади й під її керівництвом, і продукт виробництва з'являвся на світ уже як суспільний продукт, і потім уже суспільний продукт розподілявся між індивідуалами та йщов у приватне споживання окремих членів громади. Тепер справа відбувається якраз навпаки. Кожний виробляє як приватна особа, за свій страх і ризик, і готові продукти тільки в процесі обміну становлять певну суму, яку можна розглядати як суспільне багатство. Пайку кожного в суспільній праці та в суспільному багатстві репрезентує той спеціальний товар, який він виробив власною працею й приніс, щоб обмінятися з іншими. Участь кожного в загальній суспільній праці не репрезентує тепер певна кількість наперед визначеної йому праці, а репрезентує готовий продукт, товар, що його він постачає на власний вільний розсуд. Як він не хоче, він може зовсім не працювати, він може піти гуляти, ніхто його за це не лаятиме чи каратиме, як це напевні зробили б із недбайливими членами комуністичної громади, де ледарі, мабуть, діставали від «головного жителя», голови громади, сувору догану, чи підлягали на зборах усіх членів громади прилюдній догані. Тепер кожна людина є свій власний, нічим необмежений пан. Авторитету громади не існує більше. Але, коли така людина не працює, вона й не дістане нічого в обмін із продуктів праці інших.

людій. З другого боку, кожний зокрема тепер, хоч як би старанно він працював, зовсім не може бути певний, що він одержить потрібні йому життєві припаси, бо ж ніхто не зобов'язаний давати їх йому хоч би в обмін. Обмін відбувається тільки тоді, коли є взаємна потреба. Тепер мова мовиться не про громаду як ціле, з яким доводиться мати діло і яке завжди відчуває потребу в продукті, а про окремих членів громади. Коли в даний час у громаді нема попиту на чоботи, то хоч як би старанно швець працював і хоч який би добрий товар він виробляв, проте ніхто в нього його не візьме й не віддасть йому в обмін хліба, м'яса тощо, і він таким чином залишиться без найпотрібнішого для життя. І тут знову ж впадає в очі разюча різниця проти передніших стосунків у комуністичній громаді. Остання утримувала шевця через те, що громада взагалі потребує чобіт. Скільки чобіт повинен виробити швець, це йому наперед визначала відповідна громадська установа. Адже він працював як слуга громади, і кожний перебував у такому самому стані. Але, коли громада тримала шевця, вона мусіла, звичайно, його харчувати. Він, як і всі інші, діставав свою пайку супільного багатства, і ця пайка не була ні в якім прямім зв'язку з пайкою його праці, супільної праці. Щоправда, він мусів працевати, і його харчували через те, що він працював, що він був корисний член громади, але чи виробляв він того чи того місяця більше чи менше чобіт, або тимчасово зовсім не виробляв їх, бо в них не було потреби,— він все ж однаково одержував життєві припаси, свою пайку в супільніх засобах існування. Тепер він одержує лише остильки, оскільки потрібна його праця, тобто точно стільки, скільки його продукту приймають в обмін інші. Отже кожний працює, як він хоче, скільки хоче і над чим хоче. За єдине підтвердження того, що він виробив саме річ, потрібну супільству, що він фактично виконав супільно потрібну працю, є той факт, що його продукт беруть в обмін інші. Отже не всяка праця, хоч яка б вона інтенсивна й успішна була, наперед є цінна й доцільна з супільного погляду; вартість має тільки той продукт, що йде в обмін, а продукт, якого ніхто не бере в обмін, хоч який би він був хороший, не являє вартості й є змарнована праця.

Тепер кожний для того, щоб користуватися продуктами супільного виробництва, отже брати участь у супільній праці, повинен виробляти товари. Але ніхто йому не каже наперед, чи справді його праця визнається за супільно потрібну працю, і він довідується про це тільки з того, чи беруть його товар в обмін. Його участь у супільній праці та в продукті забезпечена тільки в тому разі, коли його продукт дістає печать

суспільно потрібної праці, тобто печать мінової вартості. Якже його продукту не беруть в обмін, то це означає, що він виробив продукт, який не має ніякої вартості, отже його праця була з суспільного погляду зайва. Тоді він був отже тільки «приватним» шевцем, який, щоб провести час, псував ремінь і робив чоботи. Він опиняється таким чином до певної міри поеза суспільством, бо суспільство не хоче мати його продуктів, а через це йому й не приступні продукти суспільства. Коли наш швець сьогодні добре виміняв свої чоботи й одержав за них життєвих припасів, він може повернутися додому не тільки ситий і одягнений, а й з гордою свідомістю, що він є корисний член суспільства й що його працю визнали за суспільну працю. Але, коли він повертається додому з своїми чобітами, бо ніхто не хтів їх узяти в нього, — він має всі підстави бути меланхолічним, бо він не тільки лишається без обіду, а йому до того ніби мовчки заявили: «Друже, суспільство тебе не потребує. Твоя праця зовсім не була потрібна, отже ти є зайва людина й можеш спокійно повіситися». Нашого шевця зв'язують отже з суспільством щоразу ті чоботи, що він обміняв, — взагалі казавши, товар, що має мінову вартість. Але в такому самому становищі, як наш швець, перебуває і пекар, і ткач, і сільський господар. Суспільство, яке то визнає шевця, то суворо його відштовхує, є ж тільки сума всіх цих окремих товаровиробників, що взаємно працюють задля обміну. Сума суспільної праці й суспільних продуктів зовсім не відповідає через те сумі всіх робіт і продуктів окремих членів, як це було раніше в суспільному комуністичному господарстві. Тепер та чи та людина може старанно працювати, а її продукт, коли ніхто його не бере в обмін, є зайвий і не береться на увагу. Тільки обмін розв'язує питання про те, яка праця й які продукти були потрібні й є важливі для суспільства. Входить ніби так, що всі працюють у дома насліп, далі прутть свої готові приватні вироби на майдан, тут ці продукти просівається і на них накладається тавро: ось це й є суспільно потрібна праця і йде в обмін, а та й та була непотрібна й ні на що негодяща. Це тавро каже: ця річ має вартість, а та не має вартості й залишається приватною розвагою чи нещастям даної особи¹⁾.

¹⁾ На берегах рукопису в цьому місці є такі зауваження: «Суспільна праця: 1) як сума робіт, що їх виконують члени суспільства один для одного. 2) в тому розумінні, що продукт усякого індивіда виступає сам як наслідок сукупної роботи (сировина, знаряддя виробництва, — навіть більше — як наслідок роботи всього суспільства (наука тощо). В обох випадках суспільний характер праці виявляється в обміні. Знання в комуністичній громаді, в кріпосницькім господарстві і тепер.

Коли ми об'єднаємо всі ці окремі моменти, то виявиться, що вже самий факт товарообміну, без ніякого втручання й регулювання, визначає такі потрійні важливі стосунки:

1) Участь кожного члена суспільства в суспільній праці. Цієї участі, якісно й кількісно, не визначає для нього наперед громада, а вона стверджується чи відкидається пізніше, коли він подає готовий продукт. Раніше кожна пара чобіт, які виробляють наш швець, уже наперед, ішце на колодці, являла собою безпосередню суспільну працю. Тепер його чоботи являють насамперед приватну працю, яка нікого не обходить. Потім тільки ці чоботи на товаровому ринку просіваються, і, лише оскільки їх беруть в обмін, затрачена на них праця шевця визнається за суспільну працю. А інакше вони є продукт його приватної праці й не мають вартості.

2) Пайка кожного члена суспільства в суспільному багатстві. Раніш швець одержував свою пайку з вироблених у громаді продуктів через розподіл. Йї визначав, поперше, ступінь загального добробуту, даний стан майна громади, а подруге, потреба членів. Більша родина мала одержати більше від меншої родини. Під час розподілу земель, що їх завоювали германські племена, під час переселення їх до Європи та влаштовування на руїнах Римської імперії — важила також величина родини. Російська громада, що ще 80-х років робила періодично переділи, брала при цьому на увагу число «гідців» у кожній родині. За загального панування обміну нема ніякого співвідношення між потребою даного члена суспільства й його пайкою в багатстві, а так само між цією пайкою й розміром суспільного багатства. Тепер питання про участь кожного в суспільному багатстві розв'язується тільки на основі тих продуктів, які він виносить на товаровий ринок, і лише остатілки, оскільки їх беруть в обмін і визнають за суспільно потрібні.

3) І парешті механізм обміну регулює й самий суспільний поділ праці. Раніше громада постановляла, що їй треба ось стільки сільсько-господарських робітників, стільки шевців, пекарів, слюсарів, ковалів та інших. Піклувалася правильним співвідношенням між окремими промислами, а також тим, щоб

...Перепродукція товарів, неможливість їх обмінати і запас, що не може бути спожитий, в організованому суспільстві; комуністичній громаді (риж в Індії), в господарстві, заснованому на рабській праці, в кріпосницькім господарстві (монастирі за середніх віків). Відміна: капіталістичне господарство не дає типу суспільної праці, — організоване господарство являє собою такий тип. Співвідношення з „потребами“ (неоплатоспроможний попит, з одного боку, і перепродукція товарів, що не можуть бути продані, з другого). Перепродукція в соціалістичному суспільстві.

усі ці потрібні галузі праці функціонували, — громада та обрані нею урядові особи. Всім, мабуть, відомий той знаменитий випадок, коли представники одної сільської громади кло-поталися, щоб звільнити слюсаря, засудженого на смерть, і по-вісили замість нього коваля, яких у селі було два. Це близкучий зразок суспільного піклування правильним розподілом праці в даному суспільстві. (А втім, ми бачили, як за середніх віків імператор Карл цілком певно наказував, скільки яких ремісників мусіло бути в його маєтку. Ми бачили також, як по середньовічних містах цеховий регламент дбав за те, щоб окремі ремесла були репрезентовані в належній кількості, і як запрошували зовні ремісників, що їх бракувало.) За вільного й необмеженого обміну це співвідношення регулює самий обмін. Тепер ніхто не примушує шевця шити чоботи. Коли він хоче, він може пускати мильні бульки або пускати паперові змії. Але він може так само, як йому спаде на думку, замість шевського ремесла займатися ткацтвом, прядінням чи стати майстром-золотарем. Ніхто йому не каже, чи потребує взагалі його суспільство, зокрема чи потребує його воно як шевця. Щоправда, суспільство взагалі потребує взуття. Але ніхто тепер не визначає, скільки шевців треба для того, щоб задоволити таку потребу. Чи потрібен даний швець, а чи може потрібний ткач чи коваль — цього ніхто не скаже нашому шевцеві. Але чого йому ніхто не каже, він довідається за те тільки на товаровому ринку. Коли його чоботи беруть в обмін, то він знає, що суспільство потребує його як шевця, і, навпаки, він може виробити щонайкращий товар, але, коли інші шевці досить задовольнили попит, то його товар є зайвий. Коли це повторюється, він мусить залишити своє ремесло. Зайвого шевця так само механічно викидає суспільство, як, наприклад, зайві речовини викидає тваринний організм: у той момент, коли його праця не визнається за суспільну працю, він стає засудженим на голодну смерть. Та сама потреба виробляти продукти для інших, як передумову свого власного існування, кінечкінцем спонукує нашого шевця, що вийшов у тираж, удастися до іншого ремесла, де є сильний, недосить задоволений попит, скажімо, до ткацтва чи фурманування, і таким чином тут покриється брак робочої сили. Отже не тільки додержується правильної пропорції між промислами, а й самі промисли то зникають, то знов з'являються. Коли яканебудь потреба в суспільства зникає, або коли її задоволяють іншими продуктами, ніж досі, то цього не встановлюють, як колись у комуністичній громаді, сами члени суспільства, і трудящих не переводять з одного промислу до іншого. Це виявляється просто в

тому, що застарілі продукти не знаходять збуту. Ще в XVIII столітті виробництво перук було ремеслом, без якого не могло існувати жодне місто. Після того, як мода змінилася й перестали носити перуки, це ремесло, через відсутність збуту на його вироби, вмерло природною смертю. З поширенням по сучасних містах каналізації та водопроводу, що механічно постачає воду кожній кватирі, поволі зникла професія водовозів. Тепер уявімо собі зовсім інший випадок. Уявімо, що наш швець, якому суспільство через систематичне відкидання його товарів недвозначно дало зрозуміти, що він не є суспільно потрібний, хоч і має таку думку про себе, що не перестає вважати себе за потрібного члена людства й неодмінно хоче жити. Щоб жити він мусить, як ми це знаємо й як він сам це знає, виробляти товари. І ось він винаходить зовсім новий продукт — бинта до вусів чи прекрасну ваксу до чобіт. Він цим створює суспільно потрібну галузь праці, або, як це трапляється з багатьма героями-винахідниками, залишається невизнаний, і цього знову ж йому ніхто не каже, а довідується він про це тільки на товаровому ринку. Коли його новий продукт протягом довгого часу йде в обмін, то це свідчить, що нову галузь праці визнається за суспільно потрібну, і суспільний поділ праці через це пошириється (наприклад, бавовняні тканини в XIX столітті витиснули собою лляні).

Ви бачите, що в нашій громаді, яка пережила крах комуністичного ладу, громадської власності й позбулася всякого авторитету в царині господарчого життя, всякої організації та пляновості праці, всіх зв'язків між окремими членами й опинилася з першого погляду на другий день після цієї катастрофи в зовсім безнадійному стані,— поволі знов склалися певні зв'язки й встановився певний лад. І цей лад склався зовсім механічно. Без втручання будь-якої вищої сили, без попередньої змови між окремими членами, окремі уламки — гірше чи ліпше — знову зв'язалися в одно ціле. Сам обмін регулює тепер механічно, подібно до водяної помпи, все господарство. Він створює зв'язок між окремими виробниками, примушує їх працювати, регулює поділ праці між ними, визначає їхнє багатство й розподіл його. Обмін керує суспільством. Щоправда, лад, який виник перед нашими очима, трохи своєрідний. Суспільство має вигляд тепер зовсім інший, ніж раніше, за комуністичного ладу в громаді. Раніше воно становило компактну цільність, ніби велику родину, що члени її зрослися між собою й були міцно об'єднані. Це був тривкий і навіть, коли хочте, закляклив, нерухлив організм. Тепер же суспільство являє собою тільки мало зв'язаний витвір, окремі ланки якого щохвилини розпадаються й знов об'єднуються. Бо ж і справді, ми бачили, що

ніхто не каже нашему шевцеві, щоб він працював, що саме й скільки виробляє. З другого боку, ніхто його не питає, чи потрібні йому життю припаси, які саме й скільки. Нікому нема діла до нього, його не існує для суспільства. Він заявляє суспільству про своє існування тільки в той момент, коли з'являється на товаровому ринку з продуктами своєї праці. Його існування визнається, коли визнається його товар. Його працю визнається за суспільно потрібну, а його самого за потрібного члена суспільства лише остатілки, оскільки його чоботи беруть в обмін. Він одержує життю припаси з суспільного багатства знову ж лише остатілки, оскільки його чоботи приймають як товар. Як приватна людина він отже не є член суспільства, і його праця як приватна праця ще не є суспільна. Він є член суспільства тільки тоді, коли він виробляє продукти, придатні для обміну товари, і тільки до того часу, поки він їх може збити. Кожна обмінна пара чобіт робить його членом суспільства, а кожна непродана пара чобіт знов виключає його з лав суспільства. Швець як такий, як людина не є в зв'язку з суспільством, тільки його чоботи дають йому зв'язок із суспільством,— і лише тоді, коли вони мають мінову вартість і можуть бути продані як товар. Отже цей зв'язок непостійний, а безнастанно поновлюється й знов переривається. В такому самому стані, крім нашого шевця, перебувають і всі інші товаровиробники. Всі в цьому суспільстві є товаровиробники, бо тільки через обмін можна одержати життю припаси, і кожний отже повинен виступати зі своїм товаром. Виробництво товарів стало за умову існування людей. Перед нами такий суспільний лад, за якого всі люди живуть нарізно, як ізольовані індивіди, що не існують один для одного й що тільки через свої товари чи зв'язуються з суспільним цілим, чи витискаються з нього. Перед нами надзвичайно рухливе й нестале суспільство, члени якого перебувають у якомусь безнастанному виру.

Ми бачимо, що знищення плянового господарства й запровадження обміну зробило цілий переворот у суспільнім житті людей, геть чисто змінивши суспільство.

2

[ПОХОДЖЕННЯ ГРОШЕЙ І ДОКОНЕЧНІСТЬ ЇХ. ФУНКЦІЇ ГРОШЕЙ]

Проте обмін, як єдиний економічний зв'язок між членами суспільства, тягне за собою великі труднощі й відбувається далеко не так просто, як ми це припустили в своїй гіпотезі. Приглянемося до справи більше.

Поки ми розглядали обмін тільки між двома виробниками, обмін між шевцем і пекарем, справа була дуже проста. Швець не може жити самими чобітми, йому потрібен хліб, а пекар, як каже вже святе письмо, не може жити самим хлібом і потребує, правда, не слова божого, а даного разу чобіт. А що тут є повна взаємність, то обмін відбувається гладко; хліб із рук пекаря, якому він непотрібен, переходить до рук шевця, а чоботи виrushaють із майстерні шевця до булочні. Обидва задовольняють свої потреби, і приватна праця обох таким чином є суспільно потрібна. Але це саме відбувається не тільки між шевцем і пекарем, а й між усіма членами суспільства, тобто одночасно між усіма товаровиробниками. В нас є підстави припустити це, ми навіть зобов'язані це зробити. Адже всі члени суспільства повинні жити, повинні задовольняти свої різноманітні потреби. Суспільне виробництво, як ми казали раніше, не може спинитися навіть на мить, бо й споживання не може припинитися. Тепер ми мусимо додати ще таке: через те, що виробництво тепер поділене на багато окремих самостійних приватних робіт, що кожна з них зокрема не може задовольнити всі потреби людини, то й обмін не може припинитися навіть на мить, без шкоди для споживання суспільства. Отож усі безнастанно таким чином вимінюють свої продукти між собою. Як це відбувається? Вернімося назад до нашого прикладу. Швець не тільки потребує продукту праці пекаря, а й хотів би набути певну кількість іще інших товарів. Крім хліба він потребує м'яса від м'яснника, одежі від кравця, матеріялу на близну від ткача, шапки від шапочника і т. д. Всі ці товари він може одержати через обмін. Сам же він знову ж може постачати тільки чоботи. Для шевця через це всі потрібні для його життя продукти виявляються насамперед у формі чобіт. Коли він потребує хліба, він шие пару чобіт; коли йому потрібна сорочка, він знову шие чоботи; коли він хоче придбати шапку, цигарок — він завжди й насамперед виробляє чоботи. Для нього особисто, що працює в спеціальній галузі праці, приступне йому суспільне багатство виступає тільки в формі чобіт. Тільки через обмін на товаровому ринку його праця, виступаючи в формі чобіт, перетворюється на потрібні йому життюві припаси найрізноманітніших форм. Але для того, щоб таке перетворення справді сталося, для того, щоб пильна праця шевця, від якої він сподівається всіх радощів життя, не застяглана в формі чобіт, для цього потрібна одна важлива умова, яка вже нам відома, а саме треба, щоб усі інші виробники, що іхніх продуктів праці потрібують швець, та саме згодилися взяти його чоботи в обмін. Швець тільки тоді діставав би всі інші товари,

якби його продукт — чоботи завжди був бажаним товаром для всіх інших виробників. Він одержував би повсякчас стільки інших товарів, скільки міг би виміняти на свою працю, якби його чоботи являли собою всякого часу й для всякої людини бажаний товар, тобто товар, потрібний у безмежній кількості. Але це була б велика зарозумілість і необґрунтований оптимізм від шевця, якби він припустив, що його спеціальний товар є така абсолютна й необмежена доконечність для всього людського роду. Але справа ускладняється ще тим, що в такому самому стані, як швець, перебуває й усікий інший індивідуальний виробник: пекар, слюсар, ткач, м'ясник, шапочник, сільський господар тощо. Кожний із них прагне й потребує найрізноманітніших продуктів, а сам може постачати тільки один продукт. Кожний міг би задовольнити свої потреби повно, якби його спеціальний товар за всіх часів знаходив збут у суспільстві. Але варто хоч трохи подумати, щоб зрозуміти, що це є абсолютно неможливе. Ніхто не може всякого часу й однаково бажати всіх продуктів. Отже ніхто не може всякого часу в необмеженій кількості брати в обмін чоботи, хліб, одежду й замки, пряжу й сорочки, капелюхи й бинти до вусів тощо. Але коли цього нема, то не всі продукти можуть усікого часу обмінюватися один на один. А коли обмін неможливий, як повсякчасне всебічне явище, тоді неможливе й задоволення всіх потреб у суспільстві, неможлива в ньому й всебічна праця, тоді неможливе й саме існування суспільства. Але в такому разі ми знову ж зайшли б у безвихід і не могли б розв'язати завдання, яке ми поставили перед собою, — збегнути, яким чином можливе господарство й суспільне співробітництво, коли між окремими нарізними приватними виробниками не існує ніякої організації, ніякого суспільного трудового пляну, коли вони нічим між собою не зв'язані. Правда, ми бачили, що обмін є засіб, який регулює все це, хоч і своєрідним способом. Але для цього обмін повинен взагалі спочатку виникнути й набути змоги функціонувати як правильний механізм. Тепер же ми натрапляємо вже на першому кроці на такі труднощі в самому обміні, що стає неясно, чи можливий взагалі обмін, як всебічне повсякчасне явище.

Але виявляється, що давно вже винайдено засіб для того, щоб подолати ці труднощі й уможливити суспільний обмін. Щоправда, це відкриття зробив не якийсь там Колюмб, а суспільний досвід і звичка сами непомітно винайшли засіб обміну, «саме життя», мовляв, розв'язало це завдання. Взагалі суспільне життя, разом із труднощами, створює й способи, щоб їх подолати. Звичайно, в кожний даний момент не всі товари мо-

жуть для всіх і завжди, тобто в необмеженій мірі, мати притяжну силу. Але всякого часу й у всякому суспільстві був наявний один товар, дуже важливий як основа існування, що був потрібний і корисний і через це був бажаний для всякого. І правда, найменше таку властивість могли мати чоботи, — людство не таке вже дрібничкове. Але за такий продукт могла бути, наприклад, худоба. Самими чобітми не проіснуєш, так само як не зробиш цього самою одягую, шапками чи навіть збіжжям. Але худоба, як основа господарства, у всякому разі забезпечує існування суспільства: вона дає м'ясо, молоко, шкури, робочу силу тощо. Адже все багатство численних мандрівних народів складається переважно з черед. І досі ще, або в усякому разі до недавнього часу, негрські племена в Африці жили майже з самого скотарства. Припустімо тепер, що й у нашій громаді худоба є дуже бажаний вид багатства, коли й не є єдиний, то все ж такий, якому дають перевагу перед усіма іншими продуктами, що їх виробляє суспільство. Скотар затрачає свою приватну працю, щоб розводити худобу, так само як швець, щоб шити чоботи, ткач, щоб виробляти полотно, тощо. Різниця тільки та, що продукти скотарства, згідно з нашим припущенням, є бажані для всіх продукти, бо вони здаються всім найпотрібнішими й найважливішими. Кожне вбачає в худобі бажану форму господарства. А що ми припускаємо тут, що ніхто в нашему суспільстві нічого не може набути інакше як через обмін, то очевидно, що й бажаної всім худоби не можна інакше набути від скотаря, як через обмін на інший продукт праці. Той факт, що, як ми це припустили, кожний охоче бере в обмін худобу, означає, що кожний усякої пори року готовий віддати продукти своєї праці в обмін на худобу. Інакше казавши, за худобу можна всякого часу одержати який завгодно продукт. У кого є худоба, тому залишається тільки вибирати, бо все є до його послуг. І саме через це кожний прагне того, щоб обміняти свій продукт праці на худобу, і тільки на неї, бо, мавши худобу, він всякого часу може одержати все що завгодно. Коли це з часом визнають усі й такий спосіб стає за звичку, то худоба поволі робиться загальним товаром, тобто єдиним товаром, що має необмежену притяжну силу для всіх. Як такий загальний товар, худоба сприяє обмінові між усіма іншими спеціальними товарами. Швець бере тепер від пекаря в обмін на свої чоботи не безпосередньо хліб, а худобу, бо за неї він може всякого часу купити хліба й усього, що йому треба. Так само пекар може оплатити чоботи худобою, бо й він за свій власний продукт, за хліб, теж одержав худобу від інших, наприклад, від слюсаря, скотаря, різника тощо. Кож-

ний бере за свій власний продукт худобу й розплачується нею, коли набуває продукту інших людей. Таким чином худоба переходить із рук до рук і править за засіб обміну, являючи собою ніби духовний зв'язок між окремими товаровиробниками. (І чим більше, чим частіше худоба, як посередник обміну, переходить із рук до рук, тим вона стає бажанішою, як товар, як єдиний легко обмінюваний загальний товар).

Ми бачили раніше, що в суспільстві, яке складається з роз-
порощених, не зв'язаних загальним пляном праці приватних
виробників, кожний продукт праці являє собою спочатку
тільки продукт приватної праці. Чи була ця праця суспільно
потрібна і чи становить цей продукт вартість, що забезпечує
трудяцьї людині певну пайку в продуктах усього суспільства,
чи не була ця праця просто змарнована, зайва праця, — це ви-
явиться тільки тоді, коли продукт приймають в обмін. Тепер же всі продукти обмінюються тільки на худобу. Тепер продукт
лише остильки є суспільно потрібний, оскільки його можна об-
міняти на худобу. Здібність того чи іншого продукту бути обмі-
нюваним на худобу, рівновартість цього продукту з худо-
бою накладає тепер на цей частковий продукт тавро суспільно
потрібної праці. Ми бачили далі, що тільки через товаровий
обмін, і тільки но через нього, окремі ізольовані виробники
стають членами суспільства, тепер ми мусимо висловитися точ-
ніше, сказавши, — тільки через обмін на худобу. Худоба є тепер
втілення суспільної праці і таким чином вона є тепер єдиний
суспільний зв'язок між людьми.

Тепер у вас напевне з'явилося вже таке почуття, ніби ми
заплуталися. Досі все було більш-менш ясне й прийнятне. Але
худоба як загальний товар, худоба як представник суспільної
праці й навіть як єдиний зв'язок у людському суспільстві —
такий висновок є вже надто безглузда фантазія, до того дуже
образлива для людського роду. Але ви зовсім даремно будете
вважати себе за ображеного. Хоч із яким би презирством ми
дивилися на бідну худобу, у всякому разі ясно, що вона
ближча до людини й до певної міри подібна до неї, у всякому
разі незрівнянно близчча, ніж грудка глини, взята з землі, ніж
кремінь чи шматочек заліза. Ви мусите згодитися, що худоба
в усякому разі більше гідна того, щоб репрезентувати собою
живий суспільний зв'язок між людьми, ніж шматок неживого
металю. І все ж людство в цьому разі дало перевагу металеві.
У змальованому вище значенні та ролі худоби в обміні худоба
була не що інше як гроші. Коли ви собі ніяк не можете уявити
гроші в іншому вигляді, ніж у вигляді золотих чи срібних монет,
або хоч би паперових банкнот, і коли ви до того вважаєте, що

ці металеві чи паперові гроші, як загальний засіб обігу між людьми, як суспільна сила, є щось само собою зрозуміле, тим часом як мій виклад, де цю ролю відограє худоба, здається вам за божевілля — то ви цим тільки виявите, оскільки ви пірнули геть із головою в коло уявлень сучасного капіталістичного світу²⁾). І таким чином картина суспільних стосунків, не позбавлених іще до певної міри розумності, здається вам маренням, а само собою зрозумілим здається вам те, що в суті є повне безглуздя. У дійсності гроші в вигляді худоби виконують зовсім такі самі функції, як і металеві гроші, до вживання яких нас спонукує тільки міркування зручності. Само собою зрозуміло, що худоби не можна так легко розміняти й виміряти її вартість, як це можна зробити з однаковими металевими кружечками; так само, щоб переховувати гроші в вигляді худоби, по-грібний був би надто великий гаманець, що нагадує обору. Але поки люди додумались до того, щоб виробляти гроші з металю, — гроші як неодмінний посередник обігу давно вже робили своє діло. Адже гроші, цей загальний товар, і є той неодмінний засіб, без якого не може розвиватися загальний обмін, без якого не може існувати суспільне господарство, що позбавлене пляну й складається з окремих виробників.

Придивімся тепер на ділі до тої многобічної ролі, яку відограла худоба в обміні. Що зробило худобу грішми в суспільнстві, яке ми розглядаємо? Той факт, що вона була завжди її усюди за бажаний продукт праці. Але чому худоба була таким продуктом? Ми сказали тому, що вона являла собою дуже корисний продукт, який забезпечував існування різноманітними життєвими припасами, що з нього одержували. Так у дійсності її було спочатку. З часом чим більше худоба функціонувала як засіб, як посередник загального обміну, тим більше відступало на задній плян безпосереднє споживання худоби, як засобу існування. Хто одержує тепер в обмін на свій продукт худобу, той утримуватиметься від того, щоб зарізати її, з'їсти чи запрягти в плуг, бо худоба являє для нього тепер більшу вартість, як засіб, за допомогою якого він у всякий момент може купити який завгодно товар. Людина, маючи худобу, не буде використовувати її тепер, як засіб споживання, а шануватиме її як засіб обміну для дальших мінових операцій. Ви зрозумієте також, що безпосереднє вживання худоби за високо розвиненого поділу праці, який ми припустили в суспільнстві, було б недоречне. Що робитиме, наприклад, із худобою як такою швець або слюсар, ткач, шапочник — усі,

²⁾ Аристотель, Про рабство.

хто не займається сільським господарством? Отже безпосередня користь від худоби як речі споживання чимраз більше відступає на задній плян, і всі хтять мати худобу не через те, що вона потрібна на м'ясо, дає молоко, і не через те, що вона тягне плуга, а тільки через те, що наявність худоби дає змогу одержати в обмін усікий інший товар. За специфічне призначення худоби стає чимраз більше посередництво в обміні, тобто вона сприяє завжди перетворенню приватних продуктів на суспільні, приватної праці — на суспільну. А що худоба чимраз більше втрачає свої безпосередні функції — давати людині життєві припаси — і чимраз більше бере на себе тільки нові функції посередництва між окремими членами суспільства, то поволі вона перестає бути приватним продуктом, як усі інші, а стає з самого початку, так би мовити, ще в хліві, суспільним продуктом, а праця скотаря, відмінно від усякої іншої праці в суспільстві, стає за єдину безпосередньо суспільну працю. І тоді худобу починають розводити вже не тільки для того, щоб задовольняти людські потреби, а разом із тим і як суспільний продукт, загальний товар, що функціонує як гроші. Щоправда, худоби, звісно, хоч і менше, вживають іще на м'ясо та для польової роботи. Але цей ніби приватний характер худоби дедалі більше поступається своїм місцем перед його офіційним характером — грошовим, і як гроші худоба тепер відіграє видатну, многобічу роль в житті суспільства.

1. Вона остаточно стає загальним і офіційно визнаним засобом обміну. Тепер ніхто не вимірює чоботи на хліб або сорочки на підкови. Тому, хто захтів би це зробити, відповіли б здивуванням, знизнувши плечима: тільки на худобу можна щонебудь одержати. Через це колишній двобічний обмін поділяється на дві окремі угоди: на продаж та купівлю. Раніше, коли слюсар і пекар вимірювали обопільно свої продукти, кожний із них через просте переміщення товарів з одних рук до других одночасно продавав свій товар і купляв товар другої людини. Купівля й продаж поєднувались в одній угоді. Тепер же, коли швець продає свої чоботи, він одержує й бере за них тільки худобу. Він спершу продав тільки свій власний продукт. Коли він купить щонебудь, що він купить і чи взагалі купить — це окреме питання. Важливе тільки те, що швець позбувся свого продукту й що його праця з форми чобіт перетворилася на форму худоби. Але форма худоби — це, як ми знаємо, е офіційна суспільна форма праці, і в такім вигляді швець може зберігати її скільки йому завгодно, бо він знає, що в нього є змога у всякий час перетворити свій продукт праці знов із форми худоби на всяку іншу форму, тобто зробити купівлю. Таким

чином худоба стає тепер за засіб нагромадження й заощадження багатства, за засіб нагромадження скарбів. Поки швець безпосередньо вимірював свої продукти на життєві припаси, він працював лише стільки, скільки йому треба було, щоб задовільнити свої щоденні потреби. Яка була б йому користь від того, якби він шив чоботи про запас, або нагромаджував запас хліба, м'яса, сорочок, капелюхів тощо? Речі щоденого вжитку здебільшого псується або стають зовсім непридатні, коли їх довго переховувати. Тепер же швець може зберігати худобу, яку він дістав і в обмін на продукт своєї праці як заощадження на майбутнє. Тепер у нашого шевця прокидається заощадливість, він намагається якнайбільше продати, але уникає витрачати одержану худобу, — навпаки, він прагне її нагромаджувати, а що тепер худоба завжди здається, то він заощаджує й нагромаджує її і залишає плоди своєї праці в спадщину своїм дітям.

2. Одночасно худоба стає за мірило всіх вартостей та всіх робіт. Коли швець хоче знати, що він дістане в обмін на пару чобіт, яка вартість його продукту, він каже собі, приміром, таке: «я одержую пів вола за пару, моя пара чобіт коштує пів вола».

3. Нарешті худоба таким чином стає за синонімом багатства. Тепер не кажуть більше, що та чи та людина є багата, бо в неї є багато пашні, черед, одежі, прикрас, слуг, а кажуть просто: «в нього є багато худоби». Тепер кажуть іще: «ескинь шапку перед цією людиною, вона володіє десятьма тисячами волів». Або: «бідна людина, в неї зовсім нема худоби!»

Отже бачите, що з поширенням худоби як універсального засобу обміну суспільство може думати тільки образами худоби. Говорять і мріють увесь час про худобу. З'являється справжня побожність до худоби та шанування її: дівчина найлегше знаходить чоловіка, коли до її вроди як посаг долучається велика череда худоби, і це навіть у тих випадках, коли за нареченого є не свиновод, а професор, священик чи поет. Худоба є синонімом людського щастя. Худобу й її казкову могутність оспівують у віршах. За худобу роблять злочини й убивства. І люди, похитуючи головою, кажуть: «Худоба править світом». Коли вам це прислів'я здається незнайомим, то перекладіть його на латинську мову: стародавньоримське слово *pecunia* — гроши походить від слова *pecus* — худоба¹⁾.

¹⁾ Тут у рукописі пропуск; на берегах записано думку, що її авторка, мабуть, збиралася розвинути: „In Metalgeld vollendet die Abstreifung des Gebrauchsversts“ (в металевих грошах відбувається стягання споживної вартості). Прим. ред.

[ІСТОРИЧНІ УМОВИ ПЕРЕТВОРЕННЯ НАТУРАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА НА ТОВАРОВЕ]

Спроби, які ми робили досі, щоб дослідити, як склалися стосунки в комуністичній громаді після раптового зникнення громадської власності й громадського пляну праці, видалися вам, мабуть, за суто теоретичні мудрування (Spintisieren) та переливання з пустого в порожнє. У дійсності ж це було не що інше, як стислий і спрощений виклад того, як історично повстало товарове господарство, і цей виклад в основних рисах цілком відповідає історичній істині.

Треба зробити тільки деякі поїтравки в нашому викладі.

1. Процес, який ми малювали, наче раптову катастрофу, що спіткала комуністичне суспільство й обернула його на суспільство вільних приватних виробників, — цей процес у дійсності розтягнувся на тисячоліття. Правда, уявлення про те, що таке перетворення може статися раптом, як насильна катастрофа; далеко не є чиста фантазія. Таке уявлення цілком відповідає дійсності скрізь, де примітивні первісно-комуністичні племена стикаються з іншими народами, що перебувають уже на високому рівні капіталістичного розвитку. Такі випадки траплялися здебільшого, коли європейці завоюували так звані дикі та напівцивілізовані країни: коли еспанці відкрили Америку, коли голляндці завоювали Індію, англійці — Ост-Індію і коли англійці, голлянці та німці опанували Африку. У більшості цих випадків раптова навала європейців до цих країн відбувалася в супроводі катастрофічного перевороту в житті місцевих примітивних народів. Те, що ми тут змалювали як процес, що відбувся протягом 24-х годин, у дійсності потребувало іноді кілька десятків років. Завоювання країн європейською державою, чи навіть тільки заснування кількох європейських торгових колоній, звичайно дуже скоро спричинювалося до насильного скасування громадської власності на землю, до поділу й роздрібнення земельної власності між приватними власниками, до відбирання перед та перемішання всіх стосунків, що встановилися в суспільстві. Різниця тільки в тому, що як наслідок цієї зміни бувало звичайно не обернення комуністичної громади на суспільство вільних товаровиробників із товаровим обміном, як ми це припустили в своєму прикладі. Звичайно громадська власність, що розкладалася при цьому, перетворювалася не на приватну власність тубільців, а її розкрадали європейці, що приходили туди, а сами тубільці, позбувшись старих форм і засо-

бів існування, оберталися далі на найманих рабів, або ж просто на рабів європейських купців, чи — оскільки ні те, ні те не вдавалося — їх просто винищували. Для всіх примітивних народів колоніальних країн перехід від примітивних комуністичних умов до сучасних капіталістичних фактично мав характер раптової катастрофи й приносив їм безмежне лихо та страшні злигодні. Щодо європейської людності, то тут цей процес не мав характеру катастрофи, а віdbувався повільно й непомітно протягом століть. Греки й римляни входять в історію ще з громадською власністю. Стародавні германці, що продерлися незабаром по різдві Христові з півночі на південь і зруйнували Римську імперію та осіли в Європі, принесли з собою комуністичну первісну громаду й зберегли її протягом якогось часу. Щодо розвиненого товарового господарства європейських народів, як ми змалювали його вище, то воно виходить на арену історії тільки наприкінці середніх віків у XV — XVI століттях.

2. Друга поправка, яку треба зробити в нашому викладі, походить із першої. Ми припустили, що різні галузі праці спеціалізувались і відокремилися вже в самій комуністичній громаді, тобто, що поділ праці всередині суспільства досягнув уже високого рівня розвитку, отже в момент тої катастрофи, що знищила громадську власність і запровадила приватне виробництво та обмін, — що в цей момент поділ праці вже існував як основа для обміну. Таке припущення не відповідає історичному ходові розвитку. Всередині примітивного суспільства поділ праці, поки існує громадська власність, розвинений дуже мало й перебуває в зародковому стані. Ми бачили це на прикладі індуської сільської громади. Всього щось 12 чоловіка виділилися з-поміж жителів громади й мали спеціальні професії і тільки шість із них були властиві ремісники: коваль, столяр, ганчар, цирюльник, прачник та майстер-сріблляник. Більшість робіт, як от Прядіння, ткацтво, кравецтво, печіння, різання худоби, виробляння ковбас тощо, виконувала кожна родина, як побічне заняття при основній сільсько-господарській праці, як це тепер іще буває по багатьох селах у Росії, оскільки людність не втягнута ще в обмін, у торгівлю. Поділ праці, тобто вилучення окремих галузів праці як виключних спеціальних професій, може розвинутися належно тільки тоді, коли є вже наявні приватна власність та обмін. Тільки приватна власність і обмін уможливлюють утворення спеціальних професій. Тільки тоді, коли виробник може розраховувати на регулярний збут своїх продуктів, для нього є рація взагалі віддатися якомусь спеціальному виробництву. І тільки гроші дають кожному виробникові змогу зберігати та нагромаджувати плоди своєї праці,

отже цим вони стають за поштовх до поширеного й регулярного виробництва на ринок. З другого боку, це виробництво на ринок та нагромадження грошей має рацию для виробника тільки тоді, коли його продукт і вторговані за нього гроші становлять його приватну власність. У комуністичній же первісній громаді приватної власності якраз нема, і історія вчить нас, що приватна власність виникає тільки як наслідок обміну та спеціалізації праці. Отож виходить, що утворення спеціальних професій, тобто високо розвинених поділів праці, можливий тільки за приватної власності, розвиненого обміну. З другого боку, ясно, що самий обмін можливий тільки тоді, коли вже є поділ праці, бо яка рація була б виробникам обмінюватися тоді, коли вони виробляють ті самі продукти. Лише тоді, як X, при міром, виробляє тільки чоботи, а Y тільки пече хліб, обом їм є рація обмінювати свої продукти. Таким чином ми натрапляємо на дивну суперечність: обмін можливий тільки за приватної власності та розвиненого поділу праці, а поділ праці може виникнути тільки при наявності обміну та приватної власності, приватна ж власність знову ж виникає тільки завдяки обмінові. Коли придивитесь близче, то виявите навіть подвійну суперечність: поділ праці мусить передувати обмінові, а обмін мусить існувати вже за поділу праці; і далі: приватна власність є передумовою поділу праці та обміну, але вона не може розвинутись інакше, як тільки в наслідок поділу праці та обміну. Як можливе таке сплетіння? Ми, очевидно, обертаємося в зачарованому колі, і вже перший крок за межі примітивної комуністичної громади є неможливий. Людське суспільство потрапило тут, очевидно, в суперечність, що від розв'язання її залежав дальший хід розвитку. Але така безвихід є тільки уявна. В повсякденному житті окремих людей суперечності розглядають, правда, як щось непереможне, в житті ж цілого суспільства, приглянувшись близче, ви побачите на кожному кроці такі суперечності: що сьогодні є причина іншого явища, те завтра буде за його наслідок, і навпаки, до того ці безнастанні зміни в стосунках не спиняють ходу життя суспільства. Навпаки, окрема людина, натрапляючи в своєму приватному житті на суперечності, не може ступити кроку далі. В звичайному житті так поширене уявлення про неможливість суперечностей, що підсудний, який плутається в зізнаннях перед судом, цим викриває брехливість свого зізнання, і в певних умовах такі суперечності можуть привести його до тюрми чи навіть шибениці. Ціле ж людське суспільство безнастанно заплутується в суперечностях, але воно не гине при цьому, а, навпаки, тільки тоді й рухається, коли потрапляє в суперечності. Справа в тому, що

суперечності в суспільному житті повсякчас розв'язуються в процесі розвитку, ведучи до нового прогресу культури. Великий філософ Гегель каже: «Суперечність веде вперед». І цей рух у суцільних суперечностях є справжній спосіб розвитку людського суспільства. І в цьому прикладі, що нас цікавить, тобто за переходу комуністичного суспільства до приватної власності з поділом праці та обміном, суперечність, яку ми констатували, розв'язалась через особливий розвиток у довгім історичному процесі. І загалом цей процес, як узяти на увагу ті поправки, що ми зробили, в суті відповідав намальованій у нас картині.

Насамперед обмін справді починається вже в первісних умовах, іще за громадської власності, і саме, як ми й припускали, в формі натурального обміну, тобто безпосереднього обміну продукту на продукт. Натуральний обмін ми здibaємо вже на ранніх стадіях розвитку людської культури. А що проте, як ми казали, обмін потребує приватної власності в тих людей, що беруть у ньому участь, а її нема всередині примітивної громади, то натуральний обмін уперше з'являється не всередині громади чи племени, а поза ними, не між членами того самого племени, тої самої громади, а між різними племенами¹⁾ й громадами, там де вони стикаються між собою. До того не окремі члени будь-якого племени вступають в обмін між собою, а племена, громади як ціле провадять мінову торгівлю між собою в особі своїх головних ватажків. Поширене серед учених економістів уявлення про первісного мисливця та первісного рибалку, що на світанку людської культури в первісних лісах в Америці взаємно обмінюють свою дичину й рибу, через це подвійно з історичного погляду хибне. За первісних часів, як ми бачили, не тільки не існує індивідів, що працюють нарізно, а й обмін між окремими людьми розвивається тільки пізніше, через тисячі років. Спочатку історія знає тільки торгівлю між племенами й народами. «Дикі народи, — каже Ляфіто в своїй праці про американських дикунів, — повсякчас перебувають у взаємних мінових стосунках. Іхня торгівля має ту спільну ознакоу з торгівлею стародавніх народів, що являє собою безпосередній обмін одних речей на інші. У кожного з них є щось таке, чого нема в інших, і через торгівлю ці речі переходять від одної людини до іншої». Таке, наприклад, буває з пашнею, ганчарськими виробами, хутрами, тютюном, ковдрами, човнами, дикообразами, дикою рогатою худобою, хатнім начинням, амулетами, бавовною, — одно слово, зі всім, чого тільки вживають, щоб підтримати людське життя... Торгівлю в них

¹⁾ [NB Перу].

проводить голова племени, що репрезентує цілий народ¹⁾. Коли ми, далі, змалювали вище обмін, як поодиноке явище,— обмін між шевцем і пекарем,— розглядали його, як щось випадкове, то й це цілком відповідає історичній істині. Спочатку обмін між окремими дикими племенами являє собою щось випадкове, нерегулярне; він залежить тільки від випадкових зустрічів між племенами. Ось чому ми бачимо, що регулярна мінова торгівля найраніше виникає в мандрівних народів²⁾, які через повсякчасну зміну місця найчастіше стикаються з іншими народами. Поки обмін має випадковий характер, він поширюється тільки на надлишок продуктів поверх власних потреб того чи того племени та тої чи тої громади. З часом проте, чим частішим стає випадковий обмін, тим більше він переходить у звичку, стає далі правилом, і люди поволі починають виробляти продукти безпосередньо для обміну. Ті чи ті племена й народи задля обміну спеціалізуються в тій чи тій галузі виробництва. Розвивається поділ праці між племенами й громадами. До того торгівля ще довго має суто натуральний характер, тобто відбувається прямий обмін продукту на продукт. «У багатьох місцях Сполучених Штатів іще наприкінці XVIII століття був поширеній безпосередній обмін. У Меріленді законодавчі збори визначили відносні пропорції для обміну тютюну, масла, свинини та хліба. У Коррентесі ще 1815 року хлопчики бігали по вулицях, вигукуючи: «Соли за свічки, тютюну за хліб!»³⁾. По російських селах аж до 90-х років, а в деяких місцях і тепер, мандрівні торгівці, так звані прасоли, провадили мінову торгівлю з селянами. Всякі дрібниці — голки, наперстки, стрічки, гудзі, лульки, мило тощо — вони обмінювали на щотину, пух, заячі шкурки тощо. Таку саму торгівлю провадять у Росії й мандрівні ганчарі, бляхарі та інші ремісники, вимінюючи власні продукти на пашню, льон, коноплі, полотно тощо⁴⁾. Відповідно тому, як обмін частішає, стаючи регулярним явищем, уже дуже рано в кожній місцевості та в кожного племени виділяється той товар, який йому найлегше виробляти й який через це найчастіше може бути даний в обмін, або ж, навпаки, той товар, що в ньому відчувається найбільша недостача й що є отже за

¹⁾ Lafitteau, *Moeurs des sauvages américains, comparés aux moeurs des premiers temps*, 1724, т. II, стор. 322—323, цитов. з Зібера (Давид Рикардо и Карл Маркс, 1885), стор. 245—246.

²⁾ [NB „Археологические находки, относящиеся к эпохе, предшествующей кочевому состоянию.”]

³⁾ Зібер, Давид Рикардо и Карл Маркс, стор. 245.

⁴⁾ Там само, стор. 246.

предмет загального попиту. Таку ролю відограють, наприклад, сіль та фініки в пустелі Сахарі, цукор — в англійській Вест-Індії, тютюн — у Віргінії та в Міреленді, пресований чай (твърда суміш чайного листя з жиром, у вигляді цеглин) — у Сибіру, слонова кістка — в африканських негрів та какао — в стародавнім Мехіко. Уже кліматичні й ґрутові особливості спричиняються в різних місцевостях до вилучення «загального товару», який може стати за основу всієї торгівлі та за посередника всіх мінових угод. У далішім розвитку те саме виходить з особливого роду зайняття кожного племени. У мисливських народів дичина, звісно, є той «загальний товар», що вони його пропонують в обмін на різноманітні продукти. В торгівлі «Торгової компанії Гудзон Бей» таку ролю відогравали боброві шкури. У племен, що живуть із рибальства, риба, природно, є засіб обміну при всіх мінових угодах. За оповіданням одного французького мандрівника на шотляндських островах, навіть купляючи квитка до театру, решту виплачують рибою¹⁾. Потреба в такому всіма улюбленим товарі, як загальний засіб обміну, іноді відчувається дуже гостро. Наприклад, відомий африканський мандрівник Самуїл Беккер так описує свою мінову торгівлю з негрськими племенами в центральній Африці: «Добувати харчові припаси стає чимраз трудніше. Тубільці просять борошно тільки в обмін на м'ясо, і через те ми набуваємо його так: в обмін на одежду та взуття купляємо в турецьких торговців залізні «молоти» (мотики); на молоти купляємо бика; його ведуть у дальше село, забивають, а м'ясо поділяють щось на сто шматків. Із цим м'ясом і з трьома великими кошелями мої люди сідають на землю; приходять тубільці й за кожен шматок м'яса висипають у кошель маленький кошик борошна. Ось зразок марудного середньоафриканського торгу борошном»²⁾.

З переходом до скотарства худоба стає вже за загальний товар та загальне мірило вартості. Це було, як видно з Гомерової Іліади, в стародавніх греків. Малюючи, наприклад, лаштовання кожного героя й оцінюючи його, він каже, що Главкова зброя коштувала 100 биків, Діомедова зброя — 9 биків. Разом із худобою за тих часів у греків виконували функцію грошей і деякі інші продукти. Той самий Гомер розповідає, що під час облоги Трої за вино з Лемносу платили то шкурами, то волами, то міддю, то залізом. У стародавніх римлян поняття «гроші» було, як ми вже казали, тотожне з поняттям худоби; так само в стародавніх германців худоба була за загальний

¹⁾ Там само, стор. 247.

²⁾ С. Беккер. Мандрівка до верхів'їв Нілу (цитов. за Зібером, там само, стор. 246, прим.).

товар. Із переходом до рільництва, метал, залізо й мідь набувають незвичайної ваги в господарстві, почасти як матеріали на зброю, а надто, як матеріял на сільсько-господарське знаряддя.

Добування металю зростає, він чимраз більше входить у загальний ужиток, стає загальним товаром і заступає в цій ролі місце худоби. Спочатку металль стає за загальний товар тільки завдяки його безпосередній корисності, як матеріял для різноманітного знаряддя. На цій стадії його вживають як сировий матеріял, і в торгівлі він ходить у злитках та тільки вагою. У греків у загальному ужитку було залізо, в римлян — мідь, у китайців — стоп міді й свинцю. Далеко пізніше з'являються в товаровому обігу й входять в ужиток так звані коштовні металі — срібло та золото. Та й ці металі ще протягом довгого часу ходять не в вигляді монет, а їх приймають у торгівлі на вагу. Тут іще ясно можна дослідити, що за загальний, тобто грошовий товар, стає якийнебудь корисний продукт, що задовольняє певні потреби¹⁾. Звичайний шматок срібла, яким сьогодні платили за борошно, міг на другий день піти на виробництво якогонебудь блискучого лицарського щита. Виключне вживання коштовних металів, як грошей, тобто в вигляді карбованіх монет, не було відоме не тільки стародавнім індусам, а й єгиптянам та китайцям. І стародавні іudeї знали металеві гроші тільки вагою. Наприклад, Авраам, як розповідається в Старім заповіті, заплатив Ефронові, купляючи місце на могилу Саррі, 400 сиклів повної ваги торгового срібла. Припускають, що карбування монети вперше з'явилося тільки в Х чи навіть у VIII столітті до нашої ери і що це насамперед сталося в греків. Римляни запозичили це в греків і вперше пустили в обмін свої срібні та золоті монети в III столітті до нашої ери. Коли почали карбувати срібні та золоті монети, довга тисячолітня історія розвитку обміну дійшла своєї найповнішої, найдостиглішої й найвикищеної форми²⁾.

Ми казали вже, що гроші, тобто загальний товар, розвинулися далеко раніше, ніж почали вживати в виробництві їх металю. Фактично вже, наприклад, у формі худоби, гроші виконували в обміні такі самі функції, які тепер виконує золота монета як посередник у мінових угодах, мірило вартості, засіб нагромадження й втілення багатства. Але тільки в формі металевих грошей їхнє означення доходить і назовні свого повного виявлення. Ми бачили, що обмін починається в формі безпосереднього вимінювання двох продуктів праці. Він виникає

¹⁾ [Чому коштовні металі залишилися в цій ролі?]

²⁾ З і б е р, Давид Рікардо и Карл Маркс, стор. 248.

через те, що один виробник — громада чи плем'я — не може обійтися без продуктів праці іншого. Взаємно обмінюючись, вони допомагають одно одному продуктами своєї праці. Разом із частим та правильним повторенням таких мінових операцій одному продуктові всі починають давати перевагу, і він таким чином перетворюється на посередника всіх мінових угод, на загальний товар. У суті всякий продукт праці може стати за такий товар, тобто за гроші: взуття так само, як і капелюхи, полотно, як і вовна, худоба, як і пашня, і ми справді бачимо, що цю ролям виконували по черзі найрізноманітніші товари. Який саме товар у даних умовах стає за обраний — це залежить тільки від специфічних потреб та особливого роду зайняття даного народу. Спочатку худоба стає за такий улюблений товар як корисний продукт, як предмет харчування. Проте дедалі худобу беруть в обмін саме як гроші, бо в цій ролі вони дають змогу кожному зберігати плоди своєї праці в такій формі, в якій їх усякого часу легко обміняти на будь-які продукти суспільної праці.¹⁾ В цьому розумінні ми казали, що худоба, відмінно від інших приватних продуктів, була безпосередньо за суспільний продукт, легко обмінюваний усякого часу. Але в формі худоби подвійний характер грошового товару ще надто помітний, бо досить самого погляду на худобу, щоб зrozуміти, що це не тільки загальний товар, не тільки суспільний продукт, а одночасно простий харчовий продукт, що його можна зарізати й ужити на харч, що він є тільки звичайний продукт людської праці, праці пастуського народу. Щождо золотої монети, то в ній остаточно заховані сліди походження грошей із простого продукту. Карбованій золотий кружечок сам собою ні на що не придатний, його не можна використати інакше, крім як знаряддя обміну, в ролі загального товару. Золота монета є взагалі ще товар остільки, оскільки вона, як усякий інший товар, є продукт людської праці, праці робітника на золотих копальнях та праці майстра-золотаря, але вона втратила вже всяке значіння як предмет споживання; вона є не що інше, як продукт людської праці, позбавлений корисної форми для будь-якого приватного споживання, вона не може бути за харч, одежду чи прикрасу, а має тільки суто суспільні функції: бути за посередника в обміні іншими товарами. І саме через це в безглуздій і безцільній речі, як золота монета, суто суспільний характер грошей як загального товару вперше виявляється якнайвиразніше й якнайповніше¹⁾.

¹⁾ [NB Заміна звичайних (корисних, уживаних для повсякденних господарчих цілів) металів коштовними металами (напр., золотом)].

Як наслідок того, що гроші остаточно набули металевої форми, є велике поширення торгівлі й занепад тих суспільних стосунків, що досі ґрунтувалися не на торгівлі, а на задоволенні своїх потреб. Торгівля розхитує стару комуністичну громаду, бо вона збільшує майнову нерівність між членами, нищить громадську власність і кінець-кінцем веде до занепаду й самої громади¹⁾. Невелике вільне селянське господарство, що виробляло раніше все потрібне для себе й продавало тільки лишки, щоб ховати гроші в глечику, поволі через запровадження грошових податків стає змушене продавати всі свої продукти, щоб потім купляти не тільки харч, одежду й домашнє начиння, а навіть пашню на насіння. Приклад такого переходу селянського господарства від виробництва задля власного споживання до виробництва на ринок, приклад переходу, що зовсім зруйнував його, — ми протягом останніх десятиліть могли спостерігати в Росії. І в стародавньому господарстві, заснованому на рабстві, розвиток торгівлі спричинюється до глибоких змін. Поки раба примушували працювати тільки для потреб хатнього господарства як сільсько-господарського робітника та ремісника, для потреб пана й його родини, рабство мало ще патріярхальний і м'який характер. І тільки з того часу, як греки та римляни стали дуже охочі до грошей і почали виробляти на ринок, почалася також нелюдська експлуатація рабів²⁾), що спричинювалася до масових бунтів рабів. Хоч які безнадійні були ці повстання щодо наслідків, проте вони були за достатній показник і провісник того, що рабство віджило своє й стало нестерпучим. Те саме повторюється за середніх віків із панщинними стосунками. Спочатку вони мають характер охорони селянина поміщиком, і за це селянство сплачує своєму шляхетному опікунові певний помірний чинш натурою чи відробляє панщину, щоб задовольняти потреби самих панів. Згодом, коли шляхта скоштувала приемності грошей, натуральний чинш та панщину чимраз збільшують задля торгових цілів, панщинні стосунки зміняються справжнім кріпацтвом, із селянина вичавлюють останні соки³⁾). Нарешті те саме зростання торгівлі й підсилення панування грошей спричинюється до заміни натуральних повинностей грошовими. Таким чином приходить кінець системі, що віджила своє. І нарешті за середніх віків торгівля надзвичайно підсилює багатство й могутність вільних міст і призводить цим до розкладу та занепаду старого

¹⁾ [„Докладніше”] (мабуть, докладніше розвинути).

²⁾ [„Капітал”, т. І].

³⁾ „Капітал”, т. I стор. 205—208, ГІЗ, 1923. Прим. вед.

цехового ремесла. Через появу металевих грошей світова торгівля дістала вже дуже рано стимул для розвитку. Вже за стародавніх часів окремі народи, як от фінікійці, віддаються цілком торговому посередництву між народами, прагнучи до того якнайбільше нагромадити грошового багатства. За середніх віків ця роль припадає містам, переважно італійським. Після відкриття Америки та морського шляху до Ост-Індії, наприкінці XV століття, світова торгівля раптом дуже поширюється: нові країни постачали не тільки нові продукти для торгівлі, а й мали золоті родовища та грошовий матеріал. Величезний довіз золота з Америки в XVI столітті спричинився до розквіту північно-німецьких міст, переважно ганзейських, що надзвичайно злагатилися, а також Голландії та Англії, завдяки розвитку світової торгівлі. Через це в європейських містах, а також чимало й по селах, товарове виробництво, тобто виробництво задля обміну, стає за панівну форму господарчого життя. Із невеличкіх зародків іще в давню-давнину в диких племен, що перебувають на рівні комуністичних спілок, обмін розвивається й безнастанино зростає за всіх форм, що заступала одна одну, організованого господарства, як от просте вільне селянське господарство, східня деспотія, античне рабство, середньовічне кріпацтво, міська цехова система. Дедалі ширшаючи, обмін розточує й веде до краху всі ці господарчі форми, приводить нарешті до цілком анархічного безплянового господарства ізольованих приватних виробників, що стало за єдину форму господарства, яка скрізь запанувала¹⁾).

4²⁾)

[ЗАГАДКА ГРОШОВОЇ ФОРМИ ТА ПОМИЛКИ, ЩО НА НІЙ ГРУНТУЮТЬСЯ]

Після того, як товарове господарство стало за панівну форму виробництва в Європі, принаймні по містах, у XVIII столітті вчені беруться досліджувати те, на чому ґрунтуються ця система загального обміну. Але обмін відбувається за допомогою грошей, і вартість кожного товару в обміні визначається

¹⁾ [NB Faux frais неплянового господарства: в формі грошей воно змушене, так би мовити, двічі продукувати своє суспільне багатство. Культурне значення торгівлі, починаючи з доісторичних часів. Міжнародні зв'язки].

²⁾ Грошовий фетицизм; ілюзії, зв'язані з грошовою формою: погоня за золотом.— Відкриття Америки. Меркантилістична політика Карла V. Альхемія (золото).

грішми. Що ж означає це грошове визначення й від чого залежить вартість кожного товару в торгівлі? Ось ці перші питання політична економія й узялася дослідити. У другій половині XVIII та напочатку XIX століття англійці Адам Сміт та Давід Рікардо зробили велике відкриття, яке полягало в тому, що вартість усякого товару є не що інше, як людська праця, що міститься в них, і що отже під час обміну товарів відбувається взаємний обмін рівною кількістю різної праці. Гроши ж тут є за посередника й визначають у ціні тільки відповідну кількість праці, що міститься в кожному товарі. Власне, може видатися дивним, що ми говоримо про велике відкриття, коли здавалось би, що це є само собою зрозуміле й нема нічого неясного в тому, що обмін товарів визначається працею, яка в них міститься. Але визначення вартості товару в золоті, що стало звичайним явищем, затемнювало цей природний стан речей. І справді, коли я кажу, що швець і пекар обопільно вимінюють свої продукти, то з цього лёгко можна побачити, що всупереч різним споживчим властивостям обмін відбувається через те, що один продукт коштував так само праці, як і другий, що вони отже є рівноцінні один одному, оскільки на виробництво їх потрібна була однаакова кількість часу. Якже я кажу, що пара чобіт коштує десять марок, то такий вислів, коли в нього вдуматися, являє собою щось загадкове. Що, власне, спільнога є між парою чобіт та десятма марками, в чому вони рівні одні однім, щоб обмінюватися взаємно? Як можна взагалі порівнювати такі відмінні між собою речі? І як можна в обмін на такий корисний продукт, як чоботи, брати стільки некорисної і безглуздої речі, як карбованій золотий чи срібний кружечок? І, нарешті, як це сталося, що саме ці непотрібні металеві кружечки мають чарівну силу діставати в обмін на себе чисто все в світі? І тут треба сказати, що великим творцям політичної економії — Смітові й Рікардо — не вдалося відповісти на всі ці питання. Відкриття, що в міновій вартості всякого товару, як і в гроших, міститься тільки людська праця і що через це вартість кожного товару тим більша, чим більше праці треба на виробництво його і навпаки, — таке відкриття є тільки половина істини. Друга половина цієї істини полягає в тому, щоб з'ясувати, яким чином і чому людська праця набуває своєрідної форми мінової вартості й навіть загадкової грошової форми. Англійські творці політичної економії навіть не ставили собі такого питання, бо вони вважали за природжену й натуральну властивість людської праці створювати товари для обміну та грошей. Інакше казавши, вони вважали, що для людини виробляти товари — це така сама природна властивість, як те, що

вона мусить їсти й пити, і що в неї на голові росте волосся, а посередині обличчя міститься ніс. Вони такі були певні в цьому, що Адам Сміт серйозно питає себе, чи не провадять торгівлі вже й тварини між собою, і дає на це питання негативну відповідь тому, що досі не вдалося спостерегти таких прикладів серед тварин. Він каже:

«Поділ праці... був доконечним... наслідком певного прагнення, властивого всім людям поза будь-якою наперед розрахованою загальною вигодою, наслідок прагнення, що спонукує її торгувати, обмінювати одну річ на іншу річ. До предмету нашого дослідження зовсім не належить розгляд питання, чи становить це прагнення одну з природжених незагнаних властивостей людської природи, а чи, як це здається правдивішим, вона становить доконечний наслідок розумової діяльності й дару слова. Вона властива всякій людині й не спостерігається в будь-якій іншої породі тварин, яким є невідомий такий рід стосунків, подібно до багатьох інших. Два лягаві собаки, що ганяються за зайцем, нам здається, ніби ганяються за якоюсь угодою. Один собака навертає його до іншого, або старається скопити, коли заець тікає в його бік від другого собаки. Проте тут нема ніякої угоди між обома тваринами, і згода між ними є тільки випадковий збіг пристрастів їхніх на однаковому предметі. Ніхто ніколи не бачив, щоб тварина порозумівалася з іншою твариною голосом чи рухами тіла: це мое, а те твое, я віддам тобі це за те. Коли тварині хочеться чого-небудь від іншої тварини або від людини, то в неї є тільки один спосіб — прилаштитися до того, кого вона потребує¹⁾».

Таке найвне уявлення означає не що інше, як те, що великі творці політичної економії були твердо переконані, ніби сучасний капіталістичний суспільний лад, за якого все є товар і все виробляється задля обміну, є єдино можливий і вічний суспільний лад, якому призначено існувати стільки часу, скільки їй людському родові на землі. Тільки Карл Маркс, що, бувши соціалістом, розглядав капіталістичний лад не як вічну та єдину можливу, а тільки як історично минулу суспільну форму, взявся порівнювати сучасні стосунки з стосунками передніших епох. При цьому виявилось, що люди тисячоліттями жили й працювали, не мавши уяви про гроші та про обмін. Тільки відповідно тому, як припинилася загальна плянова праця в суспільстві, а саме суспільство перетворилося на анархічне збройще незалежних і самостійних виробників із приватною вла-

¹⁾ Адам Сміт, Дослідження причин багатства народів. I. Замість наведеної питати в рукописі пропуск.

сністю (на засоби виробництва), обмін став за єдиний засіб об'єднання роз'єднаних індивідів та їхньої праці в єдине суспільне господарство. Замість загального господарчого пляну до початку виробництва виступають гроші, що стали за єдиний безпосередній суспільний зв'язок, і саме тому, що вони реprezentують собою те, що є спільногоміж різними приватними роботами, як певна кількість людської праці, без особливої споживної вартості, — отже саме тому, що вони є зовсім безглаздий продукт, непридатний для будь-якого споживання в приватному житті людей. Цей безглаздий винахід є отже до-конечність, без якої обмін, як і взагалі вся історія культури людської, з часів занепаду первісного комунізму, були б неможливі. Буржуазні економісти, правда, визнають усе важливе значення й потребу в грошах, але тільки з погляду суто зовнішньої зручності для товарообміну. Справді ж можна говорити таке за гроші в тому самому розумінні, як коли б сказати, що людство, наприклад, винайшло релігію для зручності. Фактично гроші й релігія є два могутні продукти людської культури, що походять із цілком певних стосунків, які проте виникнувши з часом стають звичими. Величезні щорічні видатки на добування золота, як і видатки в зв'язку з релігійним культом, як видатки на утримання в'язниць, армії, на суспільну добroчинність, що лягають тепер таким великим тягаром на суспільне господарство й являють собою неодмінні затрати, поки існує ця форма господарства, — зовсім зникнуть сами собою, коли зникне товарове господарство.

Оскільки нам удалося ознайомитись із внутрішнім механізмом товарового господарства, воно є незвичайно гармонічний, заснований на вищих принципах моралі, господарчий лад. Поперше, адже панує повна індивідуальна воля, кожний працює над чим йому хочеться й скільки йому хочеться, виходивши тільки з власного розсуду; кожний сам над собою хазяїн і може виходити тільки з власної вигоди. Подруге, одні обмінюють свої товари, тобто продукти своєї праці, на продукти праці інших, праця обмінюється на працю і пересічно в рівній кількості. Отже панує повна рівність і взаємність інтересів. Потрете, за товарового господарства товар обмінюється тільки на товар, продукт на продукт. Отже хто не може запропонувати продукту своєї праці, хто не працює, той і не дістane засобів для існування. Таким чином панує й вища справедливість. У дійсності філософи й політики XVIII століття, що боролися за повну перемогу промислової волі, за скасування всіх залишків старих стосунків панування, цехової регламентації й феодального кріпацтва, всі вони, як і діячі Великої французької

революції, обіцяли людству рай на землі, в якім пануватиме воля, рівність і братерство.

Такої самої думки додержувалися ще деякі видатні соціалісти першої половини-XIX століття. Коли виникла наукова політична економія і з'явилося відкриття Сміта-Рікардо, що вартість усіх товарів ґрунтується на людській праці, дехто з друзів робітничої кляси стали на той погляд, що коли встановити правильний товарообмін, то в суспільстві повинна запанувати рівність і справедливість. Бо коли завжди праця обміноватиметься на працю в рівній кількості, то ніяк не може бути майнової нерівності, хіба тільки заслужена нерівність між трудящею людиною й неробом, і все суспільне багатство мусить належати тим, хто працює, тобто робітничій клясі. Коли ми проте спостерігаємо в сучасному суспільстві велику різницю в становищі людей, коли ми бачимо багатство поруч із злиднями, і до того багатство в тих, хто не працює, а злидні в тих, хто своєю працею створює всі вартості, то це, мабуть, походить із несумісного обміну, який можливий тільки тому, що тут втручаються гроші як посередник обміну продуктів і праці. Гроші затемнюють справжнє походження всіх багатств із людської праці. Гроші спричиняють повсякчасне коливання цін, дають змогу довільно визначати ціни, а це веде до ошукування та нагромадження багатства в одних коштом інших. Отже геть гроші! ¹⁾) Цей соціалізм, скерований на те, щоб усунути гроші, вперше з'явився в Англії, де цей погляд уже 20-х та 30-х рр. минулого століття боронило кілька талановитих письменників, як от Томпсон Брей та інші. Згодом подібний соціалізм винайшов удруге в Прусії консервативний померанський поміщик, видатний письменник-економіст Родбертус, а втретє вже в Франції Прудон 1849 року. В цьому напрямі навіть робили практичні спроби. Під впливом згаданого Брея в Лондоні та в багатьох інших англійських містах влаштували так звані «базари для справедливого трудового обміну», куди приносили товари на обмін без посередництва грошей, у точній відповідності з робочим часом, затраченим на виробництво їх. Для цього самого й Прудон запропонував влаштовувати свій так званий «народний банк». Ці спроби, як і сама теорія, скоро збанкрутували. Товарообмін неможливий без грошей, і коливання цін, якого намагалися уникнути згадані автори, є в дійсності єдиний засіб, який показує виробникам товарів, чи досить, а чи не досить товарів вони виробляють, більше чи менше праці, ніж

¹⁾ (Порівняй Джона Беллерса (1654—1725). Б е р н ш т а й н, Соціалізм і демократія за часів англійської революції, стор. 354, нім. від.).

треба, вони витратили на виробництво, чи виробляють вони потрібні товари, чи ні. Коли відкинути цей єдиний спосіб взаємного обізнання між ізольованими товаровиробниками в анархічному господарстві, то вони зовсім розгубляться й стануть не тільки глухоніими, а й сліпими. Тоді виробництво мусить спинитися, а капіталістична вавилонська вежа розвалиться. Отже соціалістичні проекти, що намагаються перетворити капіталістичне товарове виробництво на соціалістичне, самим тільки знищеннем грошей, є в суті справжнісінька утопія.

Як же в дійсності стоїть справа з волею, рівністю й братерством за товарового виробництва? Як можливе за загального товарового виробництва, коли кожний може одержати щонебудь тільки в обмін на продукт праці й де тільки рівні вартості обмінюються на рівні, — як може за такого стану виникнути майнова нерівність? А сучасне ж капіталістичне господарство саме найбільше й характеризується, оскільки нам відомо, жахливою нерівністю в матеріальному стані людей, колосальним нагромадженням багатства в руках небагатьох, з одного боку, і чимраз більшою масою зліднів — із другого. Дальше питання, що логічно випливає для нас з усього викладеного вище, сходить таким чином ось до чого: Як можливий капіталізм за товарового господарства та обміну товарів по їхній вартості?

VI. ЗАКОН ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТНІ

1

[ТОВАР — РОБОЧА СИЛА]

Всі товари обмінюються між собою по їхній вартості, тобто відповідно суспільно потрібній праці, яка в них міститься. Коли гроші починають відогравати роля посередника, це нічого не міняє в цій основі всякого товарообміну; гроші сами є просто тільки визначення суспільної праці, і кількість вартості, що міститься в кожному товарі, визначається в тій кількості грошей, за яку цей товар продается. На основі цього закону вартості між товарами на ринку панує повна рівність. І така сама повна рівність існувала б між усіма продавцями товарів, як би серед мільйонів найрізноманітніших товарів, що надходять звідусіль у ринковий обмін, не було одного єдиного товару, що має зовсім особливі властивості, — ми говоримо за робочу силу. Цей товар виносять на ринок ті, хто сами не мають засобів виробництва, щоб виробляти інші товари. В суспільстві, яке ґрунтуються тільки на обміні товарів, як ми знаємо, можна щонебудь одержати не інакше, як тільки через обмін.

Той, хто не виносить будь-якого товару на ринок, не дістає засобів для існування.

Ми вже бачили, що товари, які виносять усі й кожний окрема на ринок, є єдина підстава, що дає цим людям право вимагати певної пайки в суспільному продукті, і заразом ці товари визначають розмір цієї пайки. Кожний одержує за власним вибором у всяких товарах точно таку саму кількість затраченої всім суспільством праці, яку він сам віддає в формі будь-якого товару, що містить у собі суспільно потрібну працю. Отже для того, щоб жити, кожна людина повинна виробляти й продавати товари. Виробництво й продаж товарів стали за умову існування людини. Але для виробництва всякого товару потрібні: засоби праці, тобто знаряддя й інше, далі сировина й допоміжний матеріал, а також якесь місце для праці, майстерня з відповідними умовами, як освітлення тощо, нарешті

певна кількість харчі, щоб мати змогу проприматися до закінчення періоду виробництва та продажу товару. Тільки небагато неважливих товарів можуть бути вироблені або добуті без по-передніх видатків на засоби виробництва: наприклад, зібрани в лісі гриби чи ягоди, черепашки, що їх збирають приморські жителі, тощо. Але навіть і тут потрібні деякі засоби виробництва, як от кошики й інше, і в усякім разі треба мати харч, щоб підтримувати своє існування під час цієї роботи. Але в кожному суспільстві з розвиненим товаровим виробництвом більшість товарів потребує, щоб їх виготовити, великих, а іноді й величезних попередніх затрат на засоби виробництва. Тому, в кого нема цих засобів виробництва й не може виробляти товари, не залишається нічого іншого, як винести на ринок як товар самого себе, тобто свою власну робочу силу.

Як і всякий інший товар, товар — робоча сила має певну вартість. Вартість усякого товару, як ми знаємо, визначається кількістю праці, потрібної, щоб його виробити. Для виробництва товару — робочої сили так само потрібна певна кількість праці, саме тої праці, яку витрачається на виробництво засобів існування робітника: харчі, одягі тощо. Отже скільки праці витрачається на те, щоб зробити людину працездатною, щоб підтримати її робочу силу, стільки й коштує її робоча сила. Вартість товару — робочої сили визначається через це тою кількістю праці, яка є потрібна, щоб виробити засоби існування для робітника. Далі, так само як і вартість усякого іншого товару, вартість робочої сили на ринку виявляється в ціні, тобто в грошах. Грошове визначення, тобто ціна товару — робочої сили, зветься заробітною платнею. У кожного іншого товару ціна вищає, коли попит зростає швидше, ніж подача, і, навпаки, ціна знижується, коли подача товару більша, ніж попит на нього. Це саме стосується й товару — робочої сили: при зростанні попиту на робітників заробітна платня має, взагалі казавши, тенденцію рости; коли ж попит знижується, або коли ринок праці переповнюється свіжим товаром, тоді заробітна платня виявляє тенденцію меншати. Нарешті, як і з кожним іншим товаром, вартість робочої сили, отже разом із нею кінець-кінцем і ціна на неї, зростає, коли зростає потрібна на її виробництво кількість праці; даного разу — коли виробництво засобів існування для робітника потребує більшої кількості праці. І, навпаки, всяке заощадження в праці, затрачуваній на вироблення засобів існування для робітника, веде до зниження вартості робочої сили, отже й її ціни, тобто заробітної платні. «Зменшіть, — писав Давід Рікардо 1817 року, — витрати виробництва капелюхів, і ціна їх кінець-кінцем знизиться до рівня

їхньої нової природної ціни, хоч попит міг би подвоїтися, потроїтися чи навіть почетверитися. Зменшіть через зменшення цін на харч та одежду, що ними підтримується життя, витрати виробництва засобів існування людей, і заробітна плата кінець-кінцем упаде, дарма що попит на робітників може дуже збільшитися».

Отже товар — робоча сила не визначається спочатку на ринку нічим із-поміж інших товарів, хіба крім того, що цей товар не можна відокремити від його продавця-робітника і що через це цей товар не може зносити довгого вичікування покупця, бо робоча сила разом із її носієм-робітником мусить загинути, коли нема засобів існування, тоді як більшість інших товарів можуть, взагалі казавши, чекати більш-менш довгий час моменту продажу. Особливості товару — робочої сили не виявляються отже ще на ринку, де має значіння тільки мінова вартість. Ці особливості полягають в іншому — в споживній вартості цього товару. Кожний товар купляють з огляду на ту користь, яку він може дати, коли його споживати. Чоботи купляють для того, щоб вони були взуттям, чашку купляють, щоб можна було з неї пити чай. Для чого ж може бути придатна куплена робоча сила? Очевидно, для праці. Але цим іще нічого не сказано. Працювати люди могли й мусіли за всіх часів, відколи існує людське суспільство, і все ж минули цілі тисячоліття, протягом яких робоча сила як покупний товар була чимось зовсім невідомим. З другого боку, коли ми припустимо, що людина при повному використанні своєї робочої сили спроможна виробити тільки свої власні засоби існування для себе, то купівля такої робочої сили, тобто робоча сила як товар, була б цілковитим безглуздям. Бо, якби хтонебудь купляв та оплачував робочу силу й далі примушував її працювати при своїх власних засобах виробництва і кінець-кінцем одержував тільки засоби існування власника купленого товару, тобто робочої сили, то все це кінець-кінцем зійшло б до того, що робітник через продаж своєї робочої сили діставав би тільки доступ до чужих засобів виробництва, щоб працювати ними для самого себе. Це була б із погляду товарообміну така сама безглузда угода, як коли б хто-небудь купив чоботи для того, щоб повернути їх потім знов назад шевцеві як подарунок. Якби людська робоча сила не могла бути ніяк інакше використана, тоді вона для покупця не мала б ніякої користі й не могла б через це з'явитися на ринку, як товар. Бо тільки продукти, що дають певну користь, можуть виступати в ролі товарів. Отже для того, щоб робоча сила взагалі могла з'явитися як товар, не досить іще, щоб людина могла працювати, коли їй дають засоби виробни-

цтва, а щоб вона могла працювати більше, ніж треба, щоб виробити собі засоби існування. Вона повинна мати змогу працювати не тільки задля утримання самої себе, а й для покупця своєї робочої сили. Отже товар — робоча сила при споживанні, тобто під час праці, повинен не тільки повернути свою власну ціну, тобто заробітну платню, а й виконувати поверх того певну додаткову працю для її покупця. І товар — робоча сила в дійсності має таку приемну властивість. Але що це означає? Чи ми маємо тут діло з певною природною властивістю людини чи робітника, яка полягає в тому, що людина може давати додаткову працю? За тих часів, коли люди протягом цілих років виробляли з каменя сокиру, коли їм, щоб виробити однієї лука, треба було кілька місяців, коли вогонь добували через довге тертя протягом цілих годин двох шматків дерева, — за тих часів найхі트ріший і найжорстокіший підприємець не міг би вичавити додаткової праці з людини. Отже потрібен певний рівень продуктивності людської праці для того, щоб людина взагалі могла давати додаткову працю. Інакше казавши, знаряддя праці, вправність, знання людини, її панування над силами природи, повинні вже досягти певного рівня для того, щоб сила одної людини спроможна була не тільки виробляти засоби існування для неї самої, а й поверх того, в певних умовах, і для інших. Цієї досконалості знарядь праці, цього знання, повного ступеня панування над природою — людське суспільство доходить тільки тисячоліттями тяжкого досвіду. Шлях від перших грубих кам'яних струментів та винайдення вогню, з одного боку, до сучасних парових та електричних машин — з другого, є шлях суспільного розвитку людства, розвитку, який був можливий тільки в суспільстві, завдяки спільноті суспільного життя та завдяки співробітництву людей. Та продуктивність праці, що надає робочій силі сучасного найманого робітника цієї приемної властивости давати додаткову працю, не є якась природна фізіологічна особливість людини. Ні, вона є явище суспільного характеру, продукт довгої історії розвитку. Додаткова праця товару — робочої сили — це тільки інше означення продуктивності суспільної праці, що дає змогу працювати одної людини утримати кілька людей. Але висока продуктивність праці, особливо там, де вона через сприятливі природні умови стала можливою ще на примітивній стадії культури, далеко не завжди й не скрізь веде до продавання робочої сили та до капіталістичної експлуатації її. Уявімо собі на мить ті щасливі тропічні краї Центральної та Південної Америки, що після відкриття Америки і аж до початку XIX століття були еспанськими колоніями, уявімо ті краї з гарячим підсонням та

родючим ґрунтом, де головну харч людності становлять банани. «Мене бере сумнів, — писав Гумбольдт, — чи існує денебудь на землі інша така рослина, що, подібно до банана, могла б давати таку силу харчової речовини на таких невеличких ділянках землі. Півгектара, засіяні бананами більшого гатунку, — вираховує Гумбольдт, — можуть дати харчі більше, ніж на 50 людей, тоді як в Європі такі самі півгектара протягом року при врожаї, в сім разів більшим проти посіянного, ледве дали б 576 кілограмів борошна, яких недосить, щоб прохарчувати навіть двоє людей». До того банан потребує зовсім мало зусиль від людини, треба тільки разів зо два злегка просапати землю навколо його коріння. «Біля підгір'я Кордильєрів, у вогких долинах Веракруц, Вальядоліда, Гуадалавара, — каже далі Гумбольдт, — людина, яка віддає легкій праці всього два дні на тиждень, може добути харчі на цілу родину». Цілком ясно, що тут продуктивність праці сама собою дає змогу експлуатувати, і такий учений, як Малтус, із суто капіталістичною душою, вигукує зі слезами на очах, описуючи цей земний рай: «Які величезні можливості для виробництва незліченного багатства! Це означає, інакше казавши: як прекрасно можна було б із праці цих поглиначів бананів добувати золото для спритних підприємців, якби можна було запрягти цих ледарів у роботу. Але що ми бачимо в дійсності? Мешканці цих щасливих країв і в думці не мали, щоб працювати задля нагромадження грошей, а доглядали їх часу до часу трохи за деревами, милувалися пающими своїх бананів і заповнювали все своє велике дозвілля лежанням на сонці та іншими радощами життя. У Гумбольдта ми теж знаходимо дуже характеристичне зауваження: «В еспанських колоніях часто чуєш, що мешканці гарячих районів вийдуть із свого апагічного стану, в якому вони перебувають уже цілі століття, не раніше, ніж коли з наказу короля знищать усі бананові дерева». Ця так звана апатія з європейського капіталістичного погляду є не що інше, як душевний стан, у якому перебувають усі народи, що живуть іще в умовах примітивного комунізму, коли мета людської праці є тільки задоволенням природні потреби людини, а не нагромаджувати багатство. Але поки існують такі умови, до тої пори й при найвищій продуктивності праці не можна собі уявити експлуатації одної людини другою, уживання людської робочої сили для виконання додаткової праці.

Але сучасний підприємець не перший відкрив цю приємну власність людської робочої сили. В дійсності ми спостерігаємо експлуатацію — привласнення додаткової праці — нетрудящими верствами людности вже за найстародавніших часів.

Стародавнє рабство, так само як і панщинні та кріпацькі стосунки середніх віків, ґрунтуються на продуктивності праці, що досягла вже певного рівня, тобто на здібності людської праці підтримувати існування більше, ніж одної людини. Обидві ці господарчі формациї є тільки різні форми, в яких одна кляса суспільства використовує цю продуктивність, примушуючи іншу клясу утримувати себе. З цього погляду античний раб, так само як і середньовічний кріпак, є прямі предки сучасного найманого робітника. Але ні за античних часів, ні за середніх віків робоча сила, дарма що вона була продуктивна й що її експлуатували, не ставала товаром. Те, чим відрізняються сучасні стосунки між найманим робітником і підприємцем, як від рабства, так і від кріпацтва, це є особиста воля робітника. Адже продаж товару є доброхітна приватна угода, що ґрунтується на цілковитій індивідуальній волі людей. Невільна людина не може продавати свою робочу силу. Далі, для цього потрібна ще одна умова, а саме, щоб робітник не мав засобів виробництва. Якби вони в нього були, тоді він сам би виробляв товари й не продавав своєї робочої сили як товар. Ця вільність, це відокремлення робочої сили від засобів виробництва, є отже разом з особистою волею за ту умову, що перетворює тепер робочу силу на товар. У рабовласницькому господарстві робоча сила зовсім не відокремлена від засобів виробництва. Навпаки, вона сама являє собою засіб виробництва й належить разом із знаряддям праці, сировиною тощо, своєму панові як його приватна власність. Раб сам є тільки частина загальної маси засобів виробництва за рабовласницької доби. За кріпацтва робоча сила безпосередньо юридично прикріплена до засобів виробництва, до землі, вона сама є тільки додаток до цього засобу виробництва. Адже чинш дістаеться зовсім не від осіб, а з певних ділянок землі; коли ця ділянка переходить, порядком спадщини чи як інакше, до інших робочих рук, то разом із нею переходят і чинші зобов'язання. В наш час робітник особисто вільний і не є будьчия власність, не є так само складова частина чиїхось засобів виробництва. Навпаки, засоби виробництва перебувають в одних руках, а робоча сила належить іншим, і обидва власники протистоять один одному як самостійні й вільні особи, як продавці й покупці: капіталіст як покупець, робітник як продавець робочої сили. Нарешті ні особиста воля, ні відокремлення робочої сили від засобів виробництва, навіть і за високого ступеня продуктивності праці, не завжди приводять до найманої праці, до продавання робочої сили. Такий приклад ми знаходимо в античному Римі, після того як велика маса вільних дрібних селян, у наслідок утво-

рення великих панських маєтків із рабовласницьким господарством, були витиснені зі своїх ділянок. Вони залишилися особисто вільними людьми, але, не мавши більше землі, тобто свого засобу виробництва, вони масами виrushали з села до Риму як вільні пролетарі. Але тут вони не могли продавати своєї робочої сили, бо на неї не знайшлось би покупця. Багаті землевласники й капіталісти не потребували вільної купленої робочої сили, бо вони примушували працювати на себе рабів. Праці рабів було в ті часи цілком досить, щоб задовольнити всі життєві потреби землевласників. Але для чогось більшого, ніж для власного утримання та виробництва речей розкошів, вони не могли вживати цієї робочої сили, бо за мету рабовласницького виробництва було власне споживання, а не продавання товарів. Через це римським пролетарям були закриті всі джерела існування, на основі власної праці, і їм не лишалося нічого іншого, як жити жебранням, датками від держави, що організовувала періодично роздавання харчових припасів. Замість найманої праці в стародавньому Римі виникло таким чином масове годування позбавлених будь-якої власності громадян коштом держави, і через це французький економіст Сімонді каже: «в старому Римі супільство утримувало своїх пролетарів, а за наших часів пролетарі утримують супільство». Але коли тепер праця пролетарів задля утримання самих себе та інших стала можливою, коли стало можливе продавання їхньої робочої сили, то це через те, що тепер вільна праця є єдина й виключна форма виробництва, бо, являючи собою товарове виробництво, воно склеровано не на пряме споживання, а на виробляння продуктів на продаж. Рабовласник купляв рабів задля власної вигоди й розкошів, фев达尔ний барон вичавлював із свого кріпака чинш чи панщину задля тої самої мети, задля того, щоб жити, розкошуючи з своєю ріднею та челяддю. Сучасний підприємець примушує робітників виробляти одежду, харчові припаси й речі розкошів не для власного споживання; він примушує їх виробляти товари на продаж для того, щоб уторгувати за них гроші. І саме така діяльність робить підприємця капіталістом, так само як робітника вже обертає на найманого робітника.

Отож ми бачимо, що вже самий факт продавання робочої сили як товару свідчать за чимало певних супільних історичних умов. Сама вже поява робочої сили на ринку як товару означає: 1) особисту вільність робітників; 2) позбавленість їх засобів виробництва, а також скupчення цих засобів виробництва в руках нетрудящих верств людности; 3) високий рівень продуктивності праці, тобто можливість давати додаткову

працю; 4) загальне панування товарового господарства, тобто перетворення додаткової праці на товар як мету купівлі робочої сили. Зовнішньо, з погляду ринку, купівля й продаж товару — робочої сили є звичайнісінка угоди, що тисячу разів щохвилини відбувається на ринку, подібно до купівлі чобіт чи цибулі. Вартість товару та зміні її, ціна товару й коливання цієї ціни, повна рівність між покупцем і продавцем на ринку та цілковита незалежність їх одного від одного, добровільний характер самої угоди — усе це спостерігаємо так само й під час усякої іншої купівлі; але через особливу споживну вартість цього товару, через особливі стосунки, які тільки й створюють цю споживну вартість, ця звичайна ринкова угода товарового господарства, перетворюється на зовсім новий, цілком особливий суспільний стосунок. Отож придивімося до того, що станеться в наслідок цієї ринкової угоди.

2

[КАПІТАЛІСТИЧНА ФОРМА ЕКСПЛУАТАЦІЇ]

Підприємець купляє робочу силу й оплачує, як і всякий покупець, її вартість, тобто витрати на виробництво її; він виплачує робітникам, в вигляді заробітної платні, ціну, яка покриває витрати на утримання робітника. Але куплена таким чином робоча сила спроможна, за допомогою звичайно вживаних у даному суспільстві засобів виробництва, виробити більше, ніж треба для її власного утримання. Ця умова, як ми знаємо вже, і є конче потрібна передумова всієї угоди, яка в іншому разі не мала б ніякої рації, і саме в цьому полягає споживна вартість робочої сили. А що вартість засобів утримання робочої сили, як і всякого іншого товару, визначається кількістю праці, потрібної, щоб їх виробити, то ми можемо припустити, що харч одяга та інші речі, потрібні для повсякденного утримання робітника в працездатному стані, потребують на виробництво їх, приміром, шість годин праці. Отож ціна товару й робочої сили, тобто її заробітна платня, нормально повинна становити шість годин праці в грошовій формі. Але робітник працює для свого підприємства не шість годин, а більше — скажімо, одинадцять годин. Тоді він протягом цих одинадцятьох годин, поперше, відробляє підприємцеві одержану заробітну платню протягом шістьох годин, і, крім того, дарує йому поверх цього ще п'ять годин своєї праці. Отже робочий день кожного робітника складається неодмінно й нормально з двох частин: одної — оплаченої, протягом якої робітник тільки відробляє підприємцеві вар-

тість його власного утримання, протягом якої він працює, так би мовити, для себе, і другої — неоплаченої, коли він віддає працю даремне, або так звану додаткову працю для підприємця.

Щось подібне було й за передніших форм суспільної експлуатації. За часів кріпацтва праця селянина-кріпака на себе і праця його на поміщика були навіть явно відокремлені одна від одної як у просторі, так і в часі. Селянин знов цілком точно, коли й скільки він працює на себе і коли та скільки працює на утримання свого ласкавого поміщика чи попа. Він працював кілька день на власному полі, а далі так само кілька день на панському. Абож він до обіду працював на власному полі, а після обіду на панському, чи він кілька тижнів поспіль працював тільки на своєму, а далі так само кілька тижнів на панському. Наприклад, в одному селі, що належало абатству Маврус-мюнстер (Maurusmünster) в Ельзасі всередині XII століття панщина визначена була так: із середини квітня до середини травня кожний селянський двір мусів давати одну чоловічу робочу силу протягом трьох повних робочих днів щотижня, з травня до Івана Купайла — пів робочого дня щотижня; від Івана Купайла до сінокосу — два дні щотижня, під час жнів — гричі по пів дня щотижня і від святого Мартина до Різдва — три повні робочі дні щотижня. Правда, за пізнішого середньовіччя, коли стався перехід до кріпацтва, панщина почала так збільшуватися, що скоро вже майже всі дні в тижні й майже всі тижні протягом року йшли на панщину, і в селянина ледве лишався час на те, щоб працювати на власному полі. Але й тоді він прекрасно знов, що працює не на себе, а на інших. Навіть зовсім затурканій селянин не помилявся щодо цього.

За сучасної 'найманої' праці справа стоїть зовсім інакше. Робітник не виробляє протягом певної частини свого робочого дня якісь речі для власного споживання, наприклад, харч, одежду тощо, а далі, другої половини дня, інші речі для підприємця. Навпаки, робітник на фабриці чи на заводі протягом цілого дня виробляє повсякчас однакові речі (до того здебільшого одну якусь річ), яких він тільки невеличку частину спожив, або й зовсім не може вжити особисто для себе, наприклад, стальні пера чи гумові підв'язки, шовкові тканини або залізні рури. В загальній масі стальні пер, гумових підв'язок чи тканин, які він виробляє протягом цілого дня, кожна окрема річ має такий самий вигляд, як і всі інші; ніяк не можна визначити тут, яка частина становить оплачену працю, а яка неоплачену працю, яку частину вироблено для робітника, а яку для підприємця. Продукт, що його виробляє робітник, не має для нього ніякого корисного значення, і так само з цього продукту

йому нічого не належить, — усе, що виробляє робітник, належить підприємцеві. Тут ми бачимо велику зовнішню різницю між найманою працею та кріпацькою. Селянин-кріпак у нормальних умовах повинен неодмінно мати якийсь час, щоб працювати на власному полі, і те, що він виробляє для себе, йому й належало. А ввесь продукт праці сучасного найманого робітника належить підприємцеві, і таким чином виходить, що його праця на фабриці ніби не має нічого спільногого з його власним утриманням. Він дістає свою заробітну платню й може з нею зробити що сам захоче. Зате він мусить працювати так, як йому накаже підприємець, і все, що робітник виробляє, належить тому ж таки підприємцеві. Але та різниця, що лишається захованою для робітника, виявляється згодом цілком ясно в підрахунках підприємця, коли той вираховує барыш від виробництва своїх робітників. Для капіталіста тут лишиться різниця між тою грошовою сумою, яку він уторгував, продавши свій товар, і тими витратами, які він зробив на засоби виробництва та на заробітну платню своїм робітникам. Те, що йому лишається як зиск, це й є та вартість, що й виробили робітники. Кожний робітник через це, коли він навіть виробляє самі тільки гумові підв'язки чи шовкові тканини, або залізні рури, створює спочатку свою власну заробітну платню, а потім деяку додаткову вартість як подарунок капіталістові. Коли він, наприклад, протягом 11-х годин виткає 11 метрів шовкових тканин, то з них 6 метрів містять у собі вартість, що дорівнюється його заробітній платні, а п'ять метрів становлять додаткову вартість для підприємця.

Але різниця між найманою працею й працею раба чи кріпака-селянина має ще важливіші наслідки. Раб, так само як і кріпак-селянин, працював переважно задля задоволення своїх власних приватних потреб та потреб свого пана. Вони виробляли для своїх панів харчові припаси й одежду, меблі, речі розкошів тощо. Це у всякому разі було за правило до того часу, поки рабство чи кріпацькі стосунки, під впливом торгівлі, не виродилися й не почали занепадати. Але споживча спроможність людини й навіть її потреби щодо розкошів у приватному житті за тої доби мали свої певні межі. Античний рабовласник або середньовічний шляхтич не могли кінечь-кінцем бажати нічого більшого, як повних комор, повних обор, розкішної одяжі, розкішного життя для себе та для своїх близьких, багатої обстанові в домі. Всі такі речі, що служать для щоденного споживання, не можна навіть зберігати в більш-менш великих розмірах, бо вони псуються: пащня починає гнити чи й точать щури та миші, запаси сіна й соломи можуть легко зайнятися,

одежда може псуватися тощо. Молочні продукти, садовину й городину взагалі дуже трудно переховувати. Через це споживання як у рабовласницькому, так і в кріпацькому господарстві мало навіть за найрозкішнішого життя свої природні межі, а тому й нормальна експлуатація раба чи селянина мала певні межі. Інакше справа стоїть у сучасного підприємця, що купляє робочу силу для виробництва товарів. Більша частина того, що робітник виробляє на фабриці чи на заводі, йому самому зовсім не корисна, але так само некорисне воно й для підприємця. Останній примушує робочу силу, яку він купив, виробляти не одежду чи харч для себе, а якінебудь інші товари, що йому самому зовсім непотрібні. Він загадує виробляти шовкові тканини, рури чи труни тільки для того, щоб якнайскоріше позбутися їх через продаж. Він загадує виробляти всі ці речі для того, щоб, продавши їх, уторгувати гроші. І до того він не тільки повертає собі свої витрати, а й одержує, крім того, задурно додаткову працю своїх робітників у грошовій формі. Адже саме для цієї мети, для того, щоб перетворити неоплачену працю робітників на гроші, він і складає цю угоду, тобто купляє робочу силу. Але гроші, як ми знаємо, це є засіб безмежного нагромадження багатства. В грошовій формі багатство не втрачає своєї вартості навіть коли довго переховується; навпаки, як ми побачимо далі, багатство в грошовій формі навіть має здатність зростати від самого лежання, і в грошовій формі багатство не знає ніяких меж, воно може рости без краю. Відповідно цьому й жадоба сучасного капіталіста щодо додаткової праці не знає меж. Чим більше неоплаченої праці можна вичавити з робітників, тим ліпше. Вичавлювання додаткової вартості, і саме безмежне її вичавлювання, це й становить справжню мету та завдання купівлі робочої сили.

Природне прагнення капіталіста збільшувати вичавлювану з робітників додаткову вартість знаходить для себе насамперед два прості шляхи, що, так би мовити, сами напрошуються при розгляді складових частин робочого дня. Ми бачили, що робочий день кожного найманого робітника, як правило, складається з двох частин: із тої частини, протягом якої робітник відтворює свою власну заробітну платню, і з другої частини, коли він виконує неоплачену працю, створює додаткову вартість. Отже для того, щоб збільшити якомога цю другу частину, підприємець може діяти двома напрямками: або збільшити ввесь робочий день, або ж зменшувати його першу оплачувану частину, тобто знижувати заробітну платню робітників. У дійсності капіталіст удається одночасно до обох способів. І через це ми повсякчас спостерігаємо за системи найманої праці

подвійну тенденцію: як збільшувати робочий день, так і зменшувати заробітну платню.

Коли капіталіст купляє товар — робочу силу, то він купляє її, як і всякий інший товар, для того, щоб мати з цього якусь користь. Усякий покупець товару старається добути з куплених товарів якомога більше користі. Коли ми, наприклад, купляємо чоботи, то ми хочемо носити їх якнайдовше. Покупець товару має право повно його використати, має право на всю користь, що її можна добути з товару. Отже капіталіст, купивши робочу силу, має повне право як покупець товару вимагати, щоб куплений товар служив йому якнайдовше й якнайдовше. Коли він купив робочу силу на один тиждень, то йому належить споживання її протягом цілого тижня, і з свого погляду покупця він має право примусити робітника працювати, коли це можливе, сім раз на тиждень по 24 години. З другого боку, робітник як продавець товару додержується цілком протилежного погляду. Капіталіст справді має право споживати робочу силу, але це право натрапляє на певні межі, що їх становить фізична й духовна працездатність робітника. Кінь без шкоди для свого існування може працювати день-у-день тільки но вісім годин. Людина так само повинна, для того, щоб відновити свою робочу силу, мати певний час, щоб наїстися, одягтися, відпочинути тощо. Коли цього нема, то її робоча сила не тільки зуживається, а й нищиться. Надмірна праця знищує робочу силу й вкорочує життя робітників. Коли капіталіст таким чином через безмежне споживання робочої сили вкорочує протягом кожного тижня життя робітників на два тижні, то це означає те саме, якби він привласнив собі, виплачуючи заробітну платню за один тиждень, цілі три тижні праці. З того самого погляду товарообміну це означає отже, що капіталіст обкрадає робітника. Таким чином у питанні про довжину робочого дня капіталіст і робітник додержуються двох протилежних поглядів, дарма що вони стоять на грунті ринкових стосунків, і питання про дійсну довжину робочого дня розв'язується боротьбою між клясою капіталістів та клясою робітників як питання сили. Отже робочий день сам собою необмежений ніякими певними рямками; залежно від часу й місця, ми бачимо поруч із восьмигодинним також десяти-, дванадцяти-, чотирнадцяти-, шістнадцяти-, вісімнадцятигодинний робочий день. Взагалі боротьба за довжину робочого дня триває вже протягом цілих століть. Історію цієї боротьби можна поділити на два важливі періоди. Перший період починається вже наприкінці середніх віків у XIV столітті, коли капіталізм уперше почав несміливо виступати та розхитувати

твірду броню цехового регламентування. Звичайний нормальний робочий час становив за доби розвитку цехового ремесла щось десять годин, до того тут дуже докладно й дуже детально брали на увагу як час, потрібний на іду, так і час для сну та відпочинку, а також недільний та святний відпочинок. Для старого ремесла, з його загайними методами праці, цього було досить, але цього стало далеко недосить для фабричних підприємств, що почали народжуватися. І через це перша вимога, яку капіталісти подають урядам, домагаючись виконати її, це були примусові закони про збільшення робочого часу. З XIV по кінець XVI століття ми знаходимо в Англії, як і в Франції та в Німеччині, тільки закони про мінімальній робочий день, тобто закони, скеровані проти робітників та підмайстрів, як заборону працювати щодня менше від певного числа годин, здебільшого дванадцятьох годин. Боротьба з лінощами робітників — це головне гасло з кінця середніх віків аж до самого XVIII століття. Але з того часу, як силу старого цехового ремесла зламали і численний пролетаріят, позбавлений будь-яких засобів виробництва, засуджений був тільки продавати свою робочу силу, а з другого боку, коли почали виникати великі мануфактури з їхньою лихоманковою масовою продукцією, з початку XVIII століття справа повертається зовсім інакше. Починається таке раптове й таке безмежне висисання крові з робітників, усякого віку й статі, що протягом небагатьох років цілі робітничі покоління геть відправляються на той світ, наче від чуми. 1863 року один депутат заявив в англійському парламенті: «Бавовняна промисловість налічує 90 років... Протягом трьох поколінь англійської раси вона зжерла 9 поколінь бавовняних робітників»¹⁾. Буржуазний англійський письменник Джон Вед (Wade) у своїй праці «Історія середнього стану й робітничої кляси» пише: «Зажерливість фабрикантів та їхня жорстокість у погоні за зиском не поступається перед жорстокістю еспанців у їхній погоні за золотом проти червоношкірих в Америці»²⁾. В Англії ще за 60-х років XIX століття в деяких галузях промисловості, як от, приміром, у виробництві мережива, працювали маленькі діти, від 9 до 10 років, із 2—3—4-х годин ранку до 10—11—12 год. ночі. Відомі всім умови праці, які ще до недавнього часу панували в Німеччині, наприклад, у люстровому виробництві, в пекарнях, і які ще й досі панують скрізь у виробництві одягу та в домашній промисловості взагалі. Тільки сучасна

¹⁾ Маркс, Капітал, т. 1 (промова Ферранда в палаті громад 27 квітня 1863 року), прим. 108.

²⁾ Там само, стор. 214, прим. 64.

капіталістична промисловість винайшла зовсім невідому до неї нічну роботу. За всіх раніших суспільних формаций ніч уважали за той час, що його ніби сама природа призначила людині на відпочинок. Капіталістичне підприємство зробило відкриття, що додаткова вартість, яку вичавлюється з робітника ночами, нічим не відрізняється від тої, що її вичавлюють із неї вдень, і через це запровадило денну та нічну зміни. Так само й неділі, яких за середніх віків цехові ремісники додержували надзвичайно пильно, стали за жертву погоні капіталістів за додатковою вартістю, і їх теж обернули на робочі дні. До цього долучився ще з десяток маленьких винаходів, скерованих до збільшення робочого дня: їда під час роботи без ніякої перерви, чистка машин — під час звичайного робочого часу, а після нього, тобто під час відпочинку робітника тощо. Така практика капіталістів, що вільно й необмежено панувала протягом перших десятиліть, привела скоро до потреби видати деякі закони про робочий день, — цього разу не задля примусового збільшення його, а щоб зменшити. Треба сказати, що перші законодавчі постанови про максимальний робочий день були проказані не так тиском робітничої кляси, як простим інстинктом самоохорони капіталістичного суспільства. Уже перші десятиліття необмеженого панування великої промисловості справили такий згубний вплив на здоров'я й життєві умови робітничих мас, спричинили таку величезну смертність, захорування, фізичне й духовне звиродніння, повесні захорування та нездатність до військової служби, що самому існуванню суспільства почала загрожувати велика небезпека¹⁾). Стало цілком ясно, що коли держава не стримає стихійного прагнення капіталу додаткового зиску, то він протягом якогось часу оберне цілі держави на велетенське кладовище, де можна буде бачити тільки кості робітників. Але без робітників неможлива експлуатація робітників, отож капітал, виходивши з власних інтересів, змушений був, щоб мати змогу експлуатувати в майбутньому, поставити експлуатацію в певні ряники. Треба було до певної міри дбати за народню силу, щоб

¹⁾ З часу запровадження загальної військової повинності середній зріст дорослих чоловіків і разом з тим передбачений законом мінімум зрісту, по-гребний, щоб приймати на військову службу — дедалі меншає. До Великої французької революції мінімальний зріст піхотинця в Франції мав становити 155 сантиметрів, згідно з законом 1818 року — 157 сантиметрів, з 1852 року — 156 сантиметрів. Пересічно в Франції понад половину рекрутів бракували через недостатній зріст та фізичні хвороби.

Зріст для рекрутів у Саксонії 1880 року був 178 сантиметрів, з 60-х роках XIX століття — 155 сантиметрів, у Прусії — 157 сантиметрів; 1858 року Берлін не міг дати свого контингенту рекрутів, бракувало 156 чоловіка.

забезпечити дальшу експлуатацію їх. Треба було від безладного хижакського господарства перейти до раціональної експлуатації. На такому ґрунті з'явились перші закони про максимальний робочий день, звідціль же походять і всі буржуазні соціальні реформи. Деяку аналогію з цього погляду являють закони про полювання. Як закон гарантує шляхетні дичині певний час, коли її треба шанувати, щоб вона могла правильно розплоджуватися й бути за постійний об'єкт полювання, так само й соціальна реформа забезпечує певну охорону робочої сили пролетаріату, щоб вона могла бути за об'єкт раціональної експлуатації її для капіталу. Або, як каже Маркс, обмеження фабричної роботи є наслідок тої самої потреби, яка спонукує сільських господарів угноювати свої поля. Фабричне законо-давство крок по крокові народжується в важкій, що триває десятки років, боротьбі проти опору окремих капіталістів, спочатку для дітей та жінок, а далі й для деяких окремих галузів промисловості. За Англією йде Франція, де тільки лютнева революція 1848 року, під першим тиском переможного паризького пролетаріату, проголосила дванадцятигодинний робочий день, — перший загальний закон про робочий час для всіх трудящих, зокрема й для дорослих чоловіків, у всіх галузях праці. У Сполучених Штатах зараз же після громадянської війни 1861 року, що привела до скасування рабства, почався загальний рух робітників за восьмигодинний робочий день, що перекинувся й на європейський континент. У Росії перші закони про охорону праці жінок та недолітків з'явилися в наслідок великих фабричних заколотів у московському промисловому районі 1882 року, а одинадцяти-з-половиною-годинний робочий день для дорослих чоловіків запроваджено після першого загального страйку 60.000 петербурзьких текстильних робітників 1896 — 97 рр. Німеччина в наш час із своїми законами про охорону тільки жіночої та дитячої праці плектається в хвості за рештою всіх сучасних великих держав.

Досі ми говорили тільки про один бік найманої праці — про робочий час, і вже тут ми бачили, які своєрідні явища виникли з простої товарової угоди, з купівлі-продажу робочої сили. І тут ми знов повинні згадати за Маркові слова: «Доводиться визнати, що наш робітник виходить із процесу виробництва іншим, ніж прийшов до нього. На ринку він протистояв власникам інших товарів як власник товару «робоча сила», тобто як товаровласник протистояв товаровласникам. Договір, за яким він продав капіталістові свою робочу силу, так би мовити, чорним по білому, демонстрував, що він вільно розпоряджається самим собою. По складенні угоди виявляється, що

вів зовсім не був «вільним агентом», що час, на який він вільно продає робочу силу, є той час, на який йому доводиться її продавати, що в дійсності п'явка не випускає його до тої пори, поки ще «лишається для висисання хоч би один мускул, одна жилка, одна краплина крові». Щоб захистити себе від «зміячих мук»... робітники мусять об'єднуватись і як кляса добитися державного закону, могутньої суспільної перешкоди, що заважала б їм самим за добровільним контрактом із капіталом продавати на смерть і рабство себе та своїх нащадків». ¹⁾

Закони про охорону праці — це в дійсності перше офіційне признання сучасного суспільства в тому, що формальна рівність і воля, які є в основі товарового виробництва та обміну, вже занепадають і перетворюються на нерівність та неволю з того часу, коли на ринку з'являється робоча сила як товар.

За другий спосіб збільшення додаткової вартості є для капіталіста зниження заробітної платні. Заробітна платня, так само як і робочий день, сама собою не має ніяких певних меж. Насамперед, коли ми говоримо про заробітну платню, слід відрізняти гроші, що їх одержує робітник від підприємця, від тої кількості життєвих припасів, які він за ці гроші купляє. Коли ми про заробітну платню якогонебудь робітника знаємо тільки те, що він одержує, наприклад, щодня дві марки, то ми майже зовсім нічого не знаємо, бо за ті самі дві марки в часи дорожнечі можна купити далеко менше життєвих припасів, ніж за дешевої пори. В якінебудь одній країні ті самі дві марки означають зовсім інший життєвий рівень, ніж у другій, і такі відмінні спостерігаються навіть між різними районами одної якогонебудь країни. Робітник може також одержувати як заробітну платню більше грошей, ніж раніше, і жити проте не тільки не ліпше, а так само кепсько, чи навіть гірше, ніж раніше. Отже дійсна, реальна заробітна платня — це є та кількість життєвих припасів, які одержує робітник, тоді, як грошова заробітна платня є тільки номінальна заробітна платня. Отже коли заробітна платня є тільки грошове визначення вартості робочої сили, то в дійсності ця вартість виявляється в тій кількості праці, яку затрачається на вироблення конче потрібних робітникові життєвих припасів. Але що це таке «конче потрібні життєві припаси»? Не кажучи вже за індивідуальні відмінні між одним і другим робітником, за відмінні, що не мають ніякої ваги, уже різний рівень життя робітничої кляси в різних країнах і за різних часів доводить, що поняття «конче потрібні життєві припаси» є щось мінливе й розтяжне. Сучас-

¹⁾ М а р к с, Капітал, т. I.

ний англійський робітник, що перебуває в ліпших умовах, уважає за конче потрібне для свого існування споживати щодня біфштекс; китайський кулі задовольняється жмінькою рижу. Через розтяжність поняття «конче потрібних життєвих припасів» між капіталістом і робітником за величину заробітної платні зчиняється приблизно така сама боротьба, як і за довжину робочого дня. Капіталіст, як покупець товару, додержуючи свого погляду, каже: «Це правда, цілковита правда, що я як чесний покупець повинен заплатити за товар — робочу силу по її вартості, але що становить вартість робочої сили? Конче потрібні життєві припаси? Добре. Я дам своєму робітникові стільки, скільки треба на життя; але скільки треба для того, щоб підтримати людське життя, про це намкаже, по-перше, наука фізіологія, а подруге, наш загальний досвід. І ясно, звісно, що я точно дам цей мінімум; бо якби я дав на один пфеніг більше, то я не був би чесний покупець, а просто дурень, філантроп, що робить із своєї кишени подарунки тому, в кого він купив товар; своєму шевцеві чи продавцеві сигар я так само не дарую жодного пфеніга й стараюся придбати їхній товар по змозі якнайдешевше. Так само я стараюся набути якнайдешевше робочу силу, і я зі своїм робітником зовсім поквитався, коли я даю йому той крайній мінімум, що може підтримати його існування». Капіталіст тут із погляду товарового виробництва цілком правий. Але не менше правий був і робітник, що як продавець товару заперечує йому: «Справді, я не можу претендувати ні на що інше, як тільки на дійсну вартість свого товару — робочої сили. Але я саме й вимагаю, щоб ти справді заплатив мені всю повну вартість. Я не хочу нічого іншого, крім конче потрібних життєвих припасів, але що таке конче потрібні життєві припаси? Ти кажеш, що на це дає відповідь наука фізіологія та досвід, які визначають, скільки людині мінімально треба, щоб підтримати своє існування. Отже ти підставляєш під поняття «конче потрібні життєві припаси» абсолютний, фізіологічно конче потрібний мінімум. Але це перечить законам товарового обміну, бо ти так само добре, як і я, знаєш, що вартість кожного товару визначається на ринку і у спільному потрібною для виробництва його працею. Коли твій швець принесе тобі пару чобіт і зажадає за них 20 марок через те, що він працював над ними протягом чотирьох днів, то ти йому скажеш: «Такі чоботи я одержу на фабриці вже за дванадцять марок, бо там машиною цю пару чобіт виробляється за один день. Отже ваша чотириденна праця була б із суспільного погляду не конче потрібна, бо тепер уже звичайно виробляють чоботи машиновим способом;

для вас ця праця може й конче потрібна, бо ви не працюєте машинами, але я тут ні до чого і заплачу вам тільки за суспільно потрібну працю, скажімо, 12 марок. Коли ти робиш так, купляючи чоботи, то ти повинен і мені, купляючи мій товар — робочу силу, заплатити суспільно потрібні витрати на утримання її. З суспільного ж погляду мені, щоб підтримувати своє існування, потрібне все те, що в нашій країні й у наш час уважається за належне до звичайного вжитку людини моєї кляси, — одно слово, ти повинен дати мені не той мінімум, що потрібен із погляду фізіології, щоб тільки підтримувати мое життя, як тварини, але я вимагаю того звичайного з суспільного погляду мінімуму, який забезпечує мені звичайний рівень життя. Тільки в такому разі ти як чесний покупець оплатиш мені вартість моого товару, а інакше ти купляєш його нижче від його вартості».

Ми бачимо, що робітник із погляду чистого товарообміну принаймні так само правий, як і капіталіст. Але такий погляд робітник починає боронити тільки з часом, бо він взагалі може його боронити тільки як суспільна кляса, як ціле, як організація. Тільки з появою професійних спілок та робітничої партії робітників вдається добитися продажу своєї робочої сили по її вартості, тобто йому вдається примусити розглядати свій життєвий рівень як соціальну чи культурну доконечність. До появи ж професійних спілок та до того, як вони здобули певне становище в кожній окремій галузі промисловости, за вирішальний момент у визначені розміру заробітної платні була тенденція капіталістів звести рівень життя робітника до фізіологічного, так би мовити, тваринного мінімуму, тобто повсякчас сплачувати робочу силу нижче від її вартості. Дoba необмеженого панування капіталу, нестримуваного ніякою одсічкою від робітничих об'єднань та організацій, привела до такого самого дивовижного зниження рівня життя робітничої кляси та до її безпорадності в справі заробітної платні, як це було з робочим часом до запровадження фабричного законодавства. Починається справжній хрестовий похід капіталу проти будь-якого натяку, на розкоші, вигоди, затишність життя робітника, що були звичні йому ще з раніших часів цехового ремесла та селянського господарства. З'являється намагання звести споживання робітника до простого голого акту споживання певного мінімуму корму, так само як годують худобу чи змащують машину. До того найвідсталіших, із найменшими потребами робітників виставляють як зразок та приклад для вимогливіших. Цей хрестовий похід проти людських умов життя робітників почався, як і вся капіталістична

промисловість, спочатку в Англії. Один англійський письменник XVII століття гірко скаржиться: «Ви тільки зверніть увагу на просто обурливе надужиття щодо харчі в наших мануфактурних робітників; вони, наприклад, пожирають цукор, довізні фрукти, горілку, джин, чай, міцне пиво; вони споживають полотно, курильний та нюхальний тютюн тощо». За тих часів англійським робітникам, як приклад стримування себе, називали французьких, голландських та німецьких робітників. На приклад, один англійський фабрикант пише: «Праця дешевша в Франції на цілу третину проти Англії, бо французькі бідняки (так звали робітників) тяжко працюють і нуждано їдять та одягаються; за головну харч їм є хліб, фрукти, трави, коріння та сушена риба, бо вони дуже рідко їдять м'ясо, а коли пшениця дорога — то й дуже мало хліба». Щось на початку XIX століття американський граф Румфорд склав спеціальну книгу страв для робітників, із рецептами, як здешевити їхню харч. Наприклад, один рецепт із цієї знаменитої книги, що й з великим ентузіазмом сприйняла буржуазія найрізноманітніших країн, каже: «П'ять фунтів ячменю, п'ять фунтів майсу, на 30 пфенігів оселедців, на 10 пфенігів солі, на 10 пфенігів оцту, на 20 пфенігів перцю й зелені — отже всього 2 марки 8 пфенігів; із цього можна зробити суп на 64 людей, а при теперішній пересічній ціні пашні можна довести витрати до 3 пфенігів на людину». Юстус Лібіх розповідає про гірників Гівденної Америки, що їхня повсякденна робота, — чи не найтяжча праця на земній кулі, — полягає в тому, щоб підіймати на своїх плечах мішки руди вагою 180—200 фунтів із глибини 450 футів і що вони харчуються тільки хлібом та бобами. Вони воліли б харчуватися самим хлібом, але їхні хазяї, з'ясувавши, що при хлібній страві вони не так добре працюють, поводяться з ними як із кіньми й примушують їх їсти боби, бо ця харч потрібніша для зміцнення костей, ніж хліб. У Франції вже 1831 року стався перший голодний бунт робітників — це бунт ткачів у Ліоні. Але найпишніші оргії щодо зниження заробітної платні спровадили капітал за доби Другої імперії, за 70-х роках, коли машинова індустрія в властивому розумінні запанувала у Франції. Підприємці тікали з міст на села, щоб мати там дешевші робочі руки. І вони зайшли в цьому напрямку так далеко, що знаходили жінок, які працювали за одно су, тобто щось за чотири пфеніги на день. Щоправда, такий стан грияв недовго, бо цієї заробітної платні було недосить навіть для суто тваринного існування. В Німеччині капітал уперше створив подібне становище в текстильній промисловості, де заробітна платня, знижена навіть за межі фізіологічного міні-

муму, привела в 40-і роки до голодних бунтів ткачів у Шлезьку та в Богемії. Тепер фізіологічний мінімум заробітної платні тримається ще, як правило, в сільському господарстві в Німеччині, в виробництві одягу, в різних галузях домашньої промисловості, — взагалі скрізь, де професійна спілка не впливає на життєвий рівень робітників.

3

[ПОХОДЖЕННЯ РЕЗЕРВНОЇ АРМІЇ ПРОЛЕТАРІАТУ]

В справі погіршення умов праці та в зниженні життєвого рівня трудящих до тваринно-фізіологічного мінімуму й почали навіть далеко нижче від цього мінімуму, сучасна капіталістична експлуатація подібна до експлуатації в рабовласницькому та кріпацькому господарстві за доби найжахливішого виродження обох останніх форм господарства, тобто за тоД доби, коли ці форми наблизилися до свого занепаду. Але є єдно явище, що цілком належить до капіталістичного способу виробництва й що за раніших часів було зовсім невідоме — це часткове безробіття, отже й голодування трудящих як постійне явище, тобто так звана резервна армія пролетаріату. Капіталістичне виробництво залежить від ринку й мусить пристосовуватися до ринкового попиту. Але цей попит повсякчас міняється й створює по черзі так звані добрі й кепські роки, сезони та місяці. Капітал мусить безнастанно пристосовуватися до цієї зміни кон'юнктури і через це давати роботу то більшому, то меншому числу робітників. Отже капітал мусить для того, щоб у кожний даний момент мати напоготові потрібну кількість робочих рук, навіть і для найнапруженішого ринкового попиту, тримати в резерві поруч із певною кількістю зайнятих робітників чимале число незайнятих, що були б до його послуг. Незайняті робітники не дістають як такі заробітної платні, — адже їхньої робочої сили не купляють, вона лежить, так би мовити, на складі. Неспоживання деякої частини робітничої кляси являє собою отже істотну складову частину закону заробітної платні капіталістичного способу виробництва. Як ці безробітні живуть — до цього капіталові немаєякого діла, але він енергійно відкидає спроби усунути резервну армію, як зазіхання на його власні життєві інтереси. Бліскучий доказ цього дано під час англійської бавовняної кризи 1863 року. Коли раптом через брак американської бавовни англійські прядильні та ткацькі майстерні змушені були припинити своє виробництво і коли щось один мільйон робо-

чої людності позбувся шматка хліба, частина цих безробітних маважилася, щоб уникнути голодної смерті, яка їм загрожувала, переселитися до Австралії. Вони зажадали від англійського парламенту асигнувати їм 2 мільйони фунтів стерлінгів на те, щоб дати змогу емігрувати п'ятдесятьом тисячам безробітних робітників. Але бавовняні фабриканти зняли страшний гвалт із приводу цього пляну робітників. Промисловість не може обходитися без машин, а робітники — це ті самі машини, отже їх завжди треба мати в запасі. «Країна» зазнала б збитків на 4 мільйони фунтів стерлінгів, якби ці голодні безробітні раптом вийшли з Англії. Відповідно таким заявам парламент відмовився створити еміграційний фонд, і безробітних залишили на голодування, щоб вони були як потрібний резерв для капіталу. Другий разючий приклад дають нам французькі капіталісти 1871 року. Коли після перемоги над Комуною, вбивства паризьких робітників за судом і без суду досягли незвичайно великих розмірів і десятки тисяч пролетарів, саме найліпші та найдібніші, краса робітничої кляси, фізично винищували, тоді серед підприємців, почуття помсти яких уже було задоволене, почало помічатися деяке занепокоєння: брак наявних «рук» міг скоро набути хоробливих для капіталу форм; саме в цей час, по закінченні війни, промисловість була напередодні жвавого піднесення. Через це деякі паризькі підприємці звернулися до судів із проханням припинити переслідування комунарів і врятувати таким чином робочі руки від кривавої шаблевої розправи для капіталістичної експлуатації.

Резервна армія виконує для капіталу подвійні функції: вона, поперше, постачає робочу силу в моменти раптового піднесення кон'юнктури, а подруге, через конкуренцію безробітних вона безнастанно тисне на зайнятих робітників, знижуючи їхню заробітну платню до мінімуму.

Маркс розрізняє в резервній армії чотири різні частини, роля яких для капіталу та їхні умови життя є зовсім відмінні. Вища верства резервної армії — це ті промислові робітники, що періодично позбуваються роботи й що є завжди, навіть у професіях, які перебувають у найліпших умовах. Склад цієї верства повсякчас міняється, бо всякий робітник у певні періоди буває безробітним, а в інші має працю; число їх так само дуже коливається, залежно від стану на ринку: воно стає дуже великим під час кризи й дуже зменшується під час доброї кон'юнктури; але ця верства ніколи не зникає і загалом зростає разом із промисловим розвитком. Друга верства — це пролетаріят, що йде з села до міста; він складається з неква-

ліфікованих робітників, які з'являються на ринку з мінімальними вимогами; як чорнороби вони зв'язані з певною професією, але пильно слідкують за всікими можливостями роботи й становлять ніби резервуар для всіх галузів промисловості. Третя категорія — це пролетарі, що стоять на найнижчім щаблі й не мають постійної роботи, а повсякчас шукають то одної, то другої випадкової роботи; у них можна натрапити на найдовший робочий день і на найменшу заробітну платню, через це ця верства є так само корисна й навіть просто незамінна для капіталу, як і інші, вищі категорії резервної армії. Цю верству повсякчас поповнюють надлишні робітники в промисловості та в сільському господарстві, особливо ж вона поповнюється з дрібного ремесла, яке гине, та з тих галузів промисловості, що відмирають. Ця верства становить широку основу для домашньої промисловості й діє взагалі, так би мовити, за лаштунками, за офіційною ареною промислової діяльності. Але ця верства не тільки не виявляє будь-якої тенденції зникати, а, навпаки, росте, як у наслідок чимраз швидкого промислового розвитку в місті та на селі, так і через велике природне розмноження.

Нарешті четверта верства пролетарської резервної армії — це просто жебраки, бідняки, почаси працездатні, які під час доброї кон'юнктури частково дістають роботу в промисловості чи в торгівлі, а під час кризи перші опиняються на вулиці, почаси ж це непрацездатні: старі вже робітники, яких промисловість не може більше використовувати, пролетарські вдови, сироти й діти бідняків, понівеченні, покалічені жертви великої промисловості, гірничої справи тощо і нарешті одвіклі від роботи бродяги й інші. Ця верства безпосередньо зливається з люмпенпролетаріатом — злочинцями та проститутками. «Паверизм, — каже Маркс, — це інвалідний дім активної робітничої армії й баласт промислової резервної армії». Його існування з такою самою немінучістю випливає з наявності резервної армії, як сама резервна армія — з розвитку промисловості. Біднота й люмпенпролетаріят становлять умови існування капіталізму й ростуть разом із ним. Чим більше суспільне багатство, чим більший капітал, що функціонує, та зайнята цим капіталом робітнича маса, тим більше також і наявна верства безробітних — резервна армія. Чим більша резервна армія супротив зайнятих робітників, тим численніша й нижча верства верства бідноти, паверизму, злочинців. Отже разом із капіталом та багатством неминуче зростає й число незайнятих робітників, що не одержують заробітної платні, а через це і верства люмпенпролетаріату — офіційної бідноти. Це, — каже

Маркс,—абсолютний, загальний закон капіталістичного розвитку.

Існування постійної й чимраз більшої верстви безробітних було, як ми вже казали, зовсім невідоме за раніших епох суспільного розвитку. В первісній комуністичній громаді кожний член її працює, звісно, стільки, скільки треба працювати, щоб підтримати існування, почаси через безпосередню потребу в праці, почаси під тиском морального та законодавчого авторитету роду, громади. Але до того ѹ є члени громади дістають усе потрібне для життя. Щоправда, життєвий рівень примітивної комуністичної групи досить низький і простий, життєві вигоди примітивні. Але оскільки є життєві припаси, юні є рівні для всіх, і бідність у сучасному розумінні, як позбавленість індивіда життєвих засобів, що є в суспільства, за тих часів зовсім невідома. Примітивне плем'я іноді, чи навіть часто, голодує, при несприятливому збігу природних умов, але його злидні тоді є злидні всього суспільства як такого; злидні одної частини членів, при достатності засобів до життя в другої частині, є щось зовсім неможливе, бо оскільки суспільство забезпечене життєвими припасами, остильки забезпечене існування кожного члена суспільства зокрема.

За доби східнього й античного рабства ми бачимо те саме. Хоч як би жахливо експлуатували, хоч як би мутили роботою єгипетського державного чи грецького приватного раба, хоч яка була б велика різниця між його нужденним життєвим рівнем та розкошами, в яких жив його хазяїн, проте цей життєвий рівень йому, був забезпечений уже через саме його становище, як раба. Ніхто не давав своєму рабові загинути від злиднів, так само як тепер ніхто не дає загинути своєму коневі чи іншій скотині. Те саме бачимо й за середньовічних стосунків кріпацтва. Система прикріплення селянства до землі в загалі вся твердо встановлена система феудальної залежності, де кожний був паном проти іншого, або слугою якого-небудь пана, чи тим і другим разом,— ця система визначала кожному його певне місце. І хоч яка була б обурлива експлуатація кріпака, проте пан його не мав права прогнати його з земельного участку, тобто позбавити його засобів існування; навпаки, стосунки кріпацтва зобов'язували поміщиків у нещасних випадках, як от, приміром, пожежа; повідь, град тощо, допомогти збіднілому селянинові. Тільки наприкінці середніх віків, разом із занепадом феудалізму та з появою сучасного капіталу, поміщики починають зганяти селян із землі (Bauernlegen). Все ж за середніх віків існування широких трудящих мас загалом було забезпечене. Почаси вже за тих часів, через

численні війни чи індивідуальні втрати майна, створився невеликий контингент бідняків та жебраків. Але вважалося за обов'язок суспільства утримувати цих бідняків. Уже імператор Карл Великий цілком певно наказує в своєму зведенії законів (*Capitulare*): «Щодо же браків, які вештаються по країні, то ми хочемо, щоб кожний із наших васалів годував цих бідняків чи то в даному йому в лен маєтку, чи в межах свого дому, і щоб він не допускав жебракування їх в інших місцях». Пізніше монастирі вважали за свій спеціальний обов'язок давати біднякам притулок, а в разі їхньої працездатності — і роботу. Отже за середніх віків кожний бідний міг сподіватися на прийом у всякому домі. Годування бідних уважалося за обов'язок кожного, і це зовсім не спричинювалося до будь-якого презирства, як це ми бачимо проти сучасного жебрака.

Історія минулих епох знає тільки один випадок, коли велика верстви людности позбулася роботи й шматка хліба. Маємо тут на увазі згадане вже стародавнє римське селянство, яке витиснули з його земельних участків і обернули на пролетаріят, який не знаходив собі ніякої роботи. Таке пролетаризування селян було, правда, логічно неминучим наслідком утворення великих лятифундій та поширення рабовласницького господарства. Але воно було зовсім непотрібне для існування рабовласницького господарства та великого землеволодіння. Навпаки, безробітний римський пролетаріят був самим тільки лихом, новим тягаром для суспільства, і суспільство намагалося всіма можливими способами: періодичними розподілами громадської землі, розподілом харчових присів, регулюванням величезного хлібного довозу та штучним здешевленням пашні — полегшити пролетаріятові його тяжке становище. Кінець-кінцем цей численний пролетаріят так чи так утримувала в стародавньому Римі безпосередньо держава.

Капіталістичне товарове виробництво — це є отже перша в історії людства господарча форма, за якої безробіття й злидні великої, до того чимраз більшої, верстви людности, та безпосередня безнадійна бідність другої, так само чимраз більшої верстви, є не тільки наслідок, а й доконечність, життєвова умова існування цієї форми господарства. Незабезпеченність всієї маси трудящих та хронічні злидні, а почасти прямі злидні певних широких верств уперше стають за нормальне суспільне явище. І буржуазні вчені, що не можуть уявити собі ніякої іншої форми суспільства, крім сучасної, так пройняті свідомістю природної доконечності існування безробітних та людей без шматка хліба, що вони пояснюють її наче якийсь встановлений від самого бога природний закон. Англієць

Малтус збудував на цій основі на початку XIX століття свою знамениту теорію перенаселення, за якою злідні походять від того, що людство має погану звичку швидше збільшувати число своїх дітей, ніж свої засоби існування.

Справді ж, як ми вже бачили, ми маємо тут діло не з чим іншим, як із простими наслідками товарового виробництва та товарового обміну. Ці закони товарового суспільства, що формально ґрунтуються на якнайповнішій рівності та волі, зовсім механічно, без ніякого втручання законодавства чи будь-якої сторонньої сили, приводять із залізною доконечністю до такої гострої соціальної нерівності, яка була зовсім невідома протягом усіх передніших господарських епох, коли господарство було збудоване на прямому пануванні одної людини над другою. Уперше прямий голод стає тим бичем, що день-у-день б'є по робітничих масах. І це теж об'являють за закон природи. Англіканський піп Тавнсенд (Townsend) уже 1786 року писав: «Очевидно, закон природи такий, що бідні до певної міри не передбачливі (*improvident*), бо в суспільстві повсякчас є люди для виконання найгрубіших, найбрудніших і найганебніших функцій. Сума людського щастя через це сильно збільшується, кращі люди звільняються від тягару й можуть безборонно віддаватися своєму вищому покликанню. Закон про бідних має тенденцію зруйнувати гармонію й красу, симетрію та лад цієї системи, що її створили в світі бог та природа»¹⁾.

Ці «делікатні люди», що живуть коштом інших, дивилися, правда, вже на всякий суспільний лад, що забезпечував їм радощі життя в ролі експлуататорів, як на заснований на законах природи та визначений від самого господа бога. Найрозумініші люди не уникають цієї історичної помилки. Наприклад, за кілька тисячоліть до англійського попа великий грецький мислитель Арістотель писав: «Сама природа створила рабство. Тварини поділяються на самців та самиць, самець — це досконаліша тварина, і він через це панує, самиця менше досконала, і вона тому кориться. Так само в людському роді є особи, які на стільки само стоять нижче від інших, на скільки тіло стоїть нижче від душі, або тварина нижче від людини; це істоти, придатні тільки для фізичної праці й нездатні зробити щонебудь важливіше. Ці особи сама природа призначила для рабства, бо для них не може бути нічого ліпшого, як коритися іншим... Хіба кінець-кінцем між рабом та твариною така велика різниця? Праця їхня подібна, вони корисні нам тільки своїм гілом. Нам доводиться зробити звідціль висновок, що природа

¹⁾ „Adissertation on the Poor Laws. цитов. в „Капіталі“, т. 1“.

створила певних людей для волі, інших для рабства і що через це рабство корисне й справедливе». У «природи», на яку таким чином покладається всю відповідальність за всі види експлуатації, у всякім разі з часом мусів дуже зіпсуватися смак. Бо коли ще мало будь-яку рацію принизити великі народні маси до ганебного рабства, щоб на їхніх спинах дати розвинутися вільному народові філософів та геніїв, подібних до Арістотеля, то приниження мільйонів теперішніх пролетарів, щоб вигодовувати звичайнісіньких фабрикантів та жирних попів, є вже далеко менш доцільне.

4

[ПАЙКА РОБІТНИКА В СУСПІЛЬНОМУ ПРОДУКТІ
(ВІДНОСНА ЗАРОБІТНА ПЛАТНЯ)]

Ми дослідили досі питання про те, який життєвий рівень забезпечує капіталістичне товарове господарство робітничій класі та різним верствам її. Але тим часом ми ще не знаємо нічого певного про залежність між цим життєвим рівнем робітників та суспільним багатством загалом. Робітники, наприклад, можуть мати більше харчі, більше життєвих припасів, ліпшу одежду, ніж раніше, але коли за той самий час багатство інших класів виросло ще більше, то пайка робітника в суспільному продукті зменшилася. Отже життєвий рівень робітників сам собою може абсолютно підвищитися, тоді як їхня пайка в суспільному продукті проти інших класів може знизитися. Ми можемо проте судити правильно про життєвий рівень людини чи цілої класи тільки тоді, коли ми порівняємо їх з умовами життя цілої даної епохи та інших класів того самого суспільства. Князь якогонебудь первісного, напівдикого чи варварського племени в Африці має рівень життя нижчий, тобто він живе в простішому житлі, одягається гірше, єсть грубішу страву, ніж середній німецький фабричний робітник. Проте цей князь живе проти життєвих засобів та вимог, які ставить його плем'я до життя. «по-княжому», тоді як фабричний робітник у Німеччині проти розкошів багатої буржуазії та потреб сучасної культурної людини живе досить нужденно. Отже для того, щоб визначити становище робітника в сучасному суспільстві, треба дослідити не тільки його абсолютну заробітну платню, тобто величину цієї заробітної платні самої по собі, а конче треба з'ясувати її відносну заробітну платню, тобто ту пайку, що її становить заробітна платня робітника в цілому продукті його праці. В одному з раніше наведених у нас прикладів ми припустили,

що робітник при одинадцятигодинному робітничому дні мусить протягом перших шести годин відробляти свою заробітну платню, тобто конче потрібні йому життєві припаси; а протягом решти п'яти годин він працює задурно на капіталіста, створюючи додаткову вартість. У цьому прикладі ми припустили таким чином, що виробляння життєвих припасів для робітника коштує шість годин праці. Ми бачили так само, що капіталіст усіх сил докладає, щоб знизити життєвий рівень робітника й таким чином збільшити пайку неоплаченої праці — додаткову вартість. Припустімо тепер, що життєвий рівень робітника не рівняється, тобто, що він має змогу добувати собі повсякчас ту саму кількість харчі, одежі, білизни, меблів тощо. Отже припустімо, що абсолютна заробітна платня не зменшується. Коли проте виробництво всіх цих життєвих припасів, завдяки розвиткові виробництва, стало дешевше й тепер потребує, наприклад, менше часу, то робітникові треба буде тепер менше часу, щоб відробити свою заробітну платню. Припустімо далі, що кількість харчів, одежі, меблів тощо, яких потребує щодня робітник, виробляється не за шість годин праці, а тільки за п'ять. Тоді робітник при своєму одинадцятигодинному робочому дні працюватиме, щоб покрити свою заробітну платню, не шість, а всього тільки п'ять годин, і таким чином лишається ще цілих шість годин для неоплаченої праці, для створення капіталістові додаткової вартості. Пайка робітника в продукті його праці зменшилася на шосту частину, а пайка капіталіста збільшилася на п'яту частину. Абсолютна ж заробітна платня при цьому зовсім не зменшилася. Може навіть статися так, що життєвий рівень робітників вищає, тобто абсолютна заробітна платня зростає, приміром, на 10%, і до того не тільки грошова заробітна платня, а й реальні життєві припаси, які він може за неї купити. Але коли протягом цього самого часу чи безпосередньо після цвого продуктивність праці зросла на 15%, тоді пайка робітника в продукті його праці, тобто відносна заробітна платня в дійсності зменшилася, дарма що абсолютна заробітна платня зросла. Отже пайка робітника в продукті його праці залежить від продуктивності цієї праці. Що менше треба затратити праці на виробництво конче потрібних для нього життєвих припасів, то меншає його відносна заробітна платня. Коли сорочки, які носить робітник, а також чоботи, шапки тощо, завдяки прогресові виробництва виробляється з меншою витратою праці, ніж раніше, то робітник дістає тепер меншу пайку суспільного багатства, сукупної суспільної праці ніж раніше, хоч він навіть на свою заробітну платню може купити переднішу кількість сорочок, чобіт та шапок. Але щоденне споживання робітника

обіймає, правда в невеличкій кількості, різні продукти та сировину. Адже не тільки здешевлення виробництва сорочок може здешевити життя робітників, а такий самий вплив може спровоцирувати й зміна в виробництві бавовни, з якої виробляють сорочки, а також зміна в виробництві швацьких машин та в прядильній промисловості, що постачає пряжу на білизняні тканини. Так само потрібні робітникам і харчові продукти здешевлюються не тільки завдяки прогресові в випіканні хліба, а й завдяки успіхам американського сільського господарства, що масами постачає пашню; такий самий вплив на здешевлення харчів робітника може спровоцирувати й розвиток залізничного та пароплавного транспорту, що приставляє пашню з Америки до Європи, тощо. Отже всякий поступ у промисловості, всяке збільшення видатності людської праці спричиняється до того, що утримання робітника коштує дедалі менше праці. Робітник таким чином уживає чимраз меншої частини свого робочого дня на відтворення своєї заробітної платні, а дедалі більша стає та частина, протягом якої він дає неоплачену працю, створює додаткову вартість для капіталіста.

Але безнастанний, безупинний поступ техніки є доконечність, життєва умова для капіталістів. Конкуренція між окремими підприємцями спонукає кожного з них виробляти свої товари якнайдешевше, тобто з найменшою витратою людської праці. І коли будь-який капіталіст заводить у себе на фабриці нові, поліпшенні способи роботи, то та ж таки конкуренція примушує всіх інших підприємців тої самої галузі теж поліпшувати свою техніку для того, щоб не зазнати поразки на полі бою, тобто не бути витисненим із товарового ринку. Назовні це виявляється цілком ясно в загальному розповсюдженні машинового виробництва, замість переднього ручного, а також у чимраз швидшим темпі запровадження нових, поліпшених машин, замість старих. Технічні винаходи в усіх галузях виробництва стали в наш час цілком звичайним явищем. Технічні перевороти через це в цілій промисловості як у виробництві в вузькому розумінні, так і в транспортних засобах, стали повсякчасним явищем, життєвим законом капіталістичного товарового виробництва. І всякий поступ продуктивності праці позначається зменшенням тієї кількості праці, яка потрібна для утримання самого робітника. Інакше казавши, капіталістичне виробництво не може ступити кроку вперед без того, щоб не зменшувати пайки робітника в суспільному продукті. З кожним новим технічним винаходом, із кожним поліпшенням машин, із кожним новим застосуванням пари чи електрики в виробництві та транспорті пайка робітника в суспільному продукті стає мен-

шою, а пайка капіталіста росте. Відносна заробітна плата не-стримно, безнастанно знижується, а додаткова вартість, тобто неоплачене, вичавлене з робітника багатство капіталіста так само нестримно й безнастанно чимраз більше росте.

Тут перед нами також разюча різниця між капіталістичним товаровим виробництвом і всіма переднішими суспільними формами господарства. В первісному комуністичному суспільстві, як ми знаємо, продукт праці безпосередньо після виробництва поділяється між усіма трудящими, тобто між усіма членами громади, бо нетрудящих майже зовсім нема. За стосунків кріпацтва вирішальний момент є не рівність, а експлуатація трудящих нетрудящих. Але при цьому визначається не пайка грудящого селянина-кріпака в продукті його праці, а, навпаки, точно встановлюється пайку експлуататора, феодального поміщика в вигляді певної панщини чи чиншу, якого він може вимагати від селянина. Те, що поверх цього залишається селянинові як у робочі часі, так і в продукті його праці, це є його пайка, отже за нормальних умов до епохи крайнього виродження кріпацтва в селянина є змога через напруження своєї робочої сили збільшити свою пайку. Щоправда, ця пайка селянина безнастанно меншає, через збільшення вимог щодо панщини та чиншу від шляхти й духівництва. Проте ми тут маємо діло хоч би з довільними, але в усякому разі з певними видимими нормами, які визначають самі люди, — хай ці люди будуть потвори, — і ці норми цілком певним, ясним способом визначають як пайку кріпака-селянина, так і пайку його феодального експлуататора. Через це середньовічний кріпак-селянин зараз же й дуже явно помічає та почуває, коли на нього покладають більший тягар і коли його власна пайка меншає. Тим то боротьба проти такого зменшення пайки селянина можлива й гам, де зовнішні умови цьому сприяють; ця боротьба вибухає, як одверта боротьба експлуатованого селянина проти зменшення його пайки в продукті його власної праці. За певних умов ця боротьба приводить до успіху: воля міської буржуазії виникла саме таким чином, що колишні кріпаки-ремісники поволі звільнілися від різних повинностів, усіх цих прав на вигон, на ліпшу штуку худоби та на ліпший шматок полотна й усіх інших феодальних способів поневолення, а потім здобули собі решту — політичні права — вже в одвертій боротьбі.

За системи найманої праці не існує ніяких законодавчих постанов чи норм звичайового права, або хоч би якихнебудь цілком довільних правил щодо пайки робітника в продукті його праці. Цю пайку визначає даний ступень продуктивності праці, рівень техніки; не якась сваволя експлуататора, а саме

розвиток техніки безнастянно й без жалю зменшує пайку робітника. Тут перед нами цілком невидима сила, просто механічний наслідок конкуренції товарового виробництва, що вириває в робітника чимраз більшу пайку його продукту й залишає йому чимраз меншу, — сила, що діє тихо й непомітно за спиною робітників й що проти неї через це боротьба зовсім неможлива. Можна ще констатувати особисту роль експлуататора там, де справа йде про абсолютну заробітну платню, тобто про реальний життєвий рівень. Зменшення заробітної платні, що веде до зниження реального життєвого рівня робітників, це є явний замах капіталістів на робітників, і там, де існують професійні спілки, такий замах звичайно спричинюється до одвертої боротьби, а в кращому разі щастить і відбити його. Навпаки, зниження відносної заробітної платні відбувається ніби без ніякої особистої участі капіталістів, і проти такого зниження в межах системи найманої праці, тобто на ґрунті товарового виробництва, в робітника нема ніякої змоги боротися й захищати себе. Проти технічного поступу в виробництві, проти винаходів, запровадження машин, проти пари й електрики, проти поліпшення засобів транспорту — робітники не можуть боротися. Вплив усіх цих поліпшень у виробництві на відносну заробітну платню робітників виявляється цілком механічно, в наслідок товарового виробництва та товарового характеру робочої сили. Через те наймогутніші професійні спілки цілком безсилі проти тієї тенденції відносної заробітної платні знижуватися. Боротьба проти зниження відносної заробітної платні означає через те боротьбу проти товарового характеру робочої сили, тобто проти цілого капіталістичного способу виробництва. Боротьба проти зниження відносної заробітної платні є через це вже не боротьба на ґрунті товарового господарства, а революційний напад на саме існування цього господарства, скерований до того, щоб повалити його; це й є пролетарський соціалістичний рух.

Звідціль симпатія кляси капіталістів до професійних спілок, які спочатку так люто переслідували, — симпатії, що виявилися після того, як почалася соціалістична боротьба, і що виявляються остильки, оскільки можна протиставити професійні спілки соціалізму. У Франції вся боротьба робітничої кляси за право коаліцій аж до 70-х років була зовсім марна, і проти професійних спілок уживали драконівських способів переслідування. Незабаром проте, після того, як повстання Комуні нагнало на всю буржуазію великого жаху перед червоною примирою, почався раптовий гострий поворот громадської думки. Ляйб-орган президента Гамбетти «République Française» і вся

владуща партія «ситих республіканців» починають сприяти ідеям професійного руху й навіть пропагандувати їх. На початку XIX століття англійським робітникам називали як приклад повздерливих німецьких робітників. Тепер, навпаки, німецькому робітникові показують як приклад, гідний наслідування, англійського робітника, і до того не скромного, а «ненажерливого» тред-юнійоніста, що поїдає біфштекси. З цього видно, оскільки правильно, що навіть найжорстокіша боротьба за підвищення абсолютної заробітної платні з погляду буржуазії є нікчемна дрібниця проти замаху на найбільшу святу — на механічний закон капіталізму, що полягає в повсякчаснім зниженні відносної заробітної платні.

5

[ЗАКОН ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТНІ ТА РОБІТНИЧІ ОРГАНІЗАЦІЇ]

Лише об'єднавши всі викладені вище наслідки стосунків найманої праці, ми зможемо собі скласти уявлення про капіталістичний закон заробітної платні, що визначає матеріальні умови життя робітників. Отже насамперед треба відрізняти абсолютну заробітну платню од відносної. Абсолютна заробітна платня знову ж виступає перед нами в подвійній формі, — поперше, як певна грошова сума, тобто як номінальна заробітна платня, і подруге, як певна кількість засобів існування, що їх робітник може набути на ці гроші, тобто як реальна заробітна платня. Грошова заробітна платня робітників може залишатися незмінною чи навіть може збільшуватись, а життєвий рівень, тобто реальна заробітна платня, може разом із цим знижуватися. Реальна ж заробітна платня виявляє безнастанну тенденцію знижуватися аж до абсолютноного фізіологічного мінімуму, інакше казавши, наявна є постійна тенденція капіталу оплачувати робочу силу нижче від її вартості. Деяку противагу цій тенденції капіталу створюють тільки робітничі організації. Головна функція професійних спілок полягає в тому, що вони через підвищення рівня потреб робітників, через моральне піднесення їх замість фізичного мінімуму існування створюють деякий культурний суспільний мінімум, тобто деякий культурний рівень життя, що нижче від нього заробітна платня не може виходити, не спричинюючи зараз же боротьби, страйку, одесії. Велика економічна роль соціаль-демократії полягає в тому, що вона духовним та політичним збудженням широких політичних мас підносить їхній культурний рівень, а через це й їхні економічні потреби. Через те, наприклад, що передплата

газети, купівля брошуру стає за повсякденну звичку робітника, його економічний рівень життя, отже й заробітна платня, вищає. Вплив соціаль-демократії в цьому напрямку має подвійне значення, оскільки професійні спілки даної країни складають одверту спілку з соціаль-демократією, бо слідом за цим і буржуазні верстви через свою ворожість до соціаль-демократії так само переходят до утворення конкурентних професійних спілок, які знову ж справляють виховний вплив на ще ширші верстви пролетаріату, організуючи їх та підносячи їхній культурний рівень. Наприклад, ми бачимо, що в Німеччині, крім вільних професійних спілок, які перебувають у спілці з соціаль-демократією, існують ще численні християнські, католицькі та ліберальні професійні спілки. Так само й у Франції для боротьби з соціалістичними спілками засновано так звані жовті професійні спілки. В Росії найяскравіші вибухи сучасного революційного страйкового руху походили від «жовтих», служчяних до закону, професійних організацій. Навпаки, в Англії, де професійні спілки далекі від соціалізму, буржуазія не прагне до того, щоб ширити серед пролетаріату ідею коаліції.

Професійна спілка відограє таким чином незамінну органічну роль в сучасній системі найманої праці. Тільки завдяки професійній організації робітників робоча сила як товар дістаеть змогу продаватися по своїй вартості. Закону капіталістичного говарового обміну щодо робочої сили не усувається, як це гадав хибно Ляссаль, завдяки професійним спілкам, а, навпаки, вони тільки й здійснюються завдяки цим організаціям. Систематична купівля робочої сили за безцінь, як до цього повсякчас прагне капіталіст, заміняється завдяки впливу професійних спілок купівлею за ціну, що більш чи менш наближається до дійсної.

Такі свої функції професійні спілки виконують проте під тиском механічних законів капіталістичного виробництва, тобто, поперше, під тиском постійної резервоної армії безробітних і, подруге, під тиском безнастанних змін господарчої кон'юнктури. Обидва ці закони становлять для діяльності професійних спілок непереборні рамки. Повсякчасна зміна промислової кон'юнктури спонукує професійні спілки при всякому зниженні кон'юнктури боронити свої старі здобутки від нових нападів капіталу, а під час піднесення кон'юнктури безупинною боротьбою підносити знижену заробітну платню до рівня, що більше відповідає сприятливому станові справ. Професійні спілки таким чином повсякчас перебувають у стані оборони. Але промислова резервна армія безробітних обмежує діяльність професійних спілок, так би мовити, з погляду просторового: орга-

нізація професійних спілок та її вплив поширюється тільки на вищі верстви промислових робітників, що перебувають у ліпшому стані й що серед них безробіття є тільки періодичне, а за Марксовим висловом, «біжуче» явище. Навпаки, верстви некваліфікованих сільських пролетарів, що стоять нижче від них і повсякчас пливуть із села до міста, а також усі представники напівагарніх сезонних професій, як от робітники цегелень, грабарі тощо, вже через просторові й часові умови їхньої роботи, а також через особливості цієї соціальної верстви далеко менше піддаються професійній організації. Нарешті широкі нижчі верстви резервої армії — безробітні з нерегулярними зайняттями, робітники домашньої промисловості, далі випадково зайняті бідняки — зовсім вислизують від організації. Загалом, чим більші злидні й скрута в будь-якій пролетарській верстві, тим є менша змога професійного впливу на них. Професійний рух через це поширюється дуже мало вглиб пролетаріату, зате дуже росте вшир. Інакше казавши, коли професійні спілки об'ймають хоч би тільки одну частину вищої верстви пролетаріату, то їхній вплив поширюється на всю цю верству, бо їхні здобутки йдуть на користь усій масі зайнятих у даній професії робітників. Через це професійний рух сприяє прискореній диференціації всередині пролетарських мас, бо він підносить із злиднів вищі, найздібніші до організації передові верстви промислових робітників, об'єднує й консолідує їх. Через те віддалення між вищими й нижчими верствами робітничої класи стає чимраз більше. Але в жодній країні воно не є таке велике, як в Англії, де нема додаткового культурного впливу соціаль-демократії на нижчі, менше здатні до професійної організації верстви, як це ми бачимо, наприклад, у Німеччині.

6

[ТАК ЗВАНИЙ «ЗАЛІЗНИЙ ЗАКОН ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТНІ»]

Малюючи капіталістичні наймані системи, була б велика помилка брати на увагу тільки дійсно виплачувану заробітну платню зайнятих промислових робітників, як це здебільшого стало несвідомо за звичку й у самих робітників із легкої руки буржуазії та її найманіх писак. Уся резервна армія безробітних, починаючи від випадково незайнятих кваліфікованих робітників і аж до найнужденніших бідняків та офіційних павперів, входить в означення стосунків найманої праці як рівноправний чинник. Нижчі верстви частково чи зовсім незайнятих робітників, бідняків та інших груп, викинутих із надр суспіль-

ства — це зовсім не покидьки, яких не можна залічувати до офіційного суспільства, як це умисне малює буржуазія; навпаки, всі ці верстви, через посередні ланки резервної армії, об'єднані внутрішнім живим зв'язком із найвищими верствами промислового пролетаріату, що перебуває в найлішому стані. Цей внутрішній зв'язок виявляється числами в тому, що кожного разу в моменти кепської конъюнктури нижчі верстви резервної армії раптом зростають, щоб потім, під час піднесення конъюнктури, майже зовсім зникнути; це видно так само з відносного зменшення числа тих робітників, які вдаються до суспільної доброчинності, разом із розвитком клясової боротьби, а разом із цим і з розвитком почуття власної гідності в пролетарських масах. І нарешті кожний промисловий робітник, що став інвалідом на роботі чи що його спіткало лиходійти шістдесятирічного віку, має 50 шансів проти 100 спуститися на саме дно, до найнижчої верстви гірких бідняків люмпенпролетарів. Отже життєвий рівень найнижчих верств пролетаріату визначається тими самими законами капіталістичного виробництва, які тягнуть його то вниз, то вверх, і пролетаріят тільки разом із широкою верствою сільських робітників, а також із резервною армією безробітних, — одні слово, тільки як сукупність усіх верств, починаючи від найвищих і кінчаючи найнижчими, становить деяку органічну цілість, суспільну клясу; і тільки дослідження злиднів та пригніченості різних верств цієї кляси дає нам змогу правильно уявити капіталістичний закон заробітної платні загалом. І нарешті ми розуміємо тільки половину цього закону заробітної платні, коли досліджуємо самий тільки рух абсолютної заробітної платні. Закон механічного зниження відносної заробітної платні, залежно від розвитку продуктивності праці, тільки й дає змогу зрозуміти капіталістичний закон заробітної платні у всьому його дійсному значенні.

Ще в XVIII столітті французькі й англійські засновники буржуазної політичної економії зауважили, що заробітна платня робітників загалом має тенденцію спинитися на мінімальному рівні конче потрібних для життя засобів існування. Але вони пояснили механізм, що регулює цей мінімум заробітної платні, дуже своєрідно: коливаннями в подачі праці. Коли робітники одержують більшу заробітну платню, ніж це абсолютно потрібне для життя, — пояснювали ці вчені, — тоді вони частіше одружуються й родять більше число дітей. Через це ринок праці так переповнюється, що подача далеко перевищує попит на них від капіталу. Тоді капітал, користуючись із більшої конкуренції серед робітників, дуже знижує заробітну платню.

Якже заробітної платні не стає навіть, щоб підтримати життя, тоді робітничі маси вимирають, їхні лави рідшають, аж поки їх не залишиться рівно стільки, скільки їх потребує капітал, і заробітна платня таким чином знов підноситься. Через таке коливання між надмірним розмноженням та так само надмірною смертністю серед робітничої кляси, заробітна платня завжди повертається до мінімуму конче потрібних для життя засобів існування. Цю економічну теорію, що панувала аж до 60-х років, сприйняв і Ляссаль, назвавши її «залізним невблаганим законом»...

Тепер, після того, як капіталістичне виробництво досягло свого повного розвитку, негативні сторони цієї теорії виявляються дуже ясно. Адже велика промисловість, при надто швидкім темпі господарчого життя й конкуренції, не може чекати зі зниженням заробітної платні до тої пори, поки робітники, через свій надлишок, не почнуть надто часто одружуватися й родити надто багато дітей, що знову ж мають вирости й з'явитися на ринку праці для того, щоб створити потрібне для капіталіста переповнення. Рух заробітної платні, відповідно темпові самого промислового життя, зовсім не відбувається з повільністю коливання маятника, де кожне коливання триває ціле покоління, тобто 25 років. Навпаки, заробітна платня ввесь час перебуває в безнастанному рухові коливання, через це ні робітнича кляса не має змоги пристосувати своє розмноження до рівня заробітної платні, ні промисловість не може зі своїм попитом чекати, поки відповідно збільшиться через розмноження число робітників. Крім того, ринок праці в своїх розмірах взагалі визначається не природним розмноженням робітників, а безнастанним припливом свіжих верств, що пролетаризуються й приходять із села, з ремесла та дрібної промисловості, а також припливом жінок та дітей пролетаріату. Пере повнення ринку праці в формі існування резервної армії являє собою повсякчасне явище й життєву умову сучасної промисловості. Отже для визначення рівня заробітної платні має важу не зміна в подачі робочої сили, не рух у межах самої робітничої кляси, а зміна в попиті від капіталу, рух його, капіталу. Робоча сила як товар, що його завжди є досить, завжди є в запасі, оплачується лішче чи гірше, залежно від того, чи вигідно капіталові під час високої конъюнктури дуже вбирати в себе робочу силу, а чи, під час похмілля кризи, знов викидати його масами на вулицю.

Отже закон заробітної платні має зовсім інший механізм, ніж це припускає буржуазна політична економія чи Ляссаль. Реальний же наслідок, тобто фактичні стосунки між найманою

працею й капіталом, у дійсності є ще гірші, ніж при старому припущення. Капіталістичний закон заробітної платні — це не «залізний» закон, а цей закон і є невблаганніший і жорстокіший, бо він є «еластичний» закон, що намагається звести заробітну платню найнятих робітників до мінімуму їхніх засобів існування, до такої міри, що величезні верстви безробітних перебувають між життям і смертю.

Встановлення «залізного закону заробітної платні», з його збудним революціонізаційним характером можливе було тільки за молодих літ буржуазної політичної економії. З того часу, як Ляссаль зробив цей закон віссю всієї своєї агітації в Німеччині, наукові льокаї буржуазії поспішили відмовитися від «залізного закону заробітної платні» й об'явили його за злочинну облуду. Ціла зграя найвульгарніших найманіх агентів підприємців, як от Фавхер, Шульце-Деліч, Макс Вірт, вирушили в хрестовий похід проти Ляссалля та «залізного закону заробітної платні», ганьблячи цим без ніякого сорому своїх власних попередників, як от Адам Сміт, Рікардо та інші великі творці буржуазної політичної економії. З того часу, як Маркс 1867 року констатував і роз'яснив еластичний закон заробітної платні капіталістичного виробництва, тісно зв'язаний із наявністю промислової резервної армії, буржуазні економісти остаточно замовкли. В наш час офіційна буржуазна професорська наука зовсім не має ніякого закону заробітної платні, вона воліє обминати цю слизьку тему й лепетати без ніякого зв'язку про сумність безробіття та про користь поміркованих і скромних професійних спілок.

Та сама історія повторюється й щодо другої головної проблеми політичної економії: як утворюється, звідкіль походить зиск капіталіста. Першу наукову відповідь як щодо пайки робітника, так і щодо пайки капіталіста в суспільному багатстві дають уже засновники політичної економії в XVIII столітті. Найяснішої форми надав цій теорії Давід Рікардо, який цілком ясно й логічно пояснив зиск капіталіста, як неоплачену працю пролетаря.

[ПЕРВІСНЕ НАГРОМАДЖЕННЯ КАПІТАЛУ І ПОХОДЖЕННЯ ПРОЛЕТАРІЯТУ]

При своєму розглядові закону заробітної платні ми почали з купівлі-продажу товару — робочої сили. Але така купівля-продаж означає вже наявність найманого пролетаря, позбавленого засобів виробництва, та капіталіста, що має ці засоби, і до

того в достатній кількості, щоб заснувати сучасне підприємство. Звідкіль же обидва вони з'явилися на товаровому ринку? В своєму переднішому викладі ми мали на увазі тільки товаро-виробників, тобто людей, у яких є власні засоби виробництва й які самі виробляють і сами обмінюються товарами. Яким же чином при обміні рівними товаровими вартостями може з'явитися на одному боці капітал, а на другому — цілковита відсутність будь-яких засобів існування? Ми вже бачили, що купівля товару — робочої сили, навіть по її повній вартості, приводить при споживанні цього товару до створення неоплаченої праці чи додаткової вартости, тобто капіталу. Звісно, утворення капіталу й нерівності стає нам ясним, коли ми розглядаємо найману працю з усіма її наслідками. Але ж це означає існування вже капіталу й пролетаріату, отже треба поставити питання таким чином: звідкіль і як виники перші пролетарі та перші капіталісти, яким чином стався перший стрибок від простого товарового виробництва до капіталістичного виробництва? Інакше казавши, наше питання означає: яким чином стався переход від дрібного середньовічного ремесла до сучасного капіталізму?

Щодо походження сучасного пролетаріату, то деякі дані дає нам історія розкладу феодалізму. Для того, щоб трудяща людина могла з'явитися на ринку як найманий робітник, вона повинна була дістати спочатку особисту волю. Отже за першу умову було звільнення від кріпацької залежності та від цехової регламентації. Але вона так само мусіла позбутися й усіх засобів виробництва: це здійснено масовим згнанням селянства з землі (*Bauernlegen*), що на початку нових часів призвело до утворення великих маєтків землевласницької шляхти. Селян тисячами просто згнанали з землі, що належала їм протягом цілих століть, а селянську громадську землю прямо прилучали до панської землі. Англійська шляхта, наприклад, зробила цю операцію за тих часів, коли завдяки розвитку торгівлі та розквітові фландрської вовняної мануфактури розведення овець для вовняної промисловості стало за дуже вигідне зайняття. Для того, щоб обернути рільну землю на пасовиська для овець, селян просто виганяли з їхніх дворів. Таке виганяння (*Bauernplegen*) тривало в Англії з XV до XIX століття. Наприклад, іще 1814—20 рр. у маєтках графині Сесерленд вигнано з їхніх дворів не менше, як 15.000 селян, до того їхні села спалено, а поля обернено на пасовиська, на яких згодом замість селян утримували 131.000 баранів. Брошуря Вольфа «Шлезький міль-ярд» дає нам уявлення про те, якого успіху в справі насильної фабрикації «вільних» пролетарів із поставлених поза законом

селян дійшла в Німеччині особливо прусська шляхта. Позбавленим усяких засобів існування, вільним, як пташки, селянам, лишилася тільки воля голодувати або, при всій їхній волі, продаватися за голодну жебрацьку платню¹⁾.

¹⁾ [Реформація (стор. 293 й далі). Утворення психологічного типу сучасного раба з переслідуваного жебрака) стор. 350].

VII. ТЕНДЕНЦІЇ КАПІТАЛІСТИЧНОГО ГОСПОДАРСТВА

Ми бачили, як у наслідок повільного розкладу всіх суспільних форм, що ґрунтувалися на певній пляновій організації суспільства — первісного комуністичного суспільства, рабовласницького господарства, середньовічного кріпацтва — з'являється нарешті товарове виробництво. Ми далі бачили, як із простого товарового господарства, тобто з ремесничого міського виробництва наприкінці середніх віків цілком механічно, тобто без ніякої участі волі й свідомості людини, виростає сучасне капіталістичне господарство. Спочатку ми поставили собі питання: як можливе капіталістичне господарство. Це є основна проблема політичної економії як науки. І наука дає нам на це питання щонайдокладнішу відповідь. Наука показує нам, що капіталістичне господарство, дарма що воно з огляду на повну відсутність будь-якого пляну, а також з огляду на відсутність будь-якої свідомої організації з першого погляду є ніби щось цілком неможливе, нерозв'язна загадка, — все ж може існувати як якась цілість. А саме:

1. Завдяки товаровому обмінові й грошовому господарству, через які капіталістичне господарство з'явує всіх окремих виробників, так само як і найдальші краї земної кулі й таким чином доходить поділу праці в світовому маштабі.

2. Завдяки вільній конкуренції, що забезпечує розвиток техніки й разом із тим безнастанно обертає дрібних виробників на пролетарів, через що капітал повсякчас має до своїх послуг товар — робочу силу.

3. Завдяки капіталістичному законові заробітної платні, що, з одного боку, цілком механічно дбає за те, щоб наймані робітники ніколи не піднеслися понад пролетарський стан і не уникали праці під командою капіталу, а, з другого боку, призводить до того, що дедалі більша кількість неоплаченої праці перетворюється на капітал, і таким

чином створюється чимраз більше нагромадження та розвиток засобів виробництва.

4. Завдяки промисловій резервній армії, що дає капіталістичному виробництву можливість якого завгодно поширення й пристосування до потреб суспільства.

5. Завдяки з рівнянню норми зиску, що до неї спричинюється безнастанний рух капіталу з одної галузі виробництва до другої й таким чином регулює рівновагу в галузі поділу праці¹⁾, і нарешті /

6. Завдяки коливанням цін та кризам, які почали повсякдень, почали періодично, приводять до певного пристосування сліпого й хаотичного виробництва до потреб суспільства.

Таким чином через механічне діяння викладених економічних законів, що виникли цілком самостійно, без ніякого свідомого втручання суспільства, стає можливе само капіталістичне господарство. Інакше казавши, не вважаючи на відсутність будь-якого організованого економічного зв'язку між окремими виробниками, не вважаючи на повну відсутність будь-якого пляну господарчої діяльності людей — не вважаючи на все це, відбувається кругообіг суспільного виробництва й споживання, чималі маси членів суспільства змушені до праці, потреби суспільства, добре чи кепсько, задовольняються й економічний поступ, тобто розвиток продуктивності людської праці, ця основа всього поступу культурного, забезпечується.

Але ці умови є основні передумови існування всякого людського суспільства, і до тої пори, поки історично виникла форма господарства задовольняє ці умови, вона знову ж може існувати й є історично доконечна.

Але суспільні стосунки не є якісь задубілі, нерухливі форми. Ми вже бачили, що ці стосунки згодом не раз мінялися, що вони підлягають вічній зміні, в якій і виявляється кінець-кінцем самий розвиток поступу людської культури. Слідом за довгими тисячоліттями існування первісного комуністичного господарства, що привело людське суспільство від перших початків напівваринного існування до високого рівня розвитку культури, довело це суспільство до створення мови й релігії, привело його нарешті до скотарства й рільництва, до осілого способу життя та до збудування сіл, — за цими довгими тисячоліттями йде повільний розклад первісного комунізму та розвиток античного рабства, що знову ж несе з собою чималі нові успіхи в суспіль-

¹⁾ Розділ, де трактується за ці проблеми, в рукописі не знайшлося
Прим. ред.

нім житті, щоб згодом так само загинути разом з античним світом. Із комуністичного суспільства германців у Середній Європі виростає на руїнах античного світу нова господарча форма — панщинне господарство, на якому ґрунтуються середньовічний феодалізм.

Але розвиток не спиняє й далі свого безнастального ходу в надрах середньовічного феодального суспільства по містах з'являються зародки зовсім нових господарчих та суспільних форм, створюється цехове ремесло, товарове виробництво й регулярна торгівля, що кінець-кінцем розкладають феодальне кріпацьке суспільство; воно занепадає, щоб дати місце капіталістичному виробництву, яке виростає з ремесничого товарового виробництва, завдяки розвитку світової торгівлі, відкриттю Америки й морського шляху до Індії.

Капіталістичний спосіб виробництва знову ж уже з самого початку, коли розглядати його з погляду історичного поступу, не є щось незмінне, що існуватиме за всіх часів; і цей спосіб виробництва є так само тільки переходова фаза, тільки один щабель у безконечній драбині культурного розвитку людства, — так само як і кожна передніша суспільна форма. І розвиток капіталізму в дійсності, коли придивитися до нього ближче, веде його до власної загибелі й розчищає шлях новому розвитку людства. Коли ми досі досліджували ті зв'язки між явищами, які уможливлювали існування капіталістичного господарства, то тепер настав час ознайомитися з тими умовами, які унеможливлюють це існування. Для цього ми повинні тільки дослідити власні внутрішні закони капіталістичного панування в їхнім дальшім розвитку. Сами ці закони на певнім рівні розвитку обертаються проти всіх тих основних умов, без яких не можна існувати людське суспільство. Що особливо відрізняє капіталістичний спосіб виробництва від усіх передніших, то це те, що ми спостерігаємо в ньому внутрішнє прагнення механічно поширитися на цілий світ і застутити всі інші, старіші суспільні форми. За доби первісного комунізму ввесь приступний історичному дослідженню світ був вкритий самими комуністичними господарствами. Але між окремими комуністичними громадами та племенами не було майже ніяких стосунків, тільки деякі слабкі стосунки існували між сусідніми громадами. Кожна громада й кожне плем'я жили самостійно, цілком нарізно, і коли ми, наприклад, спостерігаємо такі дивні факти, що середньовічна германська комуністична громада й стародавня перуанска громада в Південній Америці були майже тотожні, навіть з однаковою назвою («Mark» і «Marca»), то ця обставина є для нас досі нерозв'язана загадка.

коли не проста випадковість. Так само за доби поширення рабства ми спостерігаємо більш-менш велику подібність в організації та внутрішніх стосунках окремих рабовласницьких господарств та рабовласницьких держав стародавнього світу, при відсутності господарчих зв'язків між ними. Так само й історія цехового ремесла та звільнення його повторювалася більш-менш точно в більшості міст середньовічної Італії, Німеччини, Франції, Голландії, Англії й інших країн; і це була щоразу здебільшого історія кожного самого цього міста. Капіталістичне виробництво поширюється на всі країни, не тільки надаючи їм однакових господарчих форм, а й зв'язуючи їх в одно величезне капіталістичне світове господарство.

Всередині кожної окремої європейської промислової країни капіталістичне виробництво безнастанно витискає дрібну промисловість, ремесло й дрібне селянське господарство. Разом із тим воно втягає в світове господарство всю решту європейських країн, а також усі країни Америки, Азії, Африки й Австралії. Це відбувається подвійним способом — через розвиток світової торгівлі та через колоніяльні завоювання. І світова торгівля, і колоніяльні завоювання почалися водночас із доби відкриття Америки наприкінці XV століття. Дедалі зростаючи, протягом дальших віків, вони досягли нарешті в XIX столітті величезного розквіту, не перестаючи проте розвиватися далі. Світова торгівля й колоніяльні завоювання діють спільно в тому самому напрямку. Спочатку вони сприяють промисловим капіталістичним країнам Європи стикатися з найрізноманітнішими суспільними формами в інших частинах світу, що перебувають на примітивніших стадіях культури й господарства: з селянськими рабовласницькими господарствами, з феодальним кріпацтвом, а переважно з первісним комуністичним господарством. Торгівля, в яку втягаються ці господарства, дуже швидко веде до їхнього розкладу й руїни. Через заснування колоніяльних торгових товариств по чужих країнах чи через безпосереднє завоювання земля, ця основа всякого виробництва, а також і череди худоби, де вони є, потрапляють до рук європейських держав чи торгових компаній. Через це первісні суспільні стосунки й первісне господарство тубільців скрізь зникає, цілі народи почали геть вигибають, почали пролетаризуватися й у тій чи тій формі стають під команду промислового та торговельного капіталу, як раби або наймані робітники. Історія колоніяльних воєн, що тривають цілі десятки років, протягом усього XIX століття, ці повсякчасні повстання проти Франції, Італії, Англії й Німеччини в Африці, проти Франції, Англії, Голландії й Сполучених Штатів — в Азії, проти Іспанії й Франції — в Аме-

риці,— все це є не що інше, як довгий і впертий опір старих тубільних суспільств проти свого знищення та пролетаризування сучасним капіталом, це боротьба, з якої капітал кінець-кінем скрізь виходить переможцем.

Це означає насамперед велетенське поширення терену панування капіталу, утворення світового ринку й світового господарства, в межах якого всі залюднені країни земної кулі є одна для одної одночасно виробники й споживачі, працюють спільно одна з одною як учасниці одного господарства, що обіймає цілий світ.

А зворотною стороною того самого процесу є чимраз більше зубожіння дедалі ширших і дедалі більших частин людства на землі і чимраз більша незабезпеченість їхнього існування. Відповідно тому, як замість старих комуністичних селянських чи кріпацьких стосунків із їхніми надзвичайно обмеженими виробними силами та мізерним добробутом, а зате з певними забезпеченіми умовами існування ддя всіх — з'являються капіталістичні колоніальні стосунки, пролетаризація й наймане рабство для всіх зачеплених цим процесом народів в Америці, в Азії, в Африці, в Австралії, настає доба явних злиднів, нестерпуче тяжкої й незвичної праці, а, крім того, цілковитої незабезпеченості існування. Родочу й багату Бразилію перетворено для потреб європейського й північно-американського капіталізму на одну велетенську безлюдну й одноманітну кавову плантацію, а величезні маси тубільців — на пролетаризованих найманіх рабів на цій плантації; а, крім того, ці наймані раби від часу до часу на довший чи коротший період засуджуються діянням супер капіталістичного явища так званої «кавової кризи» на безробіття й голод. Величезна й багата Індія після очайдушного опору, що тривав цілі десятки років, була підкорена засобами англійської колоніальної політики пануванню капіталу. І з того часу за повсякчасних гостей у країні Гангу є голод, злидні та голодний тиф, що забирає зразу мільйони людей. У глибині Африки англійська й німецька колоніальна політика протягом останніх 20 років почали обернула на найманіх рабів, почали виморила голодом цілі племена, кості яких розкидані по цілій країні. Очайдушні повстання й голодні пощесті в велетенській китайській імперії — це наслідки знищення старого селянського й ремесничого господарства цієї країни, після того, як туди вдерся європейський капітал. Поява європейського капіталізму в Сполучених Штатах позначилася спочатку винищеннем тубільних американських індійців та грабуванням їхньої землі англійськими пересельцями, далі запровадженням на початку XIX століття капіталістичного виробництва сировини

для англійської промисловості й нарешті поневоленням чотирьох мільйонів африканських негрів, що їх продали європейські работогрівці до Америки на роботу під командою капіталу по бавовняних, цукрових та тютюнових плянтаціях.

Таким чином одна частина світу за другою, а в кожній частині світу одна країна за другою, одна раса за другою потрапляють у цупкі лабети до капіталу, але через це нові незчисленні мільйони людей пролетаризуються, поневолюються, підлягають усім мукам незабезпеченого існування, — одно слово, зубожіють¹). Утворення капіталістичного світового господарства тягне за собою збільшення злиднів, нестерпуче тяжку працю та чимраз більше зростання незабезпеченості існування по всій земній кулі, на одному полюсі, і нагромадження капіталу в руках небагатьох — на другому. Капіталістичне світове господарство чимраз більше означає навернення всього людства в ярмо важкої праці, численних злиднів та страждань, при повному фізичному й духовному виродженні, виключно для потреб капіталістичного нагромадження. Ми вже бачили, що капіталістичний спосіб виробництва має ту особливу властивість, що для нього людське споживання, яке за всякої переднішої господарчої форми було метою виробництва, є тільки засіб, що слугує справжній меті — нагромадженню капіталістичного зиску. Самозростання капіталу є початок і кінець, самоціль і внутрішній сенс усього виробництва. Але вся божевільна безглаздість таких господарчих стосунків виявляється цілком тільки відповідно тому, як капіталістичне виробництво розростається до меж світового виробництва. Тут, у маштабі світового господарства, абсурдність капіталістичного господарства доходить свого справжнього вияву в картині цілого людства, що стогне в страшних стражданнях під тягаром сліпої суспільної сили, яку воно створило само несвідомо — капіталу. Основна мета всякого суспільного виробництва — підтримувати існування суспільства працею, задовольняти суспільні потреби — тільки тут поставлена догори ногами. Виробництво не задля самої людини, а задля зиску зводиться тут на всій земній кулі на закон, а разом із цим для величезної більшості людства стає за правило недоспоживання, повсякчасна незабезпеченість споживання, а часами й повна відсутність будь-якого споживання.

Одночасно з цим розвиток світового господарства спричинює чимало явищ, що мають велику вагу для самої продукції капіталу. Поширення європейського капіталістичного панування з позаєвропейських країнах проходить, як ми вже казали, два

¹ Винищення германських народів.

етапи; спочатку поширюється там торгівля, разом із тим втягаючи тубільців у товарообмін, почали також відбуватися перетворення тубільних форм виробництва, що існували там, на товарове виробництво, далі експропріація в тубільців у тій чи тій формі їхньої земельної власності, отже й засобів виробництва. Ці засоби виробництва обертаються в руках європейців на капітал, а сами тубільці — на пролетарів. За цими двома першими етапами звичайно, раніше чи пізніше, йде третій етап — створення власного капіталістичного виробництва в колоніальній країні європейцями, що емігрували туди, або розбагатілими тубільцями. Сполучені Штати Північної Америки, що їх колонізували англійці та інші європейські пересельці, лише після того, як червоношкірі тубільці були винищенні в довгій боротьбі, являли собою напочатку аграрний додаток капіталістичної Європи, що поставав їй сировину, як от, приміром, бавовну та пашню для англійської промисловості, і знову ж були за покупців різноманітних європейських промислових продуктів. Ale в другій половині XIX століття в Сполучених Штатах виникає власна промисловість, яка не тільки витискає вироби, що їх доставили з Європи, а скоро вступає в надзвичайно гостру конкуренцію з європейським капіталізмом у самій Європі та в інших частинах світу. Небезпечний конкурент для англійського капіталізму виник також в Індії в вигляді тубільної текстильної та інших галузів промисловості. Австралія так само пішла шляхом розвитку від колоніальної країни до країни промислового капіталізму. В Японії вже на самім першім етапі при зустрічі зі світовою торгівлею розвинулася власна промисловість, і це запобігло економічному поділові Японії, як європейської колонії. В Китаї процес роздрібнення та пограбування країни європейським капіталізмом ускладнюється зусиллями самої країни створити за допомогою Японії задля відсічі європейському капіталізмові власне капіталістичне виробництво, і це спричинює для людності тільки подвійні та ще складніші страждання. Таким чином не тільки панування й влада капіталу поширюються через створення світового ринку по всій земній кулі, а й саме капіталістичне виробництво поволі об'їмає всі частини світу. Через це проте потреба виробництва в поширенні та можливість цього поширення, тобто можливості збути, заходять у дедалі невигідніше відношення між собою. Ми бачили, що внутрішня потреба й закон існування капіталістичного виробництва полягають у тому, щоб не спинялися на досягненому, а чимраз більше поширюватися, і до того дедалі швидшим темпом, тобто виробляти чимраз грандіозніші товарові маси на чимраз більших підприємствах, де безнастанно ліпшають технічні засоби.

Сама собою ця здібність капіталістичного виробництва поширюватися не знає меж, бо й самий технічний поступ, а через це й розвиток продукційних сил — безмежний. Але ця потреба в поширенні натрапляє на цілком певні рамки, саме на капіталістичне ж прагнення зиску. Виробництво й поширення його має будь-який сенс тільки до тої пори, поки таким чином добувається принаймні «звичайний» пересічний зиск. Але чи, дістають такий зиск у дійсності, це залежить від ринку, тобто від відношення між оплатоспроможним попитом споживачів та кількістю вироблених товарів, а також цінами на них. Прагнення капіталу зиску, що вимагає, з одного боку, чимраз швидшого виробництва більших мас товарів, створює собі таким чином само на кожному кроці певні межі, саме межі ринку, які є за перешкоду бурхливому прагненню до поширення виробництва. Звідциль, як ми вже бачили, походить неминучість промислових та торговельних криз, які періодично вирівнюють відношення між нестримним безмежним капіталістичним прагненням до поширення виробництва й капіталістичними ж рамками споживання, і таким чином створюють можливість дальнього існування та розвитку капіталізму.

Але чим більше число країв розвиває свою власну капіталістичну промисловість, тим більшою стає як потреба, так і можливість поширення виробництва — з одного боку, а, з другого, тим меншим стають можливості поширення ринку. Як порівняти зростання стрибками англійської промисловості за 60-х та 70-х років, — коли вона ще займала панівне становище на світовому ринку, — з її розвитком за останні два десятки років, протягом яких Німеччина й Сполучені Штати Північної Америки чимало витиснули Англію зі світових ринків, то ми побачимо, що це зростання проти передніших темпів його стало далеко повільніше. Але доля англійської промисловості неминуче чекає так само і німецьку, і північно-американську, і кінець-кінцем усю світову промисловість. Нестримно, з кожним кроком свого власного розвитку, капіталістичне виробництво наближається до того часу, коли воно зможе розвиватися тільки далеко повільніше й з далеко більшими труднощами. Правда, капіталістичний розвиток сам собою має поперед себе ще великий шлях, бо капіталістичне виробництво як таке становить іще зовсім мізерну частину всього виробництва на земній кулі. Навіть у найстаріших промислових країнах в Європі існує ще поруч із великими промисловими підприємствами, багато відсталих ремесличих майстерень, а насамперед найбільша частина сільсько-господарського виробництва, саме селянська його частина, не є ще капіталістична. Крім того, в Європі є ще цілі

країни, де велика промисловість ледве розвинена, а тубільне виробництво має ще переважно селянський та ремесличий характер. І нарешті в інших частинах світу, крім північної частини Америки, капіталістичне виробництво розкидане невеличкими оазами, тоді як величезні краї не перейшли навіть почасти до простого товарового виробництва. Щоправда, господарче життя і всіх цих суспільних верств, і країн, як в Європі, так і поза нею, що не розвинули власного капіталістичного виробництва, все ж перебуває під пануванням капіталізму. Хоч яке б примітивне карликівське господарство провадив європейський селянин, він проте цілком залежить від великого капіталістичного господарства, від світового ринку, з яким він стикається як через торгівлю, так і через податкову політику великих капіталістичних держав. Так само й найпримітивніші позаєвропейські країни через світову торгівлю та колоніальну політику потрапляють у залежність від європейського та північно-американського капіталізму. Але все ж капіталістичний спосіб виробництва сам собою міг би ще незвичайно поширюватися, якби йому вдалося скрізь витиснути відсталіші форми виробництва. І загалом розвиток, як ми вже казали, йде саме в цьому напрямі. Але саме з ходом цього розвитку капіталізм заплутується в основній суперечності: що більше капіталізм витискає відсталіші форми виробництва, то тісніші стають створені прагненням зиску межі ринку для тої потреби в поширенні виробництва, яку виявляють наявні вже капіталістичні підприємства. Все це стане цілком ясним, коли ми хоч на мить уявимо собі, що розвиток капіталізму зайдов далеко, що на всій земній кулі все, що виробляє людина, вона виробляє по-капіталістичному, тобто все це виробляється по приватних капіталістичних підприємствах, у великих підприємствах, працею сучасних найманіх робітників. Тоді неможливість існування капіталізму виявляється з повною ясністю.

ОКРЕМІ ЗАМІТКИ АВТОРКИ,ЩО НЕ В ВІЙШЛИ В ТЕКСТ¹⁾

1

[ВИХІДНИЙ ПУНКТ У РОЗВИТКУ ГРОМАДИ ЗА СТАРОДАВНІХ ЧАСІВ ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ²⁾]

Громада починається за стародавніх часів в обтяженні боргами дрібній селянській власності та в великому землеволодінні; за середніх віків — у феодалізмі.

А в Німеччині?

2

[ДО ТЕОРІЇ ВАРТОСТИ³⁾]

Відхилення ціни від вартості є доконечне з таких причин:

1) для того, щоб визначити пайку індивіда в сукупному суспільному процесі;

2) щоб пристосувати суспільне виробництво до суспільних потреб (щоб вирівняти попит і подачу);

3) щоб забезпечити розвиток продуктивності праці (перемога вищої техніки в процесі конкурентної боротьби).

3

[СУПЕРЕЧНОСТІ КАПІТАЛІСТИЧНОГО ГОСПОДАРСТВА⁴⁾]

Робітник є виробник у властивому розумінні цього слова.

Але разом із тим він є не виробник, а тільки знаряддя праці.

Процес виробництва є разом із тим процес споживання робочої сили капіталістом.

1) У цім додатку зібрано всі ті нариси й зауваження Рози Люксембург, які вона зробила на окремих листочках, що не могли бути включені в текст у левих місцях. У дужки взято слова, що належать редакції.

2) Дивись розділ III та IV.

3) Дивись розділ IV.

4) Ця, як і дальші примітки, стосується розділу X.

4

Продукт, що його виробив робітник, виступає не тільки в формі товарів, а й у формі капіталу; інакше казавши, робітник повсякчас відтворює умови свого власного найманого рабства. І капіталіст, споживаючи робочу силу, відтворює повсякчас фонд заробітної платні. Капіталістичне господарство відтворює завжди свої власні суперечності.

5

1. Мета суспільного виробництва є задоволення матеріальні потреби, мета капіталістичного — виробництво додаткової вартості.

2. За продуктивну працю з погляду суспільства є та праця, що створює господарчі блага (споживні вартості), а з капіталістичного погляду — праця, яка створює додаткову вартість.

3. За виробника з погляду суспільства є робітник; з погляду капіталізму виробник є капіталіст, а робітник — знаряддя праці.

4. З погляду суспільства робітниче споживання як споживання широких народних мас є головна мета суспільного господарства. З капіталістичного погляду це споживання є тільки спосіб, щоб підтримати капітал, такий самий спосіб, як, приміром, споживання худоби чи ладження машин; навіть більше, це споживання почали розглядатися як неспоживання (*Nichtconsumption*).

5. Знаряддя виробництва — для людини; а тут людина — для знаряддя виробництва.

6

Капіталістичне виробництво має за вихідний пункт просте товарове виробництво, тобто індивідуальне, приватне товаро-виробництво (ремесло). Воно перетворюється на суспільну (тобто масову) спільну роботу в великому підприємстві. Але при цьому зберігається обмін, а привласнення має приватний характер.

Всі ці суперечності й тенденції розвиваються з товарового господарства та з обміну цілком автоматично. Через те явища, супутні капіталізму, можуть бути знищенні тільки зі знищеннем товарового господарства й обміну.

7

Капіталістичне виробництво задля виробництва не є просто ілюзія. Воно набуває цілком конкретних форм, які виявляються

в тому, що виробництво засобів виробництва зростає чимраз більше проти виробництва засобів споживання. Тепер виробляють не засоби виробництва для робітників, що продукують засоби споживання, а навпаки. Із сутинки цих обох реальних фактів виникають кризи.

Це саме явище зберігає свою силу й для соціалістичного виробництва.

8

Межі законів капіталізму й перетворення останніх на свою противідженість.

Вільна конкуренція є стимул для організації великих підприємств.

Але тут же й межа: де не передбачається великого зиску чи надзиску (як от, приміром, при сучасних вкладаннях капіталу в колоніяльні підприємства тощо, де забезпечена монополія), там не закладають підприємств: наприклад, сучасне річкове господарство (повідь річок) та все водяне господарство.

Житлова реформа (занехаяність водяних каналів в Індії). Разом з тим і марнування суспільного багатства лісів, зубрів, тюленів; виснаження ґрунту (хижакське розробляння родовищ, чи полів).

Дивись Ляссаль, 236.

9

I. Виробництво не задля споживання, а задля зиску — вичерпання світового ринку.

Неможливість капіталізму (крах його).

1) Утворення світового господарства — пролетаризація цілих частин світу, колоніяльна експлуатація, непевність існування, часткова відсутність споживання.

Знищенні скрізь пляну й організацій.

2) Вичерпання світового ринку — межа для виробництва й зв'язаного з ним зиску. Кризи. Картели й трести.

Звідціль:

3) загострення суперечності між працею й капіталом. Класова боротьба.

4) Загострення суперечності між державами.

За вирішальне при цьому є:

5) Межі технічного поступу:

а) ринок (зиск) ставить межу поширенню виробництва,
б) марнування продукційних сил (мілітаризм, резервна армія, павперизм, що обіймає цілі народи).

в) відсталість — недосить повний поділ праці в світовому господарстві. Консерватизм і загальмований поступ через інтереси зиску та збереження титулів власності (водяне господарство, сільське господарство),

г) заховання ремесла в селянському господарстві через зниження життєвого рівня.

10

Ми бачили:

I. За вихідний пункт товарового виробництва є незалежний, відокремлений виробник; саме через це потрібний обмін, бо спільна робота трапляється рідко. Капіталізм призводить до чимраз більшої концентрації виробництва. Велике підприємство. Машина. Вихідний пункт: ручний струмент; кінцевий пункт — машини для масового виробництва. Вихідний пункт: вільна конкуренція; кінцевий — монополія. Вільна конкуренція як стимул технічного поступу. Вихідний пункт товарового виробництва — поєднання засобів виробництва з вільними товаро-виробниками». Кінцевий пункт: відокремлення й підкорення виробників засобам виробництва. Але через це капіталізм заходить у суперечність з усіма основами суспільного виробництва.

1. З погляду суспільства. Мета виробництва: споживання (комунізм, рабство, кріпацтво, ремесло; робота на замовлення була попереду).

Тепер — навпаки: продукт задля продукту.

(Штучне стимулювання споживання: мілітаризм, колоніальна політика, залізниці в Африці, маринізм).

2. Виробник — робітник. (За доби рабства, кріпацтва). Тепер виробник — капіталіст.

3. Споживання трудящих у сучасному господарстві розглядається переважно як засіб для виробництва; почасти навіть уважається за момент, що обтяжує виробництво (Nichtproduktion).

[ПЕРЕХІД ВІД КАПІТАЛІЗМУ ДО СОЦІАЛІЗМУ]

11

[СУСПІЛЬНИЙ ПЛАН І СУСПІЛЬНА СВІДОМІСТЬ]

Ми бачили: раніше суспільне господарство завжди ґрунтувалося на плянні й організації. Але ми цим зовсім не хочемо сказати, що ніби свідомо будували своє суспільство. Плян

і свідомість бувають двох родів: адже й бджола робить свої воскові соти за прекрасним пляном; адже й павук тче свою павутину, додержуючи міри, цілі й певного пляну. Але я вам нагадую такі Марксові слова: «що відрізняє найгіршого архітекта від найліпшої бджоли, то це те, що те, що він проєктує, є в нього наперед, у готовому вигляді в його голові, перше ніж він робить його з воску». Так ото люди виробляють усі свої окремі продукти **свідомо**, і цим вони відрізняються від звірів. Але своє суспільне господарство й вони будують **несвідомо**. Там, де в них був плян, була в суті бджолина робота. І в сучасному анархічному капіталістичному господарстві ця відсутність свідомості виявляється з грубою рельєфністю. Але тільки за наших часів уперше створилася змога провадити господарство пляново, **свідомо**. Знов повно справдилась суспільна діялектика, розвиток через суперечності. Тільки на вищій стадії анархії, коли зникає всякий слід первісного інстинктивного пляну, стає за можливу повна свідома пляновість. Ми таким чином удруге виходимо з звірячого царства. Протягом довгого історичного періоду, повного мук, ми навчилися свідомо будувати доми, шити взуття, виробляти плуги, конструювати машини. Тепер ми будемо вчитися так само будувати свідомо своє суспільство; в своїм суспільнім житті ми не будемо більше бджолами, або, правдивіше, ми перестанемо бути хижими звірями, вовками. Перехід до соціалізму — це буде останній стрибок із тваринного царства до людських умов життя.

12

Капіталізм стає неможливим, бо він загрожує існуванню самого суспільства. Але як він може зникнути?

Його власні тенденції ведуть з одного боку:

1) До увічнення системи найманої праці для кожного окремого трудящого. Раб міг бути відпущенний на волю; середньовічний ремісник міг із підмайстра стати майстром.

2) До поширення капіталістичних стосунків на село, до переворення всякого товарового виробництва на капіталістичне (загибель ремесла й селянства).

3) До поширення товарового виробництва на цілий світ (колонії, світова торгівля).

Тобто: 1) через повне відокремлення засобів виробництва від робочої сили,

2) через знищення всіх старих форм виробництва, де ще заховалася плян та організація — поширення анархії, де засоби

виробництва мають владу над людиною, над споживанням тощо.

З другого боку:

1) Організація плянового суспільного виробництва, але в вигляді приватних підприємств.

2) Утворення світового господарства, але в формі жорсткої світової боротьби за ринок та визиск.

Із відсутності пляну повстає таким чином плян, із хаосу — організація.

Але цей плян і ця організація сами перебувають у кайданах анархії та розрізненості. Вони призводять автоматично тільки до підсилення анархії: чим більше індивідуальне підприємство, тим більше підкорення виробників засобам виробництва; тим більше розвинений світовий ринок, тим сильніші бувають кризи.

Немає іншого виходу, крім свідомого втручання, а саме:

1) потрібна організація в цілому світі,

2) у кожній державі суспільство трудящих повинне запропонувати знов плян, виступаючи цього разу, як усе людство.

Трудяще людство, тобто пригноблена робітнича кляса.

Безплянове господарство зробило неминучістю існування централізованої державної влади, як органу клясового панування. Кволість держави за доби рабства, комунізму, за середніх віків. В наш час.

За плянового господарства держава стає зайвою. Але для того, щоб її знищити, треба її опанувати.

13

І. Тенденції розвитку капіталістичного господарства ведуть його до свідомо організованого плянового господарства. Опанування суспільного процесу (матеріального) життя (людства) скупчується в руках суспільства.

1) Внутрішні, властиві самому капіталістичному розвиткові тенденції: готовання всіх матеріальних і соціальних моментів соціалістичного господарства.

1. Усуспільнення виробництва в маштабі світового виробництва.

2. Продуктивність праці.

3. Приватна власність стає зайвою й шкідливою. Але сам із себе, сuto економічним способом, капіталістичний розвиток не може породити соціалістичного господарства; навпаки, залишене на свій розвиток, воно веде до анархії й варварства. Переход до соціалізму може бути здійснений тільки через

насильне знищення приватної власності, тобто через політичний переворот. Але саме економічні закони розвитку неминуче ведуть до цієї політичної революції. Маркс, Енгельс та Ляссаль, відзначивши цю обставину, поставили цим соціалізм та робітничий рух на твердий ґрунт.

14

Тенденція: 1. Повсякчасна відпродукція, тобто увічнення капіталістичних стосунків (наймана праця, резервна армія, злидні мас, павперизм — поширюються на цілий світ).

2. Разом із тим неможливість (здійснення цієї тенденції) — його межі:

- 1) розміри ринку,
- 2) суперечність інтересів між державами,
- 3) повстання експлуатованих.

Самий тільки економічний розвиток, власними своїми силами, не поведе надалі до наслідків.

Потрібна політична діяльність.

Вихід, що його пропонує політична економія¹⁾: соціальреформістське латання задля здійснення гармонії інтересів.

Наукова політична економія починається з появою наукового соціалізму; соціаль-демократична клясова боротьба — з появою капіталістичного господарства. Конфіскація капіталів.

Щоб здійснити це, потрібна державна влада. Поворот до плянового господарства.

Стрибок із тваринного царства.

15

Через те, що перехід від капіталізму до соціалізму ґрунтуються на тому, що має настать панування пляну, свідомість, і до того в маштабі світового господарства, то цей переворот може статися тільки через свідоме політичне діяння робітничої кляси. Вона мусить захопити до своїх рук державну владу для того, щоб мати передумову для опанування засобів виробництва.

Звідциль про «вростання»²⁾ не може бути й мови.

Коли революція була потрібна, щоб створити буржуазне суспільство, то вона вдесятеро потрібніша для створення соціалістичного суспільства.

1) „Очевидно, буржуазна” політична економія. Прим. ред.

2) Мова мовиться про „вростання соціалізму в капіталізм” — формула теоретиків реформізму (Бернштайн), Прим. ред.

16

Плян і свідомість. Знищення клясового панування. Для цього потрібні:

1. Природничі науки (опанування природи, техніки).
2. Політична економія (Сміт — Рікардо — Маркс).
3. Інтернаціональна політична боротьба (Action) (робітничої) кляси.

ПОКАЗНИК ЗМІСТУ

Вступна стаття редактора	III—XVI
I. Що таке політична економія	1
III. З історії народного господарства	69
IV. З історії народного господарства (далі)	119
1. Германська марка	119
2. Громада на Вест-Індських островах і на американським суходолі .	123
3. Індійська громада	137
4. Російська громада-община	144
5. Загальний процес розкладу первісного комуністичного гос- подарства	151
V. Товарове виробництво	161
1. Обмін як основний зв'язок товарового суспільства	161
2. Походження грошей і доконечність їх. Функції грошей	170
3. Історичні умови перетворення натурального суспільства на товарове	178
4. Загадка грошової форми та помилки, що на ній ґрунтуються .	187
VI. Закон заробітної платні	193
1. Товар—робоча сила	193
2. Капіталістична форма експлуатації	200
3. Походження резервної армії пролетаріату	212
4. Пайка робітника в суспільному продукті (відносна заробітна платня)	218
5. Закон заробітної платні та робітничі організації	223
6. Так званий „залізний закон заробітної платні“	225
7. Перше нагромадження капіталу й походження пролетаріату .	228
VII. Тенденції капіталістичного господарства	231
Додаток: Окремі замітки авторки, що не ввійшли в текст	240